

HOOFSTUK 6

Tien jaar lank kommandant van Marico

Jan Viljoen wat in Oktober 1859 die eer te beurt geval het om deur die Maricoaners as kommandant gekies te word, het in Desember sy ampseed in Potchefstroom afgelê. Omdat sy distriksmense agter hom gestaan het, het die Burgeroorlog waarin hy hulle leier was, nie vertroue in hom laat verloor nie. Onder die Amnestie het hy sy rang as kommandant behou.

Volgens die kommandantsinstruksies van 1858 was die belangrikste taak van die kommandante krygsverrigtinge. Dit het ingesluit die byeenroeping van kommando's vir die bestryding van binnelandse onrus sowel as vir verdediging teen buitelandse vyande. In hulle distrikte moes die kommandante skakel met hulle veldkornette en landdroste. Hulle moes ook dien as skakel tussen hulle distrikte en die kommandant-generaal. Hulle was ook belas met toesig-houding oor die aktiwiteite van hulle veldkornette.¹

Gedurende die jare 1864-1869 is Jan Viljoen telkens deur die regering gelas om van sy burgers vir die een of ander veldtog op te kommandeer. By verskillende geleenthede het Paul Kruger, die kommandant-generaal, selfs vir Viljoen vir die duur van so 'n veldtog tot assistent- of waarnemende kommandant-generaal benoem. Viljoen het egter self nooit aan krygsoperasies deelgeneem nie.

Die eerste oproeping wat hier ter sake is, het net na die Burgeroorlog in 1864 geskied. Tydens hierdie oorlog al het die Lydenburgers ernstige probleme van die kant van die Swart kapteins, Mabhogo van die Mapoggers en Maléo van die Bakôpa, ondervind, maar die Blankes was so besig om onder mekaar te veg dat hulle nie aan die Swartes

1. Z.A.R. Staatskoerant, 2.4.1858.

kon aandag gee nie. Albei hierdie kapteins het hulle skuldig gemaak aan diefstal van die Boere se vee. Albei was ook van tyd tot tyd betrokke in bloedige skermutselinge met die Pedi van Sekoekoeni. Hierdie onrustige toestand onder die Swart stamme het veroorsaak dat talle Blankes dit raadsaam geag het om laer te trek. In September 1863 het Mabhogo oorlog teen die Boere verklaar. Kommandant-generaal Kruger het inderhaas 'n kommando gestuur om die Lydenburgers te gaan help. Op 3 November het die Boere saam met die Pedi van Sekoekoeni 'n aanval op Mabhogo se stat gedoen, maar dit is afgeslaan. Daarna het die kommando die laers gaan beskerm. 'n Klein aantal burgers het Maléo se stat aangeval maar dit het misluk. Die Lydenburgers het besluit om geen verdere aanvalle te waag voordat daar nie versterkings opdaag nie.²

In Mei 1864 het Paul Kruger weer opdrag van die Uitvoerende Raad gekry om 'n kommando tot Lydenburg se hulp te stuur. Hy het die taak om 'n kommando vir die doel byeen te roep opgedra aan kmdt. Jan Viljoen, wat tot waarnemende kommandant-generaal benoem is. Kruger wou hê dat Viljoen met so 'n sterk mag as moontlik optrek. Daar is ook vir artillerie voorsiening gemaak.³ Die voorbereidings was egter onnodig, want in die vroeë môreure van 10 Mei het 'n bevriende Zwasi-impie van koning Umswase 'n verwoestende aanval op die hoofstat van die Bakôpa gedoen. Die stat is geplunder en afgebrand, en die meeste van Maléo se onderdane gevang of gedood. Hyself het die geveg nie oorleef nie.⁴ Toe berig hiervan

2. T.S. van Rooyen: Die verhoudinge tussen die Boere, Engelse en Naturelle in die geskiedenis van die Oos-Transvaal tot 1882, pp.215-222 en pp.143-144.

3. SS8614 brief 243/64: Staatsekretaris-J.W. Viljoen, Pretoria, 13.5.1864; SS55 R241/64: Staatsekretaris-D. van der Merwe, Pretoria, 13.5.1864.

4. T.S. van Rooyen: Die verhoudinge tussen die Boere, Engelse en Naturelle ..., p.144; Th. Wangemann: Maléo en Sekoekoeni (VRS 38), pp.65-70; G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.456.

in Pretoria ontvang is, het die Uitvoerende Raad besluit om te wag met die uitstuur van 'n kommando. Die kommandante, waaronder Viljoen, is egter beveel om hulle gereed te hou vir gebeurlikhede,⁵ want Mabhogo se mag was nog onaangeraak. Dit was egter nie nodig om uit te trek nie omdat die verhouding tussen Mabhogo en die Regering verbeter het.

Tydens die byeenroeping van dié kommando het daar tekens van moedeloosheid by Jan Viljoen ingetree. Die rede was die ongehoorsaamheid aan die wet van 'n paar van sy burgers - iets waarteenoor hy magteloos gestaan het. Die verontagsaming van die staatsgesag in die Suid-Afrikaanse Republiek in die jare na die Burgeroorlog was nie net beperk tot Marico nie, maar was 'n algemene verskynsel. Die regeringlose toestand tydens die Burgeroorlog het wetteloosheid en demoralisasie in die hand gewerk. Die Burgeroorlog het ook nie meegewerk om die benarde ekonomiese posisie waarin die meeste Transvalers verkeer het, te verbeter nie. Tydens die veldtogte teen mekaar het die boerdery skade gely en het verdere verarming ingetree. Wanneer dit gekom het by eiebelang ter verbetering van hulle ekonomiese posisie het talle burgers nie getalm om bevele van die amptenare in hulle wyke, dit wil sê dié van die veldkornette en kommandante te ignoreer en die landswette te oortree nie.

Met die oog op die onveilige toestand van die land het die Regering in 1864 'n verbod geplaas op die verlatting van die distrikte deur burgers wat op jag of ander togte wou gaan. Jan Viljoen het dit bekend gestel. 'n Sekere Jan Snyman en ander het "met vloek woorden" aan Viljoen

5. SS56 R315/64: S.J.P. Kruger--Kommandante, o.a. J.W. Viljoen, Pretoria, 2.7.1864, p.159; SS62 R1239/64: S.J.P. Kruger--President en Uitvoerende Raad, Pretoria, 31.12.1864, pp.524-525.

duidelik gemaak dat hulle sou gaan jag as hulle wou. Hulle is inderdaad weg. Die kommandant het hierop 'n klag by landdros Bodenstein van Potchefstroom ingedien en selfs gedreig om, indien die wetsongehoorsame burgers ongestraf gelaat word, die land te verlaat, want, skryf hy: "Ik ben niet van mening om langer in een land te woonen waar dat de sterkste man baas is, En waar dat de wet niet gehandhaaft wort"⁶ - ironiese woorde as ons dink aan Viljoen se eie opstand teen die wet kort te vore.

Hierdie dreigement is waarskynlik nie ernstig bedoel nie, as 'n mens daaraan dink dat Viljoen ook voorheen dreigemente geuiter het om die Volksraad af te sweer en die land te verlaat. Die betrokke oortreders is nie gestraf nie, en Viljoen het ook nie die land verlaat nie. Die dreigement was blykbaar bedoel om die owerheid sover te kry om die orde te handhaaf. Jan Viljoen was altyd aangedryf deur 'n vurige idealisme vir sy jong land. Ná Swartkoppies egter was daar 'n vervaging in sy ywer en word sy optrede gekenmerk deur 'n belangstelling in sy eie sake, veral die jag. Die dreigement "om die land te verlaat" moet eerder ideomaties opgeneem word - tipies van 'n volk onder wie die staatsgesag nog nie sterk gevestig is nie.

Viljoen se opmerking oor die Snymans wat onwettig gaan jag het, dat "als de wet niet gehandhaaft wort op zulke Perzoonen dan zal het zeker een verwoesting worden, En wy zal dan nooit kun spreken van een wet ..."⁷ was 'n vermaning aan landdros Bodenstein van Potchefstroom wat nie ligtelik opgeneem kan word nie. Na die Burgeroorlog was die toestand in die republiek verward, en om

6. Argief Potchefstroom 2 Landdros Inkomende Stukke van veldkornette 1860-1866: Pak van Marico (J.W. Viljoen-C. Bodenstein, 18.7.1864).

7. Argief Potchefstroom 3 Landdros Inkomende Stukke 1864: J.W. Viljoen-C. Bodenstein, Vergenoeg, 15.9.1864.

wetsoortreders ongestraf te laat, sou nie meehelp om dit op 'n stewiger voet te plaas nie. Vandaar Viljoen se gebelgdheid toe hy hoor dat Bodensteln, nadat hy wel die ongehoorsame burgers beboet het, weer die boetes teruggetrek het omdat Viljoen aanvanklik versuim het om die Uitvoerende Raad se verbod op jag en tog-ry aan veldkornet Coetzee bekend te maak. Viljoen skryf dat hy self nie ten gunste was van oormatige straf vir wetsoortreders nie. Die burgers wat gehoor gegee het aan die Uitvoerende Raad se opdrag, en daardie winter dus geen inkomste uit jag of tog-ry gekry het nie - waaronder moontlik Viljoen self wat feitlik elke winter jagveld toe is - was ontevrede oor die opdrag. Hulle het met "Ronde woorde" gesê dat "als die onwillige niet gestraft worden dan zullen zylieden ook nimmer meer gehoor geven aan eenige order wat Uit gegeven Zal worden." Viljoen was so ontstoke dat hy Bodensteln uitgenooi het om Harico te kom regeer, want "indien die Perzoonen niet gestraft wordt, dan Neuk ik hun hier uit of Zy myn."⁸ Dit was sterk woorde en 'n tipiese houding van die kwaai kommandant van die Wesgrenspioniere. Om hulle te beheer was nie 'n maklike taak nie, en niemand het dit beter besef as Viljoen nie. 'n Ferme maar regverdige hand was nodig - nie net teenoor oortreders nie, maar ook teenoor dié wat gehoorsaam aan die owerheid was. Toe Bodensteln Viljoen se raad bly ignoreer, het hy begin wonder of sy teenwoordigheid op die Wesgrens nog enige sin het. In hierdie verband skryf hy in November aan pres. Pretorius: "Maar wat zal ik zeggen de vyfde wi(e)l aan een wagen heeft niemand nodig." Dit sinspeel waarskynlik op sy rol in die Burgeroorlog asook op die gebrek aan vergoeding vir sy dienste as offisier wat hy as slawediens aan die staat vertolk: "Ik heb nu al byna 16 jaren als eene getrouwen slaaf gediend en ik dink dat een arbyder

8. SS60 R953/64: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Vergenoeg, 21.10.1864, pp.477-478.

tog zyn loon waardig ben."⁹ Feit is dat daar ná die Burgerstryd nie geld in die kas was om die staatsbeamp-tes te betaal nie.

In 1865 was daar 'n ernstige bedreiging van die veilig-heid van die kant van die Zoeloos in Suidoos-Transvaal. Paul Kruger het dit goed geag om assistent kommandant-
generaals vir die verskillende distrikte aan te stel wat moes help met die oproeping van burgers en die toesighou-
ding in die afwesigheid van Kruger self.¹⁰ Ook Jan Viljoen het so 'n aanstelling in Junie 1865 gekry. In Julie 1865 is Viljoen in sy afwesigheid - hy was toe op die jag uit in Mashonaland - opgeroep om vrywilligers byeen te bring met die doel om die Vrystaat in die Tweede Basoeto-oorlog te hulp te snel. Vir die Uitvoerende Raad was dit duidelik dat "als Moshess overwint, ook dit land in het grootst gevaar verkeert."¹¹ In September moes Kruger self met 'n kommando teen die Basoeto's uittrek.¹² Viljoen was toe nog steeds in die jagveld.

In Mei 1866 het die Swart bedreiging in Soutpansberg die Uitvoerende Raad genoop om 'n algemene oproeping van burgers te beveel. Kruger wou die Schoemansdallers, wat op die dorp in laers gestaan het met minstens 1 200 man te hulp snel. Viljoen moes 60 man verskaf, en ook self saam optrek.¹³ Uit vrees vir Sechele se Bakwena wat hy op hierdie stadium as "zeer brütal" geag het, het Viljoen wat intussen teruggekeer het, geoordeel dat van sy mense die grenswyk nie mag verlaat nie.¹⁴ Oor die algemeen

9. Ibid.

10. J.J. van Heerden: Die Kommandant-Generaal, pp.73-74.

11. UR 1 Uitvoerende Raadsbesluit 3.7.1865, art.2, p.105.

12. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.120.

13. SS77 R509/66: S.J.P. Kruger-Kommandante, o.a. J.W. Viljoen, Boekenhoutsfontein, 21.5.1866, p.115 e.v., gepubliseer in S.P. Engelbrecht: Paul Kruger's Amptelike Briewe, 1851-1877, pp.117-118.

14. SS77 R593/66: A.J. Erasmus-F.P. Pretorius, Sendelingsfontein, 13.6.1866, pp.278-279.

was die reaksie swak op Kruger se oproepe in 1866 en die Swart bedreiging teen Soutpansberg kon nie afgeweer word nie. Dit is interessant om daarop te let dat Jan Viljoen elke keer wanneer hy uit Marico vir diens elders opgeroep is, versuim het om te gaan onder dekking van die opstandigheid van die Swartes in sy eie omgewing. Daar mag wel waarheid in steek, maar dit lyk of Viljoen nie graag sy distrik verlaat het om elders te gaan veg nie, soos ook sal blyk uit sy rol in die Eerste Vryheidsoorlog. Hy het sy teenwoordigheid in Marico as onmisbaar beskou, hoewel hy tog telkens lank op jagtogte afwesig was. Dit gaan hier waarskynlik meer om sy individualisme.

In 1867 is weer 'n kommando opgeroep, en aangesien die reaksie daarop weer swak was, is dit in Junie deur die Regering aan Viljoen, wat steeds assistent-kommandant-generaal was, persoonlik opgedra om sonder versuim persoonlik met al die agtergeblewe burgers wat enigsins gespaar kon word na Soutpansberg op te trek.¹⁵ Die gees onder die burgers was glad nie goed nie, en talle het geglo en hulle laat wys maak dat die toestand in Soutpansberg glad nie so kritiek was nie.¹⁶ Dit was egter kritiek: in April 1866 is vandaar laat weet dat daar 'n ammunisie-skaarste was;¹⁷ teen Januarie 1867 het die burgers al vir twee jaar in laers gestaan en gevolglik op boerderygebied geen vooruitgang gemaak nie, en derdens het dit gelyk of die Swartes nadat hulleself geoes het 'n aanval op die dorp sou doen.¹⁸

-
15. SS8616 uitgaande brief 269/67: Staatsekretaris-J.W. Viljoen, 6.6.1867.
 16. SS89 R620/67: H.P. Beukes en 130 ander Maricoaners-President en Uitvoerende Raad, 12.6.1867, p.36.
 17. J.H. Breytenbach (red.): Notule VI (R.A. van Nispen e.a.-Uitvoerende Raad, Schoemansdal, 23 April 1866), p.202.
 18. UR 2 Uitvoerende Raadsitting 4.2.1867, art. 1, pp.466-471.

Op 10 Junie is aan Viljoen 'n verslag van Kruger vanaf Kranskop aan die Nylrivier gestuur waarvolgens Viljoen vir die tyd wat Kruger in Soutpansberg sou wees, aangestel is as waarnemende kommandant-generaal.¹⁹ Terselfdertyd is Viljoen gelas om al die burgers wat nie saam met Kruger as vrywilligers in 1865 teen Basoetoeland gaan veg het nie te laat opkommandeer vir diens in Schoemansdal.²⁰ Kort daarna het president Pretorius 'n memorie van 130 Maricoaners ontvang waarin hulle hul onwilligheid te kenne gee om op kommando te gaan.²¹ Hieroor was Pretorius bitter verontwaardig, en hy het Viljoen beveel om die onwilliges streng volgens die wet te beboet en weer op te kommandeer.²² Nog in dieselfde maand is krygswet afgekondig.²³ 'n Gees van laksheid het egter bly heers. Die mense het nie besef dat, as hulle "niet genegen zijn ons land aan den vijand over te geven,"²⁴ hulle nie moes "praten en memories schryve", maar moes "opkomen als een man"²⁵ - aldus 'n bestraffing

19. SS 88 R594/67: S.J.P. Kruger-President, Kranskop, 6.6.1867, p.392 e.v., gepubliseer in S.P. Engelbrecht: Paul Kruger's Amptelike Briewe 1851-1877, pp.124-125; J.J. van Heerden: Die Kommandant-Generaal, p.77 is onseker of die aanstelling van Viljoen behels het dat hy "assistent" of "waarnemend" sal wees.
20. SS8616 296/67: Staatsekretaris-J.W. Viljoen, Pretoria, 10.6.1867.
21. SS89 R620/67: H.P. Beukes en 130 ander Maricoaners-President en Uitvoerende Raad, 12.6.1867, p.36.
22. SS8616 341/67: J.W. Spruyt-J.W. Viljoen, Pretoria, 27.6.1867.
23. SS8616 357/67: J.W. Spruyt-J.W. Viljoen, Pretoria, 29.6.1867.
24. SS8616 343/67: J.W. Spruyt-J.W. Viljoen, Pretoria, 27.6.1867.
25. SS8616 344/67: J.W. Spruyt-J.W. Viljoen, Pretoria, 27.6.1867.

deur die Staat. Hulle het nie besef hoe groot die gevaar was nie, en wou dit waarskynlik ook nie besef nie. Dit is asof hulle gevoel het dat, aangesien die gevaar vër weg van hulle af op die noordgrens gedreig het, dit hulle nie geraak het nie, en dat die Schoemansdallers maar self hulle eie potjie moet krap. Hulle het nie daaraan gedink nie dat die Swart bedreiging 'n gevaar was vir die hele Wit bevolking van die Suid-Afrikaanse Republiek. Die rede vir hierdie individualistiese en traak-my-nie-agtige houding van die Boere was hulle gebrek aan vaderlandsliefde. Dr. E.J.P. Jorissen het dertig jaar later hieroor geskryf: "De Boer woonde op zijn eigen plaats, vrij van alle aanraking met regeering: een koning op zijn eigen terrein. In zijn rust gestoord en gedwongen om zich met politieke zaken in te laten, waren 't niet de belangen van het land of van den staat, maar die van zijne vrienden, zijne kliek of zijne kerk, die hij ter harte nam."²⁶ Geen patriotisme of nasionale besef is in dié donker stadium van individualisme en verdeeldheid by die Transvalers aangetref nie. Waar die Basoetoe-oorloë saambindend op die Vrystaters ingewerk het, het dit juis die teenoorgestelde uitwerking op Transvaal gehad. Weens die uitgestrektheid van die land en die Swart druk op verskeie punte - Wes-Transvaal: Batlhaping, Bakwena, Bamangwato; Noord-Transvaal: Venda en ander; Noordoos-Transvaal: Pedi en ander; en Suidoos-Transvaal: die Zoeloes - het veral die Transvalers in die grensdistrikte uitsluitlik ag geslaan op die toestand in hulle eie omgewing wat ook bedreig is.²⁷ Kerklike skeuring en politieke partyskappe as gevolg van die Burgeroorlog het daarby die middelpuntvliedende kragte aan die gang gehou. Hierdie periode was beslis "een

26. E.J.P. Jorissen: Transvaalsche Herinneringen 1876-1896, pp.21-22.

27. F.A. van Jaarsveld: Die Ontwaking van die Afrikaanse Nasionale Bewussyn 1868-1881, hoofstukke IV en VI.

der treurigste uit de geschiedenis der Zuid-Afrikaansche Republiek."²⁸

Viljoen het met sy hande in sy hare gesit. Hy het tot drie maal toe die burgers in die wyke Marico, Groot-Marico en Malopo opgeroep, maar slegs vyf het hulle bereid verklaar om by die Soutpansbergse kommando aan te sluit. Talle ander burgers het die wyke verlaat om op tog te gaan, of om te gaan jag.²⁹ Teen Augustus het die toestand nog geensins verbeter nie, en president Pretorius het self na Marico afgereis om by kommandant Viljoen te gaan verneem wat aangaan.³⁰ Ongelukkig het hulle mekaar weens 'n misverstand nie te siene gekry nie. Viljoen was moedeloos. In 'n brief aan sy President het hy gekla dat hy gedoen het "wat in myne vermoogen is om de menschen voort te krygen" na Soutpansberg, maar alles was tevergeefs, want: "Als ik met de menschen spreekt, Daar steurt geen een hun aan, een gaat op een jagt en andere gaat weder op een togt na de Vrystaat, Zo ben ik genoch Mismoedig", en dan volg sy veelseggende opmerking: "Ik heb nooit gedagt om myne nasie op te geven. Maar als God dan Heer geen verandering geeft dan geeft ik alles op." Hy het selfs weer gedreig om die land te verlaat, want hy het homself "afgeslooft" om mense te probeer aktiveer, maar sonder sukses. "Geloof myn dat ik nu zo mismoedig ben als ik nog nooit was."³¹ Op die

28. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.123.

29. SS89 R710/67: J.W. Viljoen-J.W. Spruyt, Marico, pp.225-226.

30. SS90 R760/67: M.W. Pretorius-J.W. Spruyt, Buffelshoek distrik Rustenburg, 23.7.1867, p.3.

31. SS90 R818/67: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 2 Augustus 1867, pp.168-169. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.130, se skrywe van gerugte dat Viljoen aan die hoof gestaan het van die mense wat na Matebeleland wou verhuis, is dus nie ongegrond nie, want dit is heel moontlik dat Viljoen tog so iets tydelik oorweeg het.

lang duur sou hierdie moedeloosheid 'n verlamende uitwerking op Viljoen self hê. Sedert daardie jare het Viljoen nog moeiliker geword en nog meer hardkoppig en voortvarend. Sy optrede teen Cachet³² en teen die Transvaal Advocate³³ en sy verontagsaming van Kruger se bevele die volgende jaar³⁴ kan moontlik ook hieruit verklaar word.

In 1867 kon geen behoorlike kommando na Soutpansberg gestuur word nie, en die toestand daar het steeds meer kritiek geword. Daarom is Schoemansdal in dieselfde jaar nog deur sy Blanke inwoners ontruim. Marabastad, tagtig myl suid daarvan, het toe die setel van die regering in Noord-Transvaal geword.³⁵

Kommandant-generaal Kruger het na die ontruiming van Schoemansdal vir 'n wag by Makapaanspoort voorsiening gemaak. In Augustus 1868 was dit Viljoen se beurt om die gewapende burgers vir die wag te voorsien, maar Kruger het geen reaksie op sy opdrag aan die kommandant van Marico gekry nie. Daarom het hy Viljoen met 300 riksdalders laat beboet.³⁶ 'n Maand later is Viljoen weer opgeroep. Toe hy bly swyg is hy weer deur die Kommandant-Generaal laat beboet, die keer met 400 riksdalders.³⁷ Landdros Otto van Potchefstroom het Viljoen daarop aangeskryf om die totale boete van Rds 700

32. Kyk hoofstuk 4.

33. Kyk hoofstuk 9.

34. Kyk hieronder.

35. T.S. van Rooyen: Die verhoudinge tussen die Boere, Engelse en Naturelle in die geskiedenis van die Oos-Transvaal tot 1882, p.237.

36. Argief Potchefstroom 4 Landdros Inkomende Stukke 1868: S.J.P. Kruger-W.J. Otto, 8.12.1868 (bylaag 1: Kruger-J.W. Viljoen, 22.9.1868).

37. Argief Potchefstroom 4 Landdros Inkomende Stukke 1868: S.J.P. Kruger-W.J. Otto, 8.12.1868 (bylaag 2: Kruger-J.W. Viljoen, 13.10.1868).

in te betaal,³⁸ waarop Viljoen se kort en duidelike antwoord was: "WelEdele Heer ik Verdient niet een Trippens te betalen."³⁹ Hy self verskaf geen rede waarom nie, maar dit is nie ver te soek nie. Die gees van verset, ongehoorsaamheid en bandeloosheid wat in die sestiger jare vry algemeen in die Republiek geheers het, het hom ook beetgepak. Hy het gevoel dat hy die vorige jaar sy plig gedoen het toe hy sonder sukses probeer het om 'n kommando uit Marico na Soutpansberg te stuur. Daar bestaan egter geen bewys dat hy in 1868 probeer het om 'n kommando bymekaar te kry nie. Hy het ook nie sy gewone verskoning aangebied dat die toestand op die wesgrens te gevaarlik is om die wyk te verlaat nie. Dit wil dus voorkom of hy belangstelling verloor het vir wat in die res van Transvaal aangaan.

Viljoen het in die sestiger jare nie net gebots met Kruger, Cachet en die Transvaal Advocate nie. In Maart 1865 het hy dit ook aan die stok gehad met landdros Bodenstein van Potchefstroom. Dit het gegaan oor die goedere in die boedel van 'n sekere O'Reilly. 'n Veiling moes gehou word om die goedere vir die goewermentsrekning te verkoop, maar dit is telkens uitgestel.⁴⁰ Die motte het van die goedere so verniel, en die koste vir huishuur en veewagters het so opgehoop, dat Viljoen gedreig het om die goedere sonder toestemming te verkoop.⁴¹ Toe Bodenstein daarvan hoor het hy oor die toon van Viljoen se brief by die President gekla, want hy het geglo dat

38. Argief Potchefstroom 33 Landdros Uitgaande Stukke 1868: W.J. Otto-J.W. Viljoen, 11.12.1868.

39. Argief Potchefstroom 4 Landdros Inkomende Stukke 1868: J.W. Viljoen-W.J. Otto, 24.12.1868.

40. SS60 R891a/64: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 12.10.1864, p.369; SS68 R310/65: J.W. Viljoen-C.J. Bodenstein, 15.3.1865, p.268.

41. Argief Potchefstroom 3 Landdros Ingekome Stukke 1865, Januarie-April 1866: J.W. Viljoen-C.J. Bodenstein, Marico, 22.3.1865.

dit nie 'n amptenaar pas om sulke briewe te skryf nie, en buitendien kon sulke briewe tot slegte gevoelens tussen amptenare lei.⁴² Al was Viljoen op hierdie stadium wnd. kommandant-generaal, het dit hom geensins die reg gegee om die landdros in sy briewe as "gy" aan te spreek, terwyl die normale aanspreekwyse in daardie dae "UEd" was nie. Dit het hom ook nie die reg gegee om allerhande dreigemente teenoor die landdros te uiter nie. Ons weet reeds dat Viljoen ontaktvol kon optree wat hom by tye ongewild sou maak. Die enigste invloedryke persoon met wie Viljoen goed kon klaarkom, was president Pretorius. 'n Maand na sy botsing met landdros Bodenstein oor die O'Reilly-boedel, onderteken Viljoen 'n memorie aan Pretorius waarin "volgens de sin en begeerte des volks" gevra word dat landdros C. Moll van Pretoria, S. Meintjies "en enige andere" amptenare uit hulle betrekkinge ontslaan word anders sal daar "een groot opstand" onder die burgers plaasvind.⁴³ Om welke redes word nie vermeld nie.

Toe Viljoen in 1859 tot kommandant van Marico gekies is, het hy feitlik al die stemme op hom verenig.⁴⁴ In 1865 is hy herkies,⁴⁵ maar weens onsekerheid in die wyk oor die vraag of hy verkiesbaar was of nie, met 'n veel kleiner meerderheid as voorheen.⁴⁶ Die onduidelikheid het ontstaan omdat sommige burgers nie geweet het of Viljoen, as hy assistent-kommandant-generaal is (wat hy ten tye van die verkiesing was), ook verkiesbaar was as

42. SS73 R343/65: C.J. Bodenstein-M.W. Pretorius, Potchefstroom, 24.3.1865, p.329.

43. SS73 Suppl. stukke 58/1865: Memorie van J.W. Viljoen en 77 ander Maricoaners-President en Uitvoerende Raad, 29.4.1865, p.133.

44. SS27 R2963/59: D.J. Coetzee-M.W. Pretorius, 14.7.1859, pp.47-48.

45. ZAR 43 Staatskoerant 11.4.1865: Goewermentskennisgewing 181, p.299.

46. ZAR43 Staatskoerant 24.4.1865: Goewermentskennisgewing 180, p.809.

kommandant van Marico nie.⁴⁷ Viljoen het egter 65 stemme uit 'n totaal van 124 op hom verenig teenoor 44 vir C.H. Coetzee, sy naaste teenstander, en 15 vir ander kandidate. Moontlik het Viljoen se invloed ook getaan. Vroeg in 1865 het die President en die Uitvoerende Raad op hulle rondreis deur die land Marico besoek. Toe hy hiervan te hore kom, was Jan Viljoen "regt verblyd" daarvoor.⁴⁸ Hy was nog net so 'n groot Pretorius-man as wat hy voor die Burgeroorlog was. Op 24 Januarie 1865 is die President en die Uitvoerende Raad amptelik deur Jan Viljoen en Diederik Coetzee, die veldkornet, op die kommandant se plaas, Vergenoeg, welkom geheet. Dit was vir dié twee 'n blye dag, veral omdat hulle "soo vele jaaren" op Pretorius se koms gewag het. In hulle verwelkomingsadres het hulle die hoë here versoek om tog maar met "geduld en lankmoedighijd" die "belangen der enwoonders" aan te hoor, en die wens uitgespreek "dat alle Burgers of Personen die enig belangen of klagten heb en te Brengen het vrijmoedig zuld voorbreng en dat alle zaken of kwessien tot vrede en liefde (geskik) moog geworden."⁴⁹ En tog is geen belangrike sake bespreek nie, en feitlik net die veldkornet se probleme en dorpsstigting is aangehoor.⁵⁰

Viljoen het 'n belangrike rol gespeel in die stigting van die dorp Zeerust, al was hy nie self die stigter van die dorp nie. Daardie eer het D.J. Coetzee, wat in die sestigerjare veldkornet was, en na wie Zeerust vernoem is, (Coetzee(s)rust), te beurt geval. Die koppeling van Viljoen se naam aan dorpsstigting in Marico kan teruggevoer

47. SS65 R234/65: D.J. Coetzee-M.W. Pretorius, Marico, 24.2.1865, p.131.

48. SS60 R953/64: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 21.10.1864, pp.477-478.

49. SS64 R108/65: Missive van J.W. Viljoen en D.J. Coetzee-President en Uitvoerende Raad, Marico, 24.1.1865, pp.177-178.

50. Rex, H.: Die voorgeskiedenis en geskiedenis van die Nederduits Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), pp.173-174.

word tot in die jaar 1849.⁵¹ In Mei van daardie jaar het die Volksraad te Derdepoort vergader, en dié het op navraag van Viljoen oor die ou sendelingsplaas wat langs die Klein Maricorivier geleë was, besluit dat Viljoen moes sorgdra dat die geboue daar nie verniel word nie, want "die plaats zal moete blyfe tot publieke eindens (eiendom of doeleindes?)." ⁵² Dit is onseker wat presies daarmee bedoel is. Dit was moontlik die Volksraad se bedoeling dat daar 'n dorp vir Marico op die ou sendelingpos gestig moes word.⁵³ Dit sou egter nie in die ses-tiger jare as moontlike terrein vir 'n dorp in die distrik ter sprake kom nie.

'n Sendelingstasie wat wel vir byna twintig jaar as moontlike terrein vir 'n dorp ter sprake was, die stat van Moilo, die kaptein van die Bahoeroetsie. Die sendingstasie daar is in 1843 deur David Livingstone gestig. In 1859 het dit van die Duitse sendeling Zimmerman die naam Linokana gekry.⁵⁴ Gedurende die vyftiger jare was daar onder die Blankes in Marico geen besondere behoefte aan dorpsstigting nie. Tog het gerugte dat 'n dorp een of ander tyd by Moilo se stat gestig sou word, en dat dié kaptein dus sou moes verskuif, die ore van gemelde Zimmermann bereik. Hy het by president Pretorius daarteen beswaar gemaak.⁵⁵ In 1864 rapporteer Viljoen dat hy verneem het dat 'n groot aantal van die Maricoaners ten gunste van die stigting van 'n dorp by Moilostat is. Kommandant Viljoen het egter terselfdertyd vir Pretorius tot versigtigheid gemaak, want hy het 'n wesentlike gevaar in die

-
51. Soos Rex doen in sy Die Voorgeskiedenis en geskiedenis van die Nederduits Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), p.166.
52. J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius (reds.): Notule I (Notule Volksraadsitting, Derdepoort, 23.5.1849, art. 6), p.100.
53. Dit is o.a. die mening van H. Rex in sy Die Voorgeskiedenis en geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), p.166. Hy verwar die verlate sendelingpos egter met die Bahoeroetsie-stat Linokana wat aan die Ngotwanirivier geleë was.
54. H. Rex: Die Voorgeskiedenis en geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), p.152.
55. H. Rex: Die Voorgeskiedenis en geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), p.171.

verskuiwing van Moilo weswaarts in die rigting van die Bangwaketse, die Bakgatla, die Barolong en die Bakwena gesien, naamlik dat "wy de Kaffers daar door alle op eene hoop versameld."⁵⁶ Dit is bekend dat hy 'n verenigde front van die kant van sy Swart bure teen die Blankes gevrees het.

Die propaganda vir die stigting van 'n dorp in Marico was nie van Viljoen afkomstig nie, maar is deur die veldkornet, D.J. Coetzee, gevoer. Daarom kom Viljoen se aanbod van November 1867 as 'n verrassing, naamlik om sy woonplaas Vergenoeg met al die geboue daarop as dorpsplek uit te lê as hy Moilo se stat en die omringende gronde in ruil daarvoor kon kry. Viljoen was daarvan seker dat hy die Bahoeroetsie van Moilo op vreedsame wyse sover sou kon kry om na die ou stat van Mosielele se Bakgatla, wat toe onbewoon was, te trek. Die voordeel van Vergenoeg as dorpsplek vir Marico was volgens Viljoen daarin geleë dat dit in die middel van die distrik geleë was, en daar reeds bruikbare geboue op gestaan het.⁵⁷ Aangesien toe reeds deur D.J. Coetzee aansoek gedoen is om 'n dorp in Marico te stig, het die Uitvoerende Raad in Januarie 1868 Viljoen se aanbod van die hand gewys.⁵⁸ Dit is waarskynlik dat Coetzee se aansoek van Augustus 1866 goedgekeur is. Viljoen se poging om die dorp op Vergenoeg te laat aanlê, was tevergeefs, want die dorp Zeerust is in Januarie 1867 op die plaas Hasejagd (ook genoem Hasia) van wyle C.H. en D.J. Coetzee, na wie dit vernoem is, opgemeet.⁵⁹

Na die aanleg van Zeerust het uitbreiding in Marico vinnig

56. SS60 R953/64: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 21.10.1864, pp.477-478.

57. SS92 R1130/67: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Pretoria, 5.11.1867, pp.201-202.

58. UR2 Uitvoerende Raadsitting Pretoria 29.1.1868, art. 39, p.596.

59. H. Rex: Die voorgeskiedenis en geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), p.181.

plaasgevind. In die vroeë sestiger jare het veldkornet Coetzee in 'n sensusopname 342 burgers van tussen 16 en 60 jaar oud in die wyk gelys.⁶⁰ In Februarie 1869 was daar al tussen vier- en vyfhonderd stemgeregtigde burgers, "buiten de Vreemdelingen, Reizenden en Naturellen". Dit was dus vir die veldkornet onmoontlik om alle geregsake te behartig. Drie en negentig Maricoaners, waaronder Viljoen, het daarom in 'n memorie die Regering versoek om 'n resident-vrederegter aan te stel.⁶¹ Op 4 November het die Uitvoerende Raad hierdie aansoek goedgekeur, maar in die volgende maand het die Maricoaners al op die aanstelling van 'n landdros begin aandring. Die rede was dat Zeerust so ver van 'n landdroshof geleë was.⁶² Hulle sou egter tot Februarie 1872 moes wag om 'n landdros te kry. In daardie jaar het Marico 'n aparte distrik geword.

Terwyl Viljoen in September 1867 in Pretoria was, is hy deur president Pretorius benoem as lid van 'n kommissie van ondersoek insake Alexander McCorkindale.⁶³ McCorkindale was 'n Skot wat in 1864 'n Transvaalse burger geword het.⁶⁴ Hy het in die jare 1864-1867 verskeie ambisieuse

-
60. Argief Potchefstroom 2 Landdros Ingekome Stukke van veldkornette, 1860-1866. Pak van Marico.
61. SS109 R304/69: Memorie van J.W. Viljoen en 92 ander van Marico-President en Uitvoerende Raad, 11.2.1869, p.290. Die taak van vrederegter was om in dorpe waar daar nie landdroste was nie, die kriminele en siviele sake te besleg; volg J.H. Breytenbach (red.): Notule VI (Volksraadsvergadering Pretoria, 16.10.1866, art. 425), p.49.
62. SS119 R22/70: J.W. Viljoen en 43 Maricoaners-President en Uitvoerende Raad, 15.12.1869, p.43 e.v.
63. SS8616 uitgaande brief 480/67: M.W. Pretorius-C. Potgieter, J.W. Viljoen en J.C. Steyn, Pretoria, 19.9.1867.
64. A.N. Pelzer: Alexander McCorkindale en sy skemas 1864-1866, in Historia, Jaargang XV, p.6.

skemas aan president Pretorius voorgelê wat, as dit uitgevoer kon word, tot groot voordeel van die Suid-Afrikaanse Republiek sou strek. Die belangrikste hiervan was die bou van 'n hawe vir die Republiek in Delagoabaai met geld wat hy in Europa of Amerika sou leen, en van 'n pad vanaf die hawe na Potchefstroom, 'n pad waarop stoomwaens gebruik sou kon word.⁶⁵ 'n Onderdeel van McCorkindale se plan was die aanlê van 'n Skotse nedersetting, Nieu-Skotland, op 'n kwartmiljoen morg grond wat hy vir die doel in die Lydenburg-distrik van die Suid-Afrikaanse Republiek verkry het.⁶⁶ Toe die Volksraad op sy sitting in September 1867 die McCorkindale-skema begin bespreek het, is dit as so belangrik geag dat dit na 'n spesiale kommissie verwys is, bestaande uit drie Volksraadslede, die President, Uitvoerende Raadslid M.J. Viljoen, die Staatsprokureur en vier ander persone, J.W. Viljoen, C. Potgieter, J.C. Steyn en Wm. Robinson, "welke als oude inwoners van dit land, met de gronden en omstandigheden bekend zyn."⁶⁷

Die spesiale kommissie het van 19 tot 24 September 1867 in Pretoria vergader, en as lid daarvan het Viljoen die algemene strekking van McCorkindale se skema goedgekeur, en die uitvoering daarvan wenslik geag. Hy het egter gevoel dat daar eers seker gemaak moet word dat die saak op goeie gronde berus voordat geld van 'n Europese land geleen word, en wou weet watter waarborge aan die kommissie gegee kon word. Aangesien die Staat so arm was, was hy

65. A.N. Pelzer: Die Suid-Afrikaanse Republiek se ywer vir 'n eie hawe, in *Historia*, Jaargang XV, p.150.
66. F. Lion Cachet: *De Worstelstrijd der Transvalers*, p.362.
67. D.C. Joubert (red.): *Notule VII (Volksraad-sitting, Pretoria, 18.9.1867, arts. 48 en 53)*, pp.13-14.

bly "om te hooren dat er eene kans bestaat waardoor de staat zou kunnen voorwaarts gaan." Alle besware ten spyt het Viljoen die voorstel gesteun om 'n kontrak met McCorkindale te sluit.⁶⁸ Die plan het misluk sonder dat daar enige vordering mee gemaak is, maar in die mislukking daarvan het Viljoen geen aandeel gehad nie. Dit blyk egter dat hy ten gunste was van die vooruitgang van die land.

Tydens Viljoen se tien jaar diens as kommandant van Marico is daar gereeld klagtes teen hom ingedien. Die bekendste daarvan is dié van ds. F. Lion Cachet van aanranding teen hom in 1868⁶⁹ en die Volksraad se klag van opstand teen die staat na die Burgeroorlog waarvoor reeds gehandel is.⁷⁰ Hy is nie op een van hierdie twee aanklagte verhoor nie, en ook nie op enige ander wat teen hom gelê is nie.

In Januarie 1865 het 'n burger, T.G. Meyer by die Uitvoerende Raad gekla dat Viljoen sy grond van hom afgeneem het.⁷¹ In November 1863 het Wijnand van Zijl beweer dat Viljoen hom "van Zijn water beroofd en hem daarvoor groote schade veroorzaakt" het.⁷² Die volgende jaar kla Frans Botha dat sy "rijvel geweer die mijn 45 pond sterling kos die door J. Veljoen myn is ont noomen tot hier toe nog niet gevonden" is.⁷³ Of daar gronde vir hierdie klagtes

68. D.C. Joubert (red.); Notule VII ... (Notule, vergadering van die kommissie in sake die McCorkindaleskema, 19-24.9.1867), pp.178-182.

69. Kyk hoofstuk 4.

70. Kyk vorige hoofstuk.

71. SS64 R105/65: T.G. Meyer-President en Uitvoerende Raad, 23.1.1865, p.172.

72. Argief Potchefstroom 155 Landdros Dagboek September 1862-September 1876: inskrywing van 2.11.1863.

73. SS59 R761/64 F. Botha-Uitvoerende Raad, Zwardkop, 12.9.1864, p.141.

was, kan weens gebrek aan dokumente nie bepaal word nie, maar dit dui weer eens na die gewelddadige aard van Viljoen se optrede.

Viljoen het homself wel by geleentheid aan onwettige optrede skuldig gemaak. In 1869 het hy geweier om H.P. Beukes en J.D.L. Botha as onderskeidelik veldkornet en assistentveldkornet te erken, al is hulle wettiglik tot dié ampte gekies. Hy het sonder enige magtiging self verkiesings vir hierdie ampte laat hou - iets waarvoor die landdros van Potchefstroom hom ernstig moes aanspreek.⁷⁴ Uit klagtes van hierdie aard teen hom is dit duidelik dat Viljoen uiters voortvarend in sy doen en late was en sy medemens of selfs die Staat se belange nie altyd in ag geneem het nie.

Viljoen se kommandantsjare het ook 'n positiewe sy gehad. Aan die wesgrens het die Blankes steeds geen probleme van die Swart stamme ondervind nie - 'n feit waarvoor Viljoen in 'n groot mate verantwoordelik was.⁷⁵ Viljoen se wyk is gekenmerk deur rus, vrede en vooruitgang. Die feit dat Viljoen telkens in tye van nood op versoek van die staat as waarnemende of fungerende kommandant-generaal moes optree, spreek van die vertrouwe wat in hom as bekende figuur gestel is.

In Januarie 1870 het Viljoen sy ontslag as kommandant van die Uitvoerende Raad aangevra. Hy het gevoel dat, aangesien hy "nu alrede by de 22 Jaaren onse Gouvernment gedingt heeft", hy verdien om uit te span. Om in sy plek te dien stel hy sy seun J.G.H. Viljoen voor - "als er nog een Commandant moet bestaan."⁷⁶ Aan die laaste deel van sy versoek is nie voldoen nie. Op 29 April 1870 het

74. Argief Potchefstroom 34 Landdros Uitgaande Stukke 1869-1872: I: A.M. Goetz-J.W. Viljoen, Potchefstroom, 19.11.1869; II: A.M. Goetz-H.P. Beukes, Potchefstroom, 19.11.1869.

75. Kyk volgende hoofstuk.

76. SS122 R443/70: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Marico, 11.1.1870, p.38.

president M.W. Pretorius op las van die Uitvoerende Raad aan Viljoen eervolle ontslag as kommandant verleen "onder dankbetuiging voor zyne getrouwe dienste, land en volk bewezen."⁷⁷ Hiermee is Jan Viljoen se openbare lewens nie beëindig nie: na die Britse anneksasie van sy vaderland in 1877, het die ou pionier weer op die voorgrond getree toe hy sou deelneem aan die stryd om die herstel van die onafhanklikheid.

77. ZAR47 Staatskoerant 10.5.1870 (Goewermentskennisgewing no. 327), p.289.

Jan Viljoen en sy gesin, omstreeks 1872.

Onder, van links na regs: Gesina Snyman (getroud met Martinus Viljoen, Gertina Viljoen (getroud met C. Engelbrecht), Maria Viljoen (getroud met J.P. Erasmus), Jan Viljoen, sy vrou Maria C. (gebore Messer) en Helena Joubert (getroud met J.G.H. Viljoen).

Bo, van links na regs: Martinus Viljoen, Cornelius Engelbrecht, Lenie Jacobs (getroud met J.W. Viljoen jr.), Jacobus P. Erasmus, Johannes Willem Viljoen jr., Elsie Potgieter (getroud met Petrus H. Viljoen), Piet van Zyl, Petrus H. Viljoen, Amalia Viljoen, Hendrik Viljoen en J.G.H. Viljoen.

HOOFSTUK 7

"In het midden tusschen wit en zwart"

Op 25 Februarie 1852 het daar op Mabotsa, die hoofstat van die Bakgatla van Mosielele, 'n groot diplomatieke byeenkoms plaasgevind.¹ Dit is onder andere bygewoon deur kommandant P.E. Scholtz van Marico en sy twee veldkornette, J.W. Viljoen en J. Buis² en deur vier Swart kapteins waaronder Mosielele en Montsioa van die Barolong. In 'n dialoog tussen Scholtz en Mosielele by hierdie geleentheid kom die Blank-Swart verhoudinge op die Transvaalse wesgrens treffend na vore. Scholtz het vir Mosielele gevra, "Waarom het jy vroeër hierdie gebied verlaat?" Sy antwoord was, "Ons het gevlug vir Moselekatse." "Toe julle in die weste was, waar julle skuiling gesoek het, het julle kans gesien om Moselekatse te oorwin?" "Nee." "Wie het Moselekatse verdryf?" "Die Boere." "Wanneer een stam 'n ander oorwin en verdryf, watter een kan dan die land opeis?" "Die sterkste een." "Aangesien die Boere vir Moselekatse verdryf het, wie se grond is hierdie nou?" "Die Boere s'n."³ "Hoekom het julle dan hierheen teruggekeer?" "Omdat ons geglo het

1. Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, p.137 (Rogers Edwards se jaarverslag van 1852 aan die L.S.G.). P.E. Scholtz maak van hierdie byeenkoms melding in 'n brief aan A.W.J. Pretorius, Marico, 11.3.1852 opgeneem in D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, pp.189-190.
2. Volgens 'n ander verslag van Edwards in die Transvaalse Argiefbewaarpark A1195 LMS-Argief (Mikrofilm) V 17 Folder no.1 box no.27 C Jacket.
3. In Oktober 1839 het Matatiele, Matlaba, e.a. Bantoe-kapteins 'n verklaring onderteken "dat de verinneeerde land door A.H. Potgieter, Commedant, in genoomen is van Misselekaats, en dat geen andere volkstammen daar regt op heef dan de gemelde A.H. Potgieter" - H.S. Pretorius, D.W. Krüger en C. Beyers (reds.): Voortrekker-Argiefstukke, p.97.

dat die Witmense goeie mense is wat ons in veiligheid sou beskerm." "Dit het gebeur, Mosielele, julle het in vrede en veiligheid gelewe, het ryk aan beeste geword en kon julle oeste maak, en in ruil vir hierdie voorregte verwag ons dat vergoeding of in die vorm van belasting of bediendes betaal sal word."

Hierdie vrae van Scholtz en antwoorde van Mosielele toon dat die Oorvaalse Boere hulleself nie net as besitters van die gebied beskou het nie, waaroor Moselekatse en die Matebele geheers het tot met hulle verdrywing deur die kommando's van Potgieter, Maritz en Uys in 1837. Hulle het die Swart stamme wat na die Matebele se vlug na die Noorde in die verowerde gebied agtergebly het, as hulle onderdane aanvaar. As sodanig is die Swartes as belastingplichtig aan die Republiek beskou. Verder is hulle, en ook ander Swartes wat hulle na Moselekatse se verdrywing in die verowerde gebied kom vestig het, verbied om wapens aan te hou en om onder mekaar te veg. Hieraan het die Swartes hulle nie vir lank gesteur nie, as gevolg waarvan Potgieter in Januarie 1849 in 'n brief aan William Ross gekla het dat Livingstone vir Sechele van die Bakwena van vuurwapens voorsien het waarmee hy sy broer Kgakge aangeval het.⁴

Dit was die omstandighede toe Jan Viljoen hom aan die einde van 1848 binne sigafstand van een van Moselekatse se ou statte, Mosega, gevestig het. As veldkornet en kommandant van Marico en ook na sy aftrede in 1870 het hy

4. Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, pp.126-128 (A.H. Potgieter-W. Ross, Marico, 23.1.1849). Ross was die sekretaris van die L.S.G. se distrikskomitee vir die Griekwa- en Betsjoeana-sendings. Volg ook J.A.I. Agar-Hamilton: The Native Policy of the Voortrekkers, pp.53-54. Vir Livingstone se weergawe van hierdie aanval, volg sy Missionary Travels and Researches in South Africa, p.35.

die rol van "ambassadeur" op die Transvaalse wesgrens vervul.⁵ Die Bakwena-opperhoof, Sechele, se opmerking aan Viljoen, "ik geloof dat gy in het midden staat tussen wit en zwart"⁶ is in hierdie meer as dertig jaar van toepassing. Vanaf die Vaalrivier in die suide tot by die Zambesirivier in die noorde was hy in gereelde onderhandelinge gewikkel met die Batlhaping onder Mahoera, die Barolong onder Montsioa, die Bahoeroetsie onder Moilo, die Bakwena onder Sechele, die Bamangwato onder Sagoema en Macheng, die Matebele onder Moselekatse en Lobengula en kleiner stamme soos die Bakgatla onder Mosielele, die Bahoeroetsi onder Motlaadiile en die Bangwaketse onder Senthufe. Die hoofde van al hierdie stamme het Viljoen persoonlik geken. Hy was by tye die enigste kanaal waardeur hulle hul boodskappe aan die regering van die Suid-Afrikaanse Republiek kon oordra. Hy het natuurlik ook boodskappe van sy regering aan hulle oorgedra. Hy het telkens die rol van bemiddelaar tussen sy regering en die Swart stamme gespeel, en soms het hulle ook sy hulp ingeroep om in hulle onderlinge twiste te bemiddel. Hy het soms as pleitsbesorger vir hulle by sy regering opgetree, en gevra dat kommando's wat teen hulle opgeroep was, uitgestel moes word sodat hy eers kon kyk of hy nie sake vreedsaam kon besleg nie. Meesal het hy daarin geslaag, en kon hy na 'n ondersoek berig dat "ik niet het minste bespeuren onder de natien van wegen Oorlog; maar ik zal daarom niet ophouden om verder onderzoekt te doen."⁷

5. Ambassadeur, want soos Edgar H. Brookes in sy *The History of Native Policy in South Africa*, p.121, opmerk, kon die Suid-Afrikaanse Republiek onmoontlik nie al die Bantoe-stamme soos onderdane regeer nie. "It was much if it could prevent them from attacking the European population and safeguard the territories of the State." Daarmee sou Viljoen hom veral besig hou.

6. SS8 R853/55: Sechele-J.W. Viljoen, 1.7.1855, p.7.

7. SS8 R947/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 7.12.1855, p.330.

Die Regering van die Suid-Afrikaanse Republiek sou op sy beurt weer van die dienste van Viljoen gebruik maak in 'n wye verskeidenheid hoedanighede. In die eerste plek het Viljoen gedien op talle kommissies wat vir vredesonderhandelinge en grensreëlings uitgestuur is. Dan is hy soms ook op spesiale sendings uitgestuur, waarvan die belangrikste was dié in 1868 na die Bamangwato en die Matebele in verband met die goudontdekkings aan die noordwestelike grens.⁸

In sy diplomatieke hoedanigheid onder die Wesgrens-Bantoe het Viljoen telkens met Britse en ander sendelinge en met jagters, handelaars en reisigers te doen gekry, mense wat soms 'n bepalende rol in sy verhoudinge tot sekere Bantoe-stamme gespeel het. As jagter was hy voortdurend in aanraking met die Bantoes. Hierdie aspekte word hier en in die volgende hoofstuk slegs aangerak, maar bespreek in die hoofstukke wat handel oor Viljoen se verhouding tot Uitlanders en sy jagavonture.

Wat Jan Viljoen se verhouding tot die Wesgrens-Bantoe betref, kan hulle ooreenkomstig hul stamme en woonplekke in drie groepe verdeel word. Die eerste groep bestaan uit die stamme wat die naaste aan Marico gewoon het, en met wie Viljoen se kontak die mees intieme en mees gereelde was. Die Bahoeroetsi van Moilo, die Bakgatla van Mosielele en die Bakwena van Sechele val hieronder. Met hulle het hy op 'n vriendskaplike voet verkeer.

Van die tweede groep stamme wat noord van Marico gewoon het en waaroor in die volgende hoofstuk gehandel word, was vir Viljoen die Bamangwato van Sagoema en Macheng en die Matebele van Moselekatse en Lobengula die belangrikste. Sy verhouding tot hulle was op amptelike vlak en ontmoetinge tydens jagtogte. Die derde groep, suid van Marico, het bestaan uit die Batlhaping en die Barolong, eersgenoemde

8. Kyk volgende hoofstuk, p.216.

onder Mahoera, Gasebonwe en Jantje, en laasgenoemde onder Montsioa en later Mosjette. Met hulle het hy net in amptelike hoedanigheid kontak gehad.

Die Bahoeroetsie het sy beslag as aparte stam in ongeveer die 16de eeu in die omgewing van die Moloporivier wes van Marico gekry. In 1824 het die Matebele van Moselekatse sonder veel moeite die Bahoeroetsi oorwin, waarop die hele stam na Taung in die suidweste gevlug het. Nadat die Matebele op hulle beurt deur die Voortrekkers noordwaarts verdryf is, het die Bahoeroetsie na hulle ou woonplek teruggekeer en hulle by Mathebe aan die Ngotwane-rivier, 18 myl noordwes van die latere dorp Zeerust, gevestig. In 1845 het Walter Inglis, 'n sendeling van die Londonse Sendinggenootskap, sy intrek ook daar geneem. Kort daarna het Moilo sy grootvader Mokgatla as kaptein van die Bahoeroetsie opgevolg.⁹

In 1851 het 'n deel van die Bahoeroetsie onder Motlaadiile, 'n broer van Moilo, wat nog in die omgewing van Taung was, besluit om ook na hulle woonplek van vroeër terug te trek. Mahoera, die kaptein van die Batlhaping van wie die hoofstat Taung was, het onder die voorwendsel dat hierdie Bahoeroetsie van hom beeste gesteel het, 'n kommando agter hulle aangestuur - tot groot konsternasie van die Maricoaners wat gedink het dat die Batlhaping hulle wou aanval.¹⁰ Motlaadiile het, nadat Mahoera werklik van sy stande laat vermoor het, in September 1851 saam met 'n ander Bahoeroetsie-kaptein, Lentswe, by 'n krygsraad waarop Jan Viljoen ook sitting gehad het, aansoek gedoen om 'n locatie of

9. Transvaal Native Affairs Department: Short History of the Native Tribes of the Transvaal, pp.11-13; Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, p.26; Tim Jeal: Livingstone, p.63.

10. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R295/51, p.96 en R289a/51, pp.92-93; Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, pp.132-133.

verblyfplaats". Die aansoek is gunstig oorweeg en 'n stuk grond naby Skoonspruit, 30 myl wes van Potchefstroom, is aan hulle gesamentlik toegewys. Dit was na hulle mening nog te naby aan Mahoera, en hulle het geweier om hulle daar te gaan vestig. Kommandant Stander het hulle met mag probeer dwing om die besluit van die Krygsraad te gehoorsaam, maar tevergeefs. Ten einde laas het hulle hul toevlug tot Montsioa van die Barolong geneem en hulle by Lotlakana gevestig, vanwaar hulle in Februarie 1852 aan kommandant-generaal Andries Pretorius geskryf het om hulle tog "niet kwaalyk" te neem dat hulle, "uwe knechten, gevloegt (gevlugt) zyn voor onze leven", met die versoek daarby om "ons doch te laten blyven waar wy nu zyn."¹¹

Die Republiek se veldtog teen die Bakwena in Augustus 1852¹² het die hele Marico-omgewing in beroering gebring. Moilo het nie dadelik, soos talle ander kapteins, weswaarts die Dorsland in gevlug nie. Toe sy stamlede hom egter as 'n verraaier begin beskou het, omdat net hý nog tussen die Blankes gebly het, het hy ook die wyk geneem. In Januarie 1853 het Viljoen hom by Chonwane, omtrent 50 myl stroomaf van Mathebe aan die Ngotwane-rivier gaan opsoek om hom te probeer oorhaal om na sy stat terug te keer. Hieroor was Moilo ontwykend, veral toe hy agtergekom het dat die Boere hom in Marico terug wou hê sodat hulle uit sy Bahoeroetsiestam werksvolk kon kry. Sy raad aan Viljoen was om die vrede te bewaar, want dan "zal UE. zien dat de volk weder onder u zal komen om te werken zoo als de vooren en dan zal u zien dat de volk weder terug draay naar hunne oude wonings."¹³

-
11. J.H. Breytenbach (red.): Notule II, p.237; D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R336/51, pp.132-133; R374/52, pp.168-169; en R388/52, pp.189-190; Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, p.133.
 12. Kyk hieronder, p.185.
 13. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R486/53, pp.302-303; Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, pp.172-173.

As veldkornet was dit een van Viljoen se take om die mense in sy wyk behulpsaam te wees "in het verkrygen van kaffers tot arbeid."¹⁴ Daarvoor was hy van Moilo se Bahoeroetsie, die naaste groot stam aan Marico, afhanklik. Dit was dus vir Viljoen van die uiterste belang om Moilo in Mathebe terug te kry. Uiteindelik het hy daarin geslaag. In Mei was die Bahoeroetsi-hoofman met al sy volk op pad terug na sy stat, maar gladnie haastig nie, want langs die pad het hy telkens "zyne beesten laten vreten".¹⁵ In Augustus was sy volk en sy beeste al by sy ou stat, maar Moilo self nog by die Bangwaketse-kaptein, Senthufe. Viljoen het hom daar gaan besoek en verseker dat die Boere geen oorlogsplanne teen hom koester nie, waarop Moilo, onder invloed van sendelinge natuurlik, geantwoord het: "Wy moeten (tot) vrede komen zoo als Jezus want Jezus wil niets hebben als vrede."¹⁶ Ydele woorde was dit nie, want Moilo was voorwaar 'n vreedeliewende kaptein. Viljoen se opmerking in Desember 1854 - "Moiloi heft ons tothiertoe nog alle trouwheid betonen"¹⁷ - kon hy net sowel twintig jaar later gemaak het, want met sy Blanke bure het Moilo nooit gebots nie. Inteendeel, hy het Viljoen juis soms bygestaan in die voorkoming van vyandelikhede tussen Blank en Swart.

In November 1855 het Viljoen in Marico 'n gerug gehoor "dat wy eenen aanval van de kaffers te verwachten hadden." Hy het dadelik 'n patrollie opgekommandeer om te gaan ondersoek instel, en twee dae later op sy plaas Vergenoeg 'n byeenkoms gehou om self die gerugte te ondersoek. Moilo en sy Bahoeroetsie-raad het ook hierdie byeenkoms bygewoon. Dit het geblyk dat drie Basters onder die

14. J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius (reds): Notule I, p.117.

15. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R537/53, pp.247-248.

16. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R561/53, p.374.

17. SS7 R737/54: J.W. Viljoen-F.G.J. Kruger, Groot Marico, 10.12.1854, p.371.

Maricoaners se werksvolk vertel het dat Sechele van die Bakwena die Blankes wil aanval. Moilo het aangebied om die saak verder te ondersoek en die skuldiges te straf, waarop die Basters aan hom oorgelewer is.¹⁸ Viljoen self het nie die saak daar gelaat nie, maar verdere ondersoek ingestel na die gerugte. Tot so ver noord as die Bamangwato was alles egter rustig en stil. Dit het geblyk dat die "Basterts bezoopen waren, want zy hebben in dier tyd veel Brandewyn gedronken, en het is in dier tyd, dat zy deze praatjes gehad hebben." Maar al was daar op daardie stadium geen teken van oorlog op die Transvaalse wesgrens nie, het Viljoen steeds sy oë oopgehou vir sulke tekens,¹⁹ want sy taak "om te speoeneeren wat de meeni(n)gen van de kaffer(s) zyn",²⁰ was nimmer-eindigend.

Al het Moilo in November 1855 verklaar dat hy nooit 'n vyand van die Suid-Afrikaanse Republiek was of wou word nie - "Ek ben een oue man en heb geen behagen in bloed te storten"²¹ - was daar in die winter van 1856 weer gerugte dat Moilo die Bakwena bygestaan het in oorlogsplanne teen die Boere.²² Viljoen kon egter steeds net verslag doen van die rustige toestand in Moilo se stat.²³ Die Bahoeroetsie-kaptein se versekering was nog steeds: "Als er van myn Kant' eene Vlieg in de Melk valt, zoo zal ik zy uit halen, zoo dat Kapitein Pretorius den kwaad doener kan strafen." Ook sy onderdane was tevrede om in bondgenootskap en vrede met hulle Blanke bure te

18. SS8 R944/55: Proces verbaal van onderhandelinge tussen J.W. Viljoen en sekere Basters, Vergenoeg, 22.11.1855, pp.320-322; F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, p.232.

19. SS8 R947/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 7.12.1855, p.330.

20. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R561/53, p.374.

21. SS8 R944/55: Proces verbaal, Vergenoeg, 22.11.1855, p.322.

22. SS11 R1098/56: Notule Krygsraadsvergadering, Vergenoeg, 9.6.1856, p.375.

23. SS11 R1113/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Vergenoeg, 19.6.1856, p.421.

lewe, want volgens Viljoen het hulle uitgeroep: "Hy waren eersch bevreesd maar nu zien wy dat de groote Kapitein Pretorius de Waarheid gesproken heeft en dat hy ons Vriend en beschermer is."²⁴ So seker was Viljoen van sy kant dat Moilo nooit die Boere sou aanval nie, dat hy in 1859 gevra het dat ammunisie aan Moilo verkoop moes word.²⁵ Viljoen se standpunt oor die geloofwaardigheid van Moilo was nie ongegrond nie, want in dieselfde tydperk het die Duitse sendeling Zimmermann aan president Pretorius geskryf: "Moiloe's vertrouwen staat op Z.H.Edl. en den Wel Edl. H. Jan Viljoen, dien hy met waarer liefde ahangd als eenen man van vrede en goedheid, want hy ken hem als zulken." Daarom ook was Moilo "reg bedroefd" toe hy in 1859 van Viljoen se bedanking as veldkornet gehoor het.²⁶

Die uitstekende verhouding wat daar in die vyftiger jare tussen Viljoen en Moilo bestaan het, blyk duidelik uit 'n brief wat die Bahoeroetsie-kaptein in Julie 1864 aan president Pretorius geskryf het. Daarin het hy verklaar dat, toe hy oorspronklik deur Viljoen na sy stat terug genooi is, hy beloof het om die Boere in Marico na die beste van sy vermoë van werksvolk te voorsien. Hy het dit altyd probeer doen. Met die tyd het dit egter vir hom al moeiliker geword, "daar de inwooners van Mariko zoo veel geworden is." Toe veldkornet Coetzee daarby 100 arbeiders van hom kom vra het, het dit vir Moilo gelyk "of mijn Heer Koetsee mij hier wil wegdrijven, en dat

-
24. SS11 R1127/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 30.6.1856, p.461.
 25. SS26 R2930/59: F. Zimmermann-M.W.Pretorius, Moilostat, 28.6.1859, p.298.
 26. SS30 R3301/59: F. Zimmermann-M.W.Pretorius, Linokana, 28.11.1859, p.316. In 1858 is op versoek van Heinrich Schröder, sedert Julie 1857 Hermannsburgse sendeling by Sechelo, besluit dat daar 'n Duitse sendeling by Moilo geplaas kan word. Eerw. F. Zimmerman het in 1859 daar aangekom, en het Mathebe of Moilostat verdoop tot Linokana, later Likatlong (Dikgatlong) of Lithakong (Dithakong): Kyk SS22 R2523a/58-182: Staatsekretaris-J.W. Viljoen, 15.11.1858; H.E.W. Backeberg: Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens, p.14; H.M. Rex: Die voorgesiedenis en geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), p.171.

hij daarom schuld bij mij wil zoeken." Daarom het Moilo vir Pretorius versoek om eerder vir Viljoen of een van die ander "oude mannen" te stuur om met hom te onderhandel, "en niet van de jongen die mij nog niet kennen."²⁷ Die hele saak van naturelle-arbeiders is vroeg die volgende jaar deur die Uitvoerende Raad by sy vergadering in Marico bespreek. Daar is besluit om belasting van R6 per jaar per hut op die Bahoeroetsie wat hulle nie as werksvolk verhuur het nie, op te lê, en 25c per jaar op diegene wat wel vir Blankes gewerk het. Van die opbrengs daarvan sou Moilo self R50 per jaar ontvang. Dit is aan Viljoen opgedra om daardie belasting in te vorder.²⁸ Steeds is Moilo dus nie slegs as onderdaan van die Suid-Afrikaanse Republiek beskou nie, maar deur hoë belastings wou die Uitvoerende Raad die Bahoeroetsie se mense dwing om vir die Blankes te werk.

Na 1865 tot en met 1874 was daar geen belangrike kontak tussen Viljoen en die Bahoeroetsie nie. In daardie jaar egter is die oud-kommandant in 'n onderlinge twis van dié stam betrek. Die twis was tussen Moilo en een van sy onder-kapteins Magapie. Laasgenoemde het Viljoen in die saak ingetrek om die vrede in sy guns te probeer herstel. Viljoen was bereid om met Moilo te onderhandel as sy "oude Vriend",²⁹ maar Moilo wou niks weet van Blanke inmenging in wat hy as 'n interne saak met een van sy ondergeskiktes beskou het nie.³⁰ In Maart 1875 het Magapie se seuns Jan en Koenraad by die Staatsekretaris in Pretoria oor hulle vader se behandeling deur Moilo gaan kla, waarop landdros Scholtz van Marico beveel is om die

27. SS57 R482/64: Moilo-M.W. Pretorius, Linokana, 13.7.1864, pp.173-174.

28. SS164 R2038/73: M.W. Pretorius-J.W. Viljoen, Marico, 1.2.1865, pp.165-166.

29. SS180 R2068/74: J.W. Viljoen-Moilo, 20.11.1874, p.86.

30. SS187 R886/75: T. Jensen ('n Sendeling by Moilo)-J.W. Viljoen, 17.11.1874, p.201.

saak te ondersoek. Die hele geskil het begin toe 'n Bahoeroetsie, genaamd August, een namiddag 'n sloot gegrawe het waarin 'n ou vrou die nag geval, en haar heup gebreek het. Magapie het van August skadevergoeding geëis, dié het dit geweier, waarop Magapie een van August se beeste gevat het. August het op sy beurt by Moilo gaan kla. Die kaptein was geensins gediend met sy onderkaptein se eiehandige optrede nie en het, as strafmaat-
reël daarvoor, 'n klompie van Magapie se beeste afgeneem.³¹

Menende dat hy nog kommandant was, het Magapie hom daarop tot Jan Viljoen gewend: "omdat hy een van die oudste van die land was wat my kon raad geven". Viljoen het vir hom gesê hy kon hom nie help nie, hy moes hom tot die landdros van Zeerust wend. Nadat Magapie egter "Zoo wat een dag by my was, begaaf ik my met myn Zoon George Viljoen en Piet Ecksteen naar Moiloo." Viljoen was twee dae lank by Moilo se stat om die saak te ondersoek. Na afloop daarvan het Moilo volgens Viljoen se getuienis beloof om "al het afgenome goed aan Magapie weer te geven." Ander getuies voor waarnemende landdros Scholtz het egter ontken dat Moilo ooit so iets gesê het. Moilo was nie van plan om Magapie ongestraf te laat vir sy voortvarende optrede nie.³²

Scholtz se mening was tereg dat Moilo sy skoonseun Magapie volgens stamwette gestraf het. Aangesien Viljoen op Magapie se oproep om bemiddeling gereageer het deur Magapie se kant te kies, het hy bemiddeling feitlik onmoontlik gemaak.³³ Hy het dit waarskynlik gedoen in 'n

31. Argief Marico 1: H. Stiemens-Landdros Marico, Pretoria, 19.3.1875, met aanhangsel. Volgens Jan Magapie het Moilo 570 beeste en meer as 500 skape en bokke van Magapie geneem - SS187, R886/75, p.207.

32. SS187 R886/75: C.B. Scholtz-Staatsekretaris, Zeerust, 22.4.1875, pp.203 e.v.; Argief Marico 1: H. Stiemens-Landdros Marico, Pretoria, 19.3.1875, met aanhangsel.

33. SS187 R886/75: C.B. Scholtz-Staatsekretaris, Zeerust, 22.4.1875, p.203 e.v.

poging om na sy bedanking as kommandant hernude invloed onder die Wesgrens-Bantoe te verkry, en was moontlik van mening dat Moilo op sy aanbeveling vir Magapie ongestraf sou laat. Hoe dit ook sy, Moilo is kort daarna, op 6 Julie 1875, oorlede.³⁴ Sy seun Sebogodi II het hom opgevolg. 'n Stryd om die suksessie het egter onder die Bahoeroetsie losgebars. Sebogodi II is in 1877 oorlede, terwyl dit nog aan die gang was. In sy plek is sy seun Ikalafeng deur die Britse bewind in Transvaal as kaptein erken.³⁵ Weens sy bemoeienis met die magstryd tussen die Barolongkapteins in dietagtiger jare,³⁶ het die Bahoeroetsie as stam feitlik ontbind. Viljoen het in 1882 aan die Driemanskap berig dat hulle hul stat verlaat het, 'n stat wat volgens hom "tog maar een dievennes" was, vandat Moilo dood is.³⁷ Ikalafeng is, soos Viljoen, in 1893 dood.³⁸

Een van die kleurrykste figure op die negentiende eeuse Transvaalse wesgrens was die Bakwena-hoofman, Sechele. Hy was nog 'n kind toe sy vader, Mocoasele, deur een van sy onderhoofde vermoor is. Met die hulp van Sebetoane en die Makololo het hy tog daarin geslaag om die kapteinskap oor te erf.³⁹ Dit was ongeveer in 1831 en hy het sy posisie tot met sy dood in 1892 behou. In 1844 het hy

-
34. SS189 R1438/75: C.B. Scholtz-H. Stiemens, Zeerust, 8.7.1875, p.342.
35. Transvaal Native Affairs Department: Short History of the Native Tribes, p.13.
36. Kyk hoofstuk 12 oor Land Gosen.
37. SS668 R2885/82: J.W. Viljoen-Driemanskap, Vergenoeg, 28.4.1882, pp.120-121.
38. Transvaal Native Affairs Department: Short History of the Native Tribes, p.13.
39. David Livingstone: Missionary Travels and Researches in South Africa, pp.14-15.

hom gevestig by Chonwane aan die Ngotwanerivier ongeveer 80 kilometer noord van die latere dorp Zeerust.⁴⁰ Daar het David Livingstone hom in Augustus 1845 onder hulle gevestig. Twee jaar later het die hele stam en die sendeling-ontdekkingsreisiger 70 kilometer weswaarts na Kolobeng verhuis. Daar het Sechele in 1848 Livingstone se eerste en enigste bekeerling geword.⁴¹

Vanaf Livingstone se intrek by die Bakwena was die verhouding tussen Sechele en die Boere glad nie goed nie. Die rede was dat Sechele vuurwapens vir sy stam in die hande gekry het. Toe die Volksraad in Maart 1846 berig ontvang het dat 'n sekere Joseph McCabe "Roe(r)s, kruid en lood aan Segela verhandel heef voor oliephants tanden", het dit onder die lede beroering veroorsaak, aangesien daardeur "aanlyding tot bloedstorting en vernieling van menschelyke wezens kan te weeg gebragt worden."⁴² Livingstone het gerugte gehoor dat die Boere van plan was om Sechele te kom ontwapen, en onmiddellik by hulle voorspraak vir die Bakwena-hoofman gaan maak. "They very kindly acceded to my request to let him alone."⁴³ Die Boer-Bakwena-verhouding het egter gespanne gebly, en in April 1850 het kommandant J.A. Enslin van Marico aan die Volksraad geskryf dat hy daar "noodzaakelykheid in ziet om den kaffer kapietyn Segela tot zyn plicht te brengen, daar hy naar allen oogenschynlykheid zich tot eenen oorlog gereed gemaakt heeft."⁴⁴

40. Schapera, I (ed.): David Livingstone South African Papers, p.3.

41. Tim Jeal: Livingstone, p.81.

42. J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius (reds.): Notule I, pp.39-40.

43. D. Livingstone-A. Murray, 10.6.1847 opgeneem in Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, p.5.

44. J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius (reds.): Notule I, pp.130 en 296.

Aan die einde van dieselfde jaar is daar weer aan Boere-kant melding gemaak van "de brutaaletyd van de kaffir-opperhoof Zageel door zyn uitlaatingen van vyandlikheid." Ook in Junie 1851.⁴⁵ Sechele was op hierdie stadium grootliks onder Livingstone se invloed. Deur hóm het hy die onafhanklikheid van die Bakwena verkondig en sy bes gedoen om die 'handelspad na die noorde', dit wil sê die strek tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en die westelike Dorsland, vir Britse handelaars en jagters oop te hou.⁴⁶ Kommandant-generaal Andries Pretorius was in September 1851 ook oortuig van die "dringende noodsaaklykheden" om "een expeditie tegen den kafferopperhoof Sagiela te doen uitgaan en hem tot gehoorzaamheid te brengen"⁴⁷ en te laat afsien van sy onafhanklike houding wat ondermynend vir die veiligheid van die Oorvaalse Emigrante-gemeenskap kon wees. Byna 'n jaar het verloop voor daar 'n kommando teen Sechele uitgetrek het, en toe was die aanleidende oorsaak daarvoor nie vyandelikhede van die Bakwena se kant nie, maar Sechele se weiering om die Bakgatla-kaptein, Mosielele, aan die Boere uit te lewer. Mosielele se stat, Mabotsa, was ongeveer 40 kilometer wes van die moderne dorp Zeerust geleë, op 'n stuk grond wat deur Andries Hendrik Potgieter aan hom toegeken is. Sedert 1843 het L.S.G.-sendelinge, eers Livingstone en Rogers Edwards, en na 1845 laasgenoemde alleen, op Mabotsa by die Bakgatla gebly. Mosielele het homself tot in 1851 as onderdaan van die Boere beskou. Daarna het sy mense begin om van die Boere se vee te steel.⁴⁸ Vanaf Oktober 1851 het Mosielele ook geweier om werksvolk aan die Boere te verskaf

45. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R242/50, p.53 en R289a/51, p.93.

46. G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.390-391.

47. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R323a/51, p.118.

48. G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.394-395. Kyk ook die eerste paragraaf van hierdie hoofstuk.

aangesien hy wou wys dat hy heeltemal onafhanklik van die Boere wou wees. Kommandant A.H. Stander wou 'n kommando op die been bring om die Bakgatla oor sy weiering te gaan straf, maar Viljoen, wat self met Mosielele daarvoor gaan praat het, het sy kommandant ingehou. Na 'n dreigbrief van Stander, maar op beloftes van vrede van Viljoen, het Mosielele tog vyftien man na Stander gestuur. Vroeg in 1852 het Stander as kommandant van Marico bedank en is hy deur P.E. Scholtz opgevolg.⁴⁹

Scholtz wou die spannende toestand op die wesgrens vreedsaam probeer oplos, en het in Februarie 1852 'n uitnodiging aan Sechele en die Bangwaketse-kapteins Segotshane en Senthufe gestuur om 'n byeenkoms, waar geskille tussen hulle vreedsaam bespreek kon word, by te woon. Hulle het die uitnodiging verwerp, maar Mosielele was wel, soos vroeër in die hoofstuk aangetoon is, op 25 Februarie by die byeenkoms teenwoordig waar Scholtz, Viljoen en die provisie-veldkornet J. Buis volgens Edwards gepoog het om "the country and the servitude of the people" op te eis. Kort daarna het Mosielele sy onderdaanskap aan die Boere heeltemal afgesweer.⁵⁰ 'n Veldtog teen hom om hom weer in 'n afhanklike posisie te plaas, sou waarskynlik gevolg het as dit nie was vir 'n ernstige koors-epidemie onder die Boere in Maart en April nie. Teen Junie was dit egter reeds vir Inglis, die sendeling by die Bahoeroetsie op Mathebe, duidelik dat oorlog onvermydelik was.⁵¹

Die finale aanleiding tot die veldtog teen die Bakgatla en die Bakwena, was toe Scholtz weer met Mosielele wou onderhandel, maar laasgenoemde uitgeroep het dat hy geen Witmense meer wou sien nie, en na Sechele gevlug het.⁵² Viljoen

49. Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, pp.133-134.

50. Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, pp.135-137.

51. Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, p.172.

52. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R426/52, p.234.

was glad nie by die veldtog gemoeid nie, want hy was aan die einde van Augustus 1852, toe dit plaasgevind het, saam met 'n Engelsman, James Chapman, in die jagveld.⁵³ Tyd= genoodlike verslae oor die veldtog is volop,⁵⁴ en waarop dit neerkom is dat, nadat die Boere vir Sechele verslaan en ontwapen het, hulle tevrede was met hulle magsvertoon en nie die Bakwena totaal onderwerp of oorlogskuld opgeëis het nie.⁵⁵ Belangrik is dat 'n vrou en kind van Sechele⁵⁶ onder die "myden en kinderen-krygsgevangenen" was. Hulle is saam terug na Marico geneem.⁵⁷

Na hierdie veldtog teen Sechele het daar nie onmiddellik vreedsame toestande op die wesgrens ingetree nie. In= teendeel: Jan Viljoen, terug in Marico na sy jagtog saam met Chapman, het berig dat Sechele weer terug was in Litubaruba, waar die Boere hom verslaan het, "en dat hy de uiterste voorbereidsellen maaken om een aanval op de menschen te maaken soo sy uit de lager gaan."⁵⁸ Die veld= kornet was van mening dat dit vir die Boere onveilig sou wees om 'n uur te perd uit die laers te gaan⁵⁹ - 'n toe= stand waaroor kommandant Scholtz by Andries Pretorius ge= kla het omdat die Maricoaners genoodsaak was om "by klompen te blyfen tot nader ondervinding."⁶⁰ Hy was nie

53. James Chapman: Travels in the interior of South Africa I, pp.21-117. Kyk hoofstuk 9.
54. Kyk Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, pp.130-175 vir 9 verskillende ver= slae, onder andere van Scholtz en Sechele self.
55. Agar-Hamilton, J.A.I.: The Native Policy of the Voortrekkers, pp.147-148.
56. Schapera, I. (ed.): David Livingstone South African Papers, p.57. Die vrou het gou ontsnap. In sy Missionary Travels sê Livingstone dit was 'n vrou en twee kinders.
57. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R426/52, p.235.
58. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R437/52, p.244.
59. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R434/52, p.241.
60. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R426/52, p.235.

die enigste een wat daar swarigheid ingesien het nie: Op 1 Oktober het 13 burgers uit "Kliplager" aan die kommandant-generaal geskryf oor die "schadelyk toestand", en hulle was toe maar twee maande in die laers. Hulle het daarby gedreig dat, as hulle nie gehelp word nie, hulle verplig sou wees om die land te verlaat.⁶¹ Hulle versoek het nie op dowe ore geval nie - Pretorius het dadelik begin om 'n kommando van vyf- of seshonderd man op die been te bring om "ons land weeder op een rustige voet te brengen."⁶²

Met die Maricoaners het dit beroerd gegaan. Sommige het al twee winters in laers gestaan, en uit die aard van die omstandighede kon daar nie genoegsaam gesaai of geoes word nie. In nog 'n smeekroep om hulp het Scholtz uit die "Kliplager" aan Pretorius geskryf: "Hier is mense zoo arm dat zy niet weeten meenig dag wat zy hunne vamieljes te eeten zal geven." Die vraag was nou, moes daardie "punt" van die land, dit is Marico, opgegee word? Daaroor was Scholtz se mening tereg: "Geef wy de punt hier op het zal voor de heele matschappy nadeelig wezen." Boonop het die Boere se beeste nou begin wegraak⁶³ -- gesteel deur die Barolong van Montsioa,⁶⁴ 'n kaptein wat ná die veldtog wat die Boere teen Sechele gevoer het, uit vrees dat die Boere hom ook sou aanval, die Dorsland ingevlug het.⁶⁵

Scholtz se vrees dat Marico deur die Blankes verlaat sou moes word, is nie bewaarheid nie, want die eerste stappe

-
61. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R433/52, p.240.
 62. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R437/52, p.244.
 63. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R444/52, p.256.
 64. I. Schapera (ed.): David Livingstone South African Papers, p.91.
 65. J.H. Breytenbach (red.): Notule II, p.366. Kyk volgende hoofstuk, p.234.

in die rigting van vrede tussen die Bakwena en die Boere was reeds geneem. Die inisiatief daarvoor het van Sechele se kant af gekom. Hy het aan Scholtz laat weet dat hy graag met die Boere sou wil vrede maak, maar nie dié soort vrede waardeur hy sy onafhanklikheid inboet en 'n onderdaan van die Boere word nie. Scholtz wou weet watter voorwaardes hy dan stel. Sechele het geantwoord deur te vra dat Scholtz, Jan Viljoen en Petrus Jacobs, die jagter, en wie ook al nog wil saamkom, na hom toe moes kom sodat hulle eers mekaar kon oortuig wie skuldig aan die oorlog was. Daarna sou hy sy voorwaardes stel. Gedagtig aan wat met Piet Retief in Natal gebeur het, toe die Zoeloes van Dingaan hom vermoor het, was Scholtz glad nie van plan om na Sechele toe te gaan nie.⁶⁶ In November het hy egter vir Viljoen en J. van der Merwe, die assistent-veldkornet op daardie stadium, en J. Snyman na die Bakwena gestuur met 'n brief aan Sechele waarin dié genooi is om met Scholtz en Andries Pretorius te kom onderhandel "by de valy onderkant die poort van Meselele". Viljoen en die ander twee se verdere opdragte was eerstens om uit te vind hoekom Sechele tot oorlog met die Boere wou kom; tweedens op watter voorwaardes hy sal vrede maak; laastens moes hulle probeer om hom na die genoemde "valy" vir vredesonderhandelinge te kry - hulle moes nie met hom vrede maak nie, maar slegs sy mening gaan probeer peil.⁶⁷

Ses dae nadat hulle hierdie instruksies gekry het, was Viljoen en die ander twee afgevaardigdes terug in Marico met 'n verslag oor hulle sending.⁶⁸ Dit het daarop neergekom dat Sechele nie bereid sou wees om oor vrede te gaan onderhandel voordat sy kind wat deur Scholtz se

66. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R444/52, p.255.

67. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R457/52, p.269.

68. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R467/52, pp.278-280.

kommando weggevoer is, nie aan hom teruggegee is nie.⁶⁹ Viljoen het sy bes gedoen om Sechele te oortuig van die Boere se vreedsame bedoelings: "Oeghelie, kom vrymoedig en gaat met ons en gy zult uwen vrede genieten." Sechele het egter net gepraat van sy kind en gesê dat die ware vrede steken vir hom sou wees as sy kind aan hom teruggegee word. En buitendien, al het Sechele voorheen vir Viljoen geken "dat gy een man van vrede ben" - die veldkornet het immers in die jaar voor die veldtog teen Sechele uitgegaan het, telkens soortgelyke veldtogte verhoed⁷⁰ - was Sechele nog wantrouig, want "een mensch is een veranderlyke ding nu weet ik niet of uwen hart nog (vreedzaam) is" nie. Viljoen het hom verseker: "Ik ben nog een man van vrede", maar om die risiko te loop om self deur die Boere gevang te word sodat hy "by myn kind moet gaan zitten", daarvoor het Sechele nie kans gesien nie.

Scholtz was heeltemal bereid om Sechele se kind aan hom terug te stuur. In die hoop dat die oorlog met die Bakwena verby was, het hy ook die Maricoaners wat nog in laers gestaan het toegelaat om na hulle huise te gaan.⁷¹ In Januarie 1853 is Viljoen saam met P. van der Berg en C. Snyman weg om die kind aan die Bakwena-kaptein te gaan afgee. Hulle moes ook probeer om Sechele sover te kry om met kommandant-generaal Pretorius oor vrede te gaan onderhandel.⁷² Aanvanklik het dit gelyk of die sending suksesvol was: die kind is in 'n 'vloed van stille tranes' deur sy moeder terugontvang,⁷³ en Sechele het blykbaar

69. Kyk hierbo, p.185.

70. Kyk hierbo, p.184.

71. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R469/52, pp.281-282.

72. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R362/52, pp.160-161. Hierdie stuk se datum, 8 Januarie 1852, moet wees 1853. Uit die inhoud van die instruksies is dit duidelik dat dit nie in Januarie 1852 gegee kon gewees het nie: P.E. Scholtz was toe nog nie kommandant nie, en in Januarie 1852 was daar nog nie sprake van 'n kind wat na Sechele geneem moes word nie.

73. David Livingstone: Missionary Travels, p.125.

toegestem tot onderhandelinge.⁷⁴ In Mei 1853 het Sechele egter laat weet dat hy bevrees was om te kom onderhandel omdat hy gedwing kon word om 'n traktaat te onderteken wat hy nie verstaan het nie. Pretorius het vir Viljoen en D. Coetsee onmiddellik na Litubaruba gestuur om te gaan kyk of daar enige gevaar van die kant van Sechele te wagte was.⁷⁵ Dit is te betwyfel of Viljoen hierdie opdrag uitgevoer het, want vroeg in Junie het Viljoen en die Maricoaners in die aangesig van dreigende Naturellegevaar, weer hulle toevlug tot laers geneem.⁷⁶ Die oorsaak vir die nuwe vyandigheid was daarin geleë dat sekere Witmense volgens Sechele van sy onderdane vermoor het. Viljoen en Snyman het egter in Augustus daarin geslaag om die vrede te herstel.⁷⁷

Hierdie "vrede" tussen die Boere en die Bakwena het nie op 'n formele ooreenkoms berus nie. Vroeg in 1854 het M.W. Pretorius vir Viljoen na die Bakwena gestuur om weer vir Sechele uit te nooi om in sy persoon met die Boere te kom onderhandel, maar dit was weer onsuksesvol. Sechele het gevrees vir verraad van die kant van die Boere.⁷⁸ In sy plek het hy vir Jan Khatlane as sy 'ambassadeur' gestuur. Sy boodskap het daarop neergekom dat die wantroue wat Scholtz in 1852 gehad het in Sechele se uitnodiging tot 'n vredeskonferensie, weens sy vrees dat hy

-
74. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R500/53, p.315.
 75. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R536/53, pp.346-347.
 76. S.P. Engelbrecht: Paul Kruger's Amptelike Briewe, pp. 16-17. In 'n voetnoot op p.17 maak Engelbrecht die opmerking, wat in die legendes wat mettertyd om Viljoen se lewensverhaal gevorm het, as 'n feit aanvaar word, dat Viljoen 'n bynaam "Jan Sechele" gekry het as gevolg van sy dapperheid in die veldtog teen die Bakwena in 1852. Aangesien Viljoen egter glad nie aan die veldtog deelgeneem het nie, is dit meer waarskynlik dat hy die bynaam gekry het as gevolg van sy talle onderhandelinge met Sechele.
 77. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R561/53, p.374.
 78. SS6 R631/54: Sechele-M.W. Pretorius, Lethejana, 9.4.1854, p.107 e.v.

in 'n doodswal sou inloop, wederkerig was, want Sechele het net so gevrees vir verraad van die kant van die Blankes.⁷⁹ Elke ras het gevoel dat die ander een geen kwaad sou ontsien om hom te na te kom nie.

Vanaf 1854 tot 1870 kan die verhouding tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en die Bakwena hoofsaaklik as 'n diplomatieke spel tussen Jan Viljoen en Sechele gesien word. Viljoen het 'n ingebore slag gehad om met Swartes oor die weg te kom,⁸⁰ asook die potensiële krag van 'n kommando waarmee die Bakwena in 1852 te doen gekry het. Van sy kant het Sechele diplomatieke instink gehad asook die voordelige raad van sendelinge en die potensiële waarde van die verenigde mag van al die Swart stamme op die Transvaalse wesgrens.

Sechele het telkens van 'n eenheid van die Wesgrensstamme gewag gemaak. In Oktober 1854 het hy byvoorbeeld verklaar dat hy nie sonder die toestemming van al sy 'bondgenote' tot 'n vredesooreenkoms met die Suid-Afrikaanse Republiek kon geraak nie. Sy 'bondgenote' sou omvat Mahoera en Gasebonwe van die Batlhaping, Montsioa van die Barolong, A. Kok en N. Waterboer van die Griekwas en ook Mosjesj van die Basoetoe.⁸¹ Sechele het ook van sy "bondgenote" gewag gemaak ná die moord op Wynand Maartens. Viljoen het Sechele se broer Khoselentsie van die moord verdink. Maartens se waens het in die Bakwena-stat Litubaruba gestaan.⁸² Viljoen het om die uitlewering daarvan gevra, en as antwoord gekry dat Sechele

79. J.P.R. Wallis (ed.): The Matabele Journals I, p.174.

80. Soos telkens blyk uit sy talle suksesvolle onderhandelings met Swart hoofmanne.

81. SS6 R702/54: Sechele-J.W. Viljoen, Lethejane, 15.10.1854, pp.261-262. Kyk ook T.A. du Plessis: M.W. Pretorius, p.92, hieroor.

82. SS6 R716/54: D.H. Botha-M.W. Pretorius, Potchefstroom, 9.11.1854, p.297. Sechele self het die stat genoem Lethejane.

oers sy 'bondgenote' moes raadpleeg voor hy die waens kon uitlewer.⁸³ By hierdie geleentheid het die sendeling, Robert Moffat, Sechele in sy idee van 'bondgenote' versterk, al het ook hy geglo dat Sechele se broer die moordenaar was.⁸⁴ In Desember is daar boonop van Sechele se onderdane wat in Swartruggens gewerk het, vermoor,⁸⁵ en dit het Viljoen se taak om Maartens se waens uitgelewer te kry, aansienlik bemoeilik. Sechele het van daardie moorde gebruik gemaak om sy posisie in die diplomatieke spel met Viljoen te verstewig.⁸⁶ Aangesien hy geweet het dat die opgewondenheid onder die Blankes groot sou wees as hulle uitvind dat dit wel sy broer Khoselentsie was wat Maartens vermoor het, het hy ten einde laas die wa, en daarmee saam ook beeste wat sy volk gesteel het, aan die Boere teruggestuur.⁸⁷ Terselfdertyd het hy voornemende jagters uitgenooi om deur sy gebied te trek.⁸⁸

Marthinus Wessel Pretorius het langamerhand tot die oor= tuiging gekom dat 'n veldtog teen Sechele noodsaaklik is, en het daarvoor begin voorberei. Hiermee was Viljoen en van sy mede-Maricoaners glad nie gediend nie, en wel om materiële redes: kommando's en laertrek sou longsiekte onder hulle beeste laat versprei en hulle ekonomies ruïneer, en "de armoet is hier zeer zwaar onder de menschen". Daarom sou hulle eerder die land verlaat - so is gedreig - as om soos in 1852 en in 1853 in laers

83. SS6 R706/54: Sechele-J.W. Viljoen, Lethejane, 22.10.1854, p.270; ook by SS7 R737/54, p.371.

84. J. P. R. Wallis (ed.): The Matabele Journals I, pp. 348-349. Dit was nadat Viljoen op Sechele se woord al aanvaar het dat Khoselentsie nie die moordenaar was nie - SS6 R723/54: J.W. Viljoen, D.L. Botha en J.P. Snyman-Sechele, Mathebe, 15.11.1854, pp.316-317. Kyk ook SS7 R737/54: J.W. Viljoen-F.G.J. Kruger, Marico, 10.12.1854, pp.371-373.

85. SS7 R740/54: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 22.12.1854, p.381.

86. SS7 R749/55: Sechele-J.W. Viljoen, Litubaruba, 15.1.1855, pp.416-418.

87. SS7 R755/55: J.W. Viljoen-Sechele, 22.1.1855, pp. 428-429.

88. SS7 R780/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Sterkstroom, 12.3.1855, pp.493-496.

te gaan staan. Intussen is ook telkens van hulle beeste gesteel. Daarom het die Maricoaners 'n vreedsame bo vyandige toestand verkies, en in April 1855 Pretorius om uitstel van 'n veldtog gevra.⁸⁹ 'n Kommando het nie teen die Bakwena opgetrek nie,⁹⁰ maar Viljoen se aanbeveling het kritiek onder sy eie mense uitgelok. Daar is gesê dat Viljoen, wat nog geen skade van Sechele se kant af gely het nie elke jaar verhoed het dat daar 'n kommando teen die Bakwena optrek, maar niks doen om die mense wat skade gely het, te vergoed nie.⁹¹ Wat Viljoen persoonlik aangaan, hy sou "verblijd zijn dat Segelie tog eens tot zijn plegt gebragt worden."⁹² Tog het hy aanbeveel dat die kommando uitgestel word. Dit het geblyk wyse raad te wees, want gedurende die winter van 1855⁹³ en ook daarna⁹⁴ was Sechele rustig. In Maart 1856 het hy selfs vir Pretorius gevra om hom in stamgevegte te help. Hy het homself toe uitgegee as 'n man van "vrede" wat graag sou wou sien "dat er tog geen onschuldig Bloet meer sal val." Terselfdertyd het hy verklaar dat dit Viljoen was wat aan hom "de Pat van vrede gegeef heep."⁹⁵ Dié oordeel was

-
89. SS7 R795/55: Memorie van J.W. Viljoen en 59 ander Maricoaners-M.W. Pretorius, 9.4.1855, p.532; SS7 R799/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 14.4.1855, pp.543-544; SS7 R740/54: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 22.12.1854, p.381; D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R444/52, pp.255-256; en R541b/53, p.353.
90. SS7 R831/55: Notule Krygsraadsvergadering, 7.6.1855, p.622.
91. SS8 R859/55: C.J. Joubert-M.W. Pretorius, Groot Marico, 3.7.1855, pp.16-18.
92. SS7 R799/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 14.4.1855, p.543.
93. SS7 R852/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 27.6.1855, p.670; SS8 R870/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 16.7.1855, pp.43-45.
94. SS8 R947/55: J.H. Potgieter-J.W. Viljoen, Sterkstroom, 5.12.1855, pp.330-331; SS11 R986/56: J.W. Viljoen en J.H. Potgieter-M.W. Pretorius, Marico, 15.2.1856, pp.66-67; SS8 R953/55: J.M. Swart-J.W. Viljoen, Litubaruba, 20.12.1855, p.346.
95. SS11 R1012/56: Sechele-M.W. Pretorius, Litubaruba, 25.3.1856, p.139.

korrek, want dit was slegs Jan Viljoen wat in 1855 verhoed het dat 'n Boere-aanval op die Bakwena gedoen word.

In die winter van 1856 het oorlog weer gedreig. Dit was na aanleiding van die moord op Hans Nortje op 27 April in Swartruggens.⁹⁶ Al het Viljoen sy twyfel daaroor uitgespreek,⁹⁷ het M.W. Pretorius van Sechele se onderdane van die moord verdink. Die Kommandant-Generaal het vroeg in Mei besluit dat die Bakwena daarvoor gestraf moet word. Viljoen is gelas "om op te Comderen en ook voor lagers plaatsen te zorgen." Hy het egter gevra om uitstel van die kommando sodat daar eers vasgestel kon word "uit wien dat de moort uit spruit."⁹⁸ Hieroor was daar geen sekerheid nie: Kommandant G.J. Kruger het die Bahoeroetsie-kaptein Mangope en die Bafokeng-kaptein Mokgatle verdink,⁹⁹ terwyl fungerende kommandant F.P. Dreyer en veldkornet P.J. van der Walt, wat in die Swart-ruggensdistrik self ondersoek ingestel het, liever nie 'n mening wou waag nie.¹⁰⁰ Toe die oproeping van 'n kommando volg het Viljoen en 43 ander Maricoaners in 'n memorie aan Pretorius verklaar dat hulle onwillig was om op kommando te gaan, aangesien hulle op hulle beurt oortuig was dat die moord deur onderdane van Makapaan van die Waterberge gepleeg is.¹⁰¹ J.J. Wilson, 'n handelaar, wat op hierdie stadium by Sechele was, het aan Viljoen geskryf dat "I myself could almost undertake to swear that the murder was not committed by any of the People at Seceles Place."¹⁰²

-
96. SS11 R1041/56: F.J.A. van der Walt-G.J. Kruger, 1.5.1856, p.210.
97. SS11 R1045/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Mooi-rivier, 4.5.1856, pp.230-231.
98. SS11 R1060/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 11.5.1856, p.267.
99. SS11 R1059/56: G.J. Kruger-M.W. Pretorius, Hekpoort, 11.5.1856, pp.263-265.
100. SS11 R1061/56: F.P. Dreyer en P.J. van der Walt-M.W. Pretorius, Swartruggens, 12.5.1856, p.268.
101. SS11 R1067/56: J.W. Viljoen en 43 burgers aan M.W. Pretorius, Marico, 15.5.1856, p.283 e.v.
102. SS11 R1069/56: J.J. Wilson-J.W. Viljoen, Lobatzo, 17.5.1856, pp.289-290.

Vanaf 21 Mei was Pretorius self in Marico, en in sy teenwoordigheid het die plaaslike krygsraad waarop Viljoen sitting gehad het besluit om eers 'n sending van vier man na Sechele te stuur.¹⁰³ Hierdie sending onder veldkornet H. Potgieter het niks uitgerig nie, sodat Viljoen self vroeg in Junie na Sechele is waar hy vriendelik ontvang is. Sy doel was die uitvoering van 'n opdrag van Pretorius, naamlik om 'n ontmoeting tussen Pretorius en Sechele te probeer reël. Viljoen het sy bes gedoen om die Bakwena-hoofman tot so 'n beraad oor te haal, maar tevergeefs. Gerugte het sy stat bereik dat daar 'n kommando onder Paul Kruger teen hom versamel word, en dat hy, wanneer hy onder die Boere was, gedwing sou word om 'n ongunstige traktaat te teken. Hy sou graag vir Pretorius by hom ontvang, maar nie self na Pretorius gaan nie. Daarvoor was sy wantroue in die goeie bedoelings van die Boere te groot.¹⁰⁴ Hierdie wantroue was wedersyds, want Pretorius het ook nie kans gesien om in Litubaruba met Sechele te gaan beraadslaag nie. Nadat vasgestel is dat dit tog nie van Sechele se onderdane was wat die gemelde moord gepleeg het nie, is die aangeleentheid op die lange baan geskuif.¹⁰⁵ Hierin het Viljoen se tussenkoms ten gunste van Sechele 'n rol gespeel¹⁰⁶ en hieroor was die Bakwena-opperhoof die veldkornet van Marico dankbaar.¹⁰⁷

103. SS11 R1075/56: Notule Krygsraad, Marico, 21.5.1856, p.302 e.v.

104. SS11 R1089/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Klein Marico, 5.6.1856, pp.354-355; ook SS11 R1080/56: J.J. Wilson-J.W. Viljoen, Litubaruba, 28.5.1856, p.316 en SS11 R1082/56: J.J. Wilson-J.W. Viljoen, Litubaruba, 28.5.1856, p.323.

105. SS11 R1093/56: Notule, Krygsraad, Marico, 7.6.1856, p.364.

106. SS83 Supplementêre Stukke 45/66: Verslag van J.W. Viljoen en D.J. Coetzee, 7.6.1856, p.142.

107. SS11 R1116/56: D.L. Botha-M.W. Pretorius, 23.6.1856, p.429.

Daar is op gewys dat Sechele vir Viljoen as bemiddelaar tussen Blank en Swart beskou het, as die skakel tussen hom en die regering van die Suid-Afrikaanse Republiek. Dit blyk duidelik uit sy optrede toe hy in Julie 1856 besoek wou gaan aflê by Moroko, die Barolong-kaptein wat by Thaba Nchu in die Vrystaat woonagtig was.¹⁰⁸ Sechele het vir Viljoen toestemming gevra om die Transvaalse grondgebied te deurreis op sy weg van Litubaruba na Thaba Nchu. Viljoen het die saak voor Pretorius gelê wat sy goedkeuring daaraan geheg het.¹⁰⁹ Daarop het Viljoen vir Sechele 'n pas gegee. Die Bakwena-opperhoof en sy gevolg is met wa en osse oor die Vaalrivier.

Soos gesien was president Pretorius ten gunste van Duitse in plaas van Britse sendelinge in Transvaal. In 1857 was Viljoen aktief gemoeid met die plasing van Duitse sendelinge by Sechele wat sy gesindheid teenoor die Boere verander het.¹¹⁰ Hy het in sy laaste jare as veldkornet kontak met die Bakwena behou. In Maart 1858 was Sechele vir die eerste keer self in Marico, waar hy soos 'n Blanke ontvang is. Behalwe vir 'n olifant tand wat hy as blyk van vriendskap aan Pretorius gestuur het, het Sechele ook by hierdie geleentheid aan die Transvaalse president laat weet dat hy hom graag sou wou ontmoet en met hom "alle vreden Schikkens te Besluiten".¹¹¹ Die ontmoeting tussen hulle het eers in Januarie 1860 plaasgevind, toe

108. Die verspreiding van die Barolong tydens die die Difaqane word in die volgende hoofstuk behandel.

109. SS12 R1159/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 30.7.1856, p.78; SS12 R1189/56: H.C.W. Vermaas-M.W. Pretorius, 5.9.1856, pp.139-140.

110. H.E.W. Backeberg: Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens, in *Historiese Studies*, Jaargang 1 No. 2, Oktober 1939, pp.12-21. In hoofstuk 9 word hierdie gebeurtenis in besonderhede behandel.

111. SS19 R1959/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 14.3.1858, p.260; H.E.W. Backeberg: Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens, in *Historiese Studies*, Oktober 1939, p.15.

Sechele 'n reis na Potchefstroom onderneem het. In die verhouding tussen Transvaal en die Bakwena was hierdie besoek 'n hoogtepunt. Soos Viljoen na afloop daarvan aan Pretorius gesê het, was "Sichilie zeer in zyn schik met het onthaal, die hy op Mooirivier ontvangen heeft, hetwelk buiten zyn verwachting was en hy kan niet genoeg tot lof en eer van U.H.Edl. spreken."¹¹²

Die rol van die Hermannsburgse sendelinge wat van 1857 tot 1864 onder die Bakwena evangelisasiewerk gedoen het, moet nie buite rekening gelaat word in die goeie verhoudinge tussen die Boere en die Bakwena nie. Sechele was maklik beïnvloedbaar deur sendelinge van wie hy 'n hoë dunk gehad het. Dit getuig sowel Livingstone in sy *Missionary Travels and Researches in South Africa* as John Mackenzie in sy *Ten Years North of the Orange River*. Dit is ook Backeberg se gevolgtrekking wat betref die verhouding tussen Sechele en die Hermannsburgse sendeling, Heinrich Schröder.¹¹³ Die Britse sendelinge was die Transvalers vyandiggesind, en goeie betrekkinge tussen Sechele en die Boere was nie in hulle belang nie. Dieselfde kan nie van die Duitsers gesê word nie. Intendeel, Schröder het 'n vriendskaplike verhouding tussen die Boere en die Bakwena aangemoedig, en blyke van vriendskap van weerskante bepleit. Dit sou van hom en Jan Viljoen bondgenote maak. Die sendelinge het die klem op arbeid en owerheidsgehoorsaamheid gelê, vandaar die verandering in gesindheid.

Die beste voorbeeld van samewerking is die Suid-Afrikaanse Republiek se verskaffing vanaf 1859 van kruit en lood aan Sechele. Die Bakwena-opperhoof het in Desember 1855 al

¹¹². SS32 R3514/60: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 28.1.1860, p.219.

¹¹³. H.E.W. Backeberg: Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens, in *Historiese Studies*, Oktober 1939, pp.12-21.

van Viljoen ammunisie gevra,¹¹⁴ en na nog verskeie versoeke het Viljoen in 1859 by president Pretorius aanbeveel dat Sechele met ammunisie gehelp moes word, "zoo dat hy ziet dat de Republiek vrede heeft."¹¹⁵ Pretorius het sy toestemming gegee, en in April kon Viljoen 200 pond kruit en 400 pond lood vir Sechele afweeg.¹¹⁶ Volgens Schröder, wat self talle versoeke in hierdie verband aan president Pretorius gerig het,¹¹⁷ was die Bakwena-opperhoof se eerste reaksie by ontvangs van die ammunisie die woorde: "Ik ben verstomt en heb geene woorden myne dankbaarheid te betuigen."¹¹⁸ Dit toon die invloed van die sendelinge, maar ook van Jan Viljoen.

Waar Viljoen in sy laaste veldkornetsdae nog gereeld aan sy President verslae gestuur het oor gebeurtenisse rakende Sechele,¹¹⁹ kom dit voor asof sy ywer in sy taak as 'kommunikasie-beampte' tussen die Wesgrens-stamme en sy Regering ná sy verkiesing as kommandant skielik begin afneem het. Hy het nog van tyd tot tyd verslae oor gebeurde onder die Swart stamme aan die Regering gestuur, soos in

-
114. SS8 R953/55: J.M. Swart-J.W. Viljoen, 20.12.1855, p.346.
115. SS25 R2663/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.3.1859, pp.56-57.
116. SS25 R2697/59: Nota van J.W. Viljoen en H.P. Beukes, Marico, 2.4.1859, p.129.
117. H.E.W. Backeberg: Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens, in *Historiese Studies*, Oktober 1939, p.14. Volg ook J.H. Breytenbach (red.): *Notule III*, pp.154-155 en 486-487 waarvolgens die Volksraad op 15 September 1857 al op aanbeveling van die Duitse sendeling H. Müller besluit het dat Sechele van ammunisie voorsien kan word.
118. SS472 R4124/80: H. Schröder-Regering van die Suid-Afrikaanse Republiek, 27.4./1859, pp.58-60.
119. SS21 R2358/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 7.10.1858, p.378, handelende oor stantwiste tussen Sechele en ander kapteins; en SS29 R3192/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 24.10.1859, p.55 e.v., handelende oor die onderhandelinge tussen Sechele en Thomas Cocklin omtrent goudgrawery (sien verder hieroor in hoofstuk 9) is tekenende voorbeelde in hierdie verband.

April 1863 oor die oorlog tussen Sechele en Sagoema,¹²⁰ en in Oktober 1864 oor dieselfde onderwerp,¹²¹ maar briewe uit Marico het nie meer gereeld by die hoogste amptenaar in die Republiek opgedaag nie. Een van die hoofredes daarvoor was dat Pretorius van September 1860 tot 1864 nie langer president van die Suid-Afrikaanse Republiek was nie, en Viljoen was by uitstek 'n Pretoriusman. Hy het doodeenvoudig nie die vrymoedigheid gehad om so spontaan vir ander amptenare as vir sy geliefde President te skryf nie. Sy kontak met die naburige Swart stamme was, weens sy gereelde afwesigheid uit Marico in die sestiger jare, ook nie meer so intiem as voorheen nie. Dit kan toegeskryf word daaraan dat dit die taak van 'n veldkornet was om toesig oor die Swartes te hou asook aan Viljoen se rol in die Burgeroorlog en sy jagtogte.

Dit was egter nog geen deurslaggewende faktor nie, want, soos hy in Oktober 1864 aan Pretorius verduidelik het, het hy altyd twee Swart mans agtergelaat wanneer hy op reis gegaan het. Hierdie mans kon dan wanneer dit noodsaaklik was, of wanneer "Zyn Eedele myn meschien nodig heb", "na myn komen waar de ik ook al ben."¹²²

Die vernaamste rede vir die afname van Viljoen se entoesiasme in sy beriggewing moet ook gesoek word in die kentering in die verhoudinge tussen die Republiek en Sechele na die vertrek van die Hermannsburgse sendelinge in die sestiger jare. Hulle plek is ingeneem deur sendelinge van die Londonse Genootskap, soos Roger Price en John Mackenzie, uitgesproke teenstanders van die Transvalers, manne wat geen steen onaangeraak sou laat om die vriendskaplike verhoudinge tussen die Boere en hulle Swart

120. ZAR41 Staatskoerant 5.5.1863: Kennisgewing van J.W. Viljoen, Marico, 27.4.1863, p.53.

121. SS60 R891a/64: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Vergenoeg, 12.10.1864, p.369.

122. SS60 R953/64: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Vergenoeg, 21.10.1864, pp.477-478.

bure te vertroebel nie.¹²³ Dit het ook die weg oopgelaat vir Kaapse handelaars wat in so 'n groot mate met ammuni-sie gesmokkel het dat die Bakwena nie meer daarvoor van die Suid-Afrikaanse Republiek afhanklik was nie, en dus 'n vryer houding kon inneem.¹²⁴

Die verhoudinge tussen die Boere en die Bakwena het inderdaad so versleg dat in Julie 1865 terwyl Viljoen op 'n jagtog in Masjonaland was, daar vir die eerste keer in tien jaar gerugte die rondte gedoen het dat Sechele sou wou hê dat al die Blankes in Marico se huise afgebrand moes word vóór die kommandant se terugkeer.¹²⁵ Dit was klaarblyklik 'n blote gerug, want daaruit het niks voortgevloei nie. Dit het moontlik in verband gestaan met net so 'n onwaarskynlike gerug wat Sechele bereik het, naamlik dat Viljoen aan Moselekatse sou gesê het dat hy Sechele, Montsioa, Mosielele en ander kapteins moes kom beoorlog.¹²⁶ Hierdie gerugte, wat niks goeds vir die Boere en die Bakwena ingehou het nie, is kort daarna opgevolg deur 'n nog veel meer skadelike insident - 'n voorval wat nie van taktvolheid in die optrede van president Pretorius getuig nie. Dit het gegaan oor die betaling van 'n groepie Bakwena wat gedurende 1864 vir die Suid-Afrikaanse Republiek in Mooirivier gewerk het. Na herhaalde navrae van Sechele se kant oor die betaling wat deur Viljoen gesteunis,¹²⁷ het Pretorius aan die Bakwena-opperhoof geskryf dat hy hom sou kom betaal wanneer hy van die veldtog teen Mosjesj in die Oranje-Vrystaat terugkom. Dit het Pretorius nie gedoen nie.¹²⁸ Nadat die saak dwarsdeur

123. H.E.W. Backeberg: Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens, in *Historiese Studies*, Oktober 1939, pp.12-21.

124. SS127 R1203/70: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 12.10.1868, p.100.

125. SS68 R782/65: D.J. Coetzee-M.W. Pretorius, Marico, 12.7.1865, p.165.

126. SS72 R1334/65: Sechele-J.W. Viljoen, 18.12.1865, p.116 e.v.

127. SS60 R953/64: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Vergenoeg, 21.10.1864, pp.477-478.

128. SS72 R1359/65: Sechele-J.W. Viljoen, 24.12.1865, p.224 e.v.

1865 gesloer het, het Sechele vroeg in 1866 sy twyfel uitgespreek of sy werksvolk ooit hulle betaling sou ontvang.¹²⁹ Viljoen, wat deurentyd gevoel het dat "als Segelie Zyne betaaling Krygt dat wy alle zaken weder in order sal krygen", is kort daarna direk by die saak betrek toe Sechele 23 van sy osse laat steel het met die duidelike voorneme, soos Viljoen aan Pretorius geskryf het, "als ik de ossen vraagt zal hy antwoorde ja U ossen is hier ik sal het geve maar geef myn volk hun geld dan sal ik Uwe goed geve."¹³⁰

Steeds het die Regering, miskien as gevolg van geldkorte wat deur die Burgeroorlog teweeggebring is, nie betaal nie, sodat Viljoen in Februarie 1866 sy President moes aanspreek: Dit is "een schande om aan een Kaffer geld schuldig te weesen."¹³¹ Na nog drie maande van wrywing het die Regering uiteindelik in April 1866 die geld verskaf waarmee die beeste gekoop is wat deur Viljoen aan Sechele oorhandig is, waarop hy sy eie beeste teruggevra het. Die Bakwena-opperhoof se antwoord was vir Viljoen beledigend: Die kommandant sou sy beeste terugkry na net so 'n lang tyd as wat die Bakwena vir hulle betaling gewag het. Daarom het Viljoen gewonder of daar nie "met Gegelie moet gewerkt worden" nie.¹³² Dit het nie gebeur nie, en na 'n besoek aan Sechele 'n paar maande later het Viljoen die toestand weer as vreedsaam bestempel.¹³³

-
129. SS74 R13/66: Sechele-J.W. Viljoen, 2.1.1866, p.29 e.v.
130. SS74 R79/66: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Vergenoeg, 29.1.1866, p.207.
131. SS75 R250/66: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 21.2.1866, p.217.
132. SS76 R467/66: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 30.4.1866, p.353.
133. SS90 R781/67: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Paardeplaats, 27.7.1867, p.64.

Dit het tot aan die einde van die negentiende eeu voortgeduur. In 1874 het Sechele byvoorbeeld as 'n blyk van vriendskap aan president Burgers 'n wit slagos gestuur.¹³⁴ Viljoen en Sechele het kontak behou.¹³⁵ Inderdaad het daar ná 1852 nooit 'n oorlog tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en die Bakwena uitgebreek nie, nie omdat daar geen knelpunte tussen hulle was nie, want dié was volop, maar in 'n groot mate weens die vreedeliewende diplomاسie van die Boerepionier, Jan Viljoen.

134. Berig in De Volksstem, 29.8.1874.

135. Volg in hierdie verband: Argief Potchefstroom 3: Sechele-J.W. Viljoen, 13.3.1867; SS89 R710/67: J.W. Viljoen-J.W. Spruyt, Marico, 6.7.1867, p.226; SS90 R818/67: Sechele-J.W. Viljoen, 21.7.1867, p.170; SS110 R407/69: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 17.4.1869, p.126 e.v. (ook by SS472 R4124/80, p.146 e.v.); en SS111 R709/69: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.6.1869, p.332.

HOOFSTUK 8

Vredemaker en bewaker van die wesgrens

Die tweede groep Bantoestamme met wie Jan Viljoen in aanraking was, was die Bamangwato en die Matebele. Sy kontak met hulle verskil van dié met die stamme nader aan Marico in dié sin dat dit eerstens minder gereeld plaasgevind het, en tweedens omdat hy die hoofmanne van dié stamme meerendeels in 'n nie-amptelike hoedanigheid as jagter sou besoek. Dit neem egter niks weg van die belangrikheid van sy optrede ten opsigte van hierdie twee noordelike stamme en ander kleinere groepe in hulle omgewing nie.

Wat sy kontak met die Matebele bevorder het was die ligging van sy plaas Vergenoeg aan die "Engelse weg na die Noorde" wat verby die Transvaalse wesgrens die binne-land in gelei het. Op daardie weg het Viljoen as olifantsjagter hom noordwaarts begewe en baie reisigers, sendelinge, jagters en handelaars ontmoet wat kontak met die Matebele gehad het.

Dit is onmoontlik om te sê presies wanneer Viljoen die eerste keer met die Matebele kennis gemaak het. Legendes bring geen duidelikheid daarvoor nie. Gronum beweer dat Viljoen in 1840 al tydens 'n jagtog vir Moselekatse by Bulawayo ontmoet het¹ - 'n foutiewe bewering, want Viljoen het toe nog in die Kaapkolonie gewoon. Preller stel die datum op 1852, die jaar waarin Viljoen volgens hom by die "Zambesie-waterval" - die Victoria-waterval - was.² Dit is ook onmoontlik, want Viljoen was in die winter van hierdie jaar saam met 'n sekere James Chapman

-
1. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, p.43.
 2. Die Burger, 31.10.1936, p.12 (G.S. Preller: Zambesie-Waterval. Livingstone nie die Ontdekker nie). Preller se getuienis is twyfelagtig, naamlik die verklarings van toggenote van Viljoen wat lank na die tyd eers opgeneem is.

in die jagveld, en dié meld in sy breedvoerige reisverhaal niks daarvan nie.³ Eugene Marais sê dit was in 1858, en voeg daaraan toe dat Viljoen die eerste Boerejagter was wat van Transvaal na Matebeleland gegaan het. Hierdie bewerings, en ook die volgende uit Marais se pen: "There was perhaps no white man whom the Matabele king was more intimate with or cared for more than Jan Sichele",⁴ berus egter op geen onomstootlike bewyse nie, en legende werp dus geen sekere lig op hierdie probleem nie.⁵ Terloops, "Sichele" was die bynaam vir Viljoen weens sy kontak met die Bantoekaptein.⁶

Die vroegste dokumentêre bewys van moontlike kontak tussen Viljoen en Moselekatse is te vinde in 'n brief wat kommandant A.H. Stander in Augustus 1850 aan Andries Pretorius geskryf het: "Verdens hebt ik u te berigten dat de Veldcornet J. Viljoen gearriveerd is en hebt een weg uitgevonden zonder vliegen en bewater na Zellekats ma(a)r wy kan naa de groot rivier kan wy niet anders doen als door de weg voornoemd".⁷ Niks word vermeld van same-sprekings tussen Viljoen en die Matebele-koning nie, sodat dit glad nie seker is dat hulle mekaar ontmoet het

3. James Chapman: Travels in the Interior of South Africa Volume I.
4. The Star, 17.10.1925 (E. Marais: The Blood Trail in the Transvaal).
5. Verskillende historici het al sonder oortuiging hieroor gespekuleer, soos W.J. de Kock: Eerste Spore in Zambesia, in De Ruiters I, No. 48, 2.4.1948, p.4 e.v.; dieselfde skrywer: In die Land van Lobengula, in Die Huisgenoot, 13.2.1948, p.31 e.v.; dieselfde skrywer: Die Muur om Transvaal, in Die Huisgenoot van 12.11.1948, p.45 e.v.; A.N. Pelzer: Aan Silkaats se Hof, in Die Huisgenoot, 23.4.1948, p.27 e.v.; en H. Martins: Ontdekker van Victoria-Waterval, in Fleur, Julie 1947, p.51; maar Peter Becker sê niks daarvan in sy Path of Blood, the rise and conquests of Mzilikazi, nie.
6. Kyk hoofstuk 7, voetnoot 76.
7. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R219/50, p.34.

nie. Ongelukkig bestaan daar geen aanvullende getuienis in hierdie verband nie. Tog kan die moontlikheid van so 'n ontmoeting nie sonder meer betwyfel word nie. In 1855 het Viljoen beplan om saam met 'n Kaapse goud=prospekteerder, P.J. Marais, "naar ene streek lands ten Noord Westen van de Crocodel rivier, gelegen tusschen het opperhoofd Segomoo en het opperhoofd Matsелеkaats [die latere Tati-goudvelde]" te gaan, en soos Marais aan die Volksraad geskryf het, "het kan ligт gebeuren dat wy van daar nog verder Noordwaards zullen gaan in de rigting van het land dat nu bewoond word door het opperhoofd Matsелеkaats en misschien nog verder."⁸ Dit is hoogs onwaarskynlik dat Viljoen so 'n tog sou beplan het as hy nie aan die Matebele bekend was nie.

Twee jaar later, in 1857, was Viljoen wel in Matebeleland, maar hy was nie toe by Moselekatse nie. Hy het saam met 'n Britse handelaar, Collins, tot by die suidelike statte van die Matebelekoningryk gevorder, vanwaar hy deur middel van die sendeling Robert Moffat, wat toe by Moselekatse was, toestemming van die koning gevra het om in sy gebied te jag. Dit is gegee, maar nie vir die gebied waarvan Viljoen geweet het dat daar heelwat olifante was. Die gevolg was 'n rusie tussen Viljoen en een van die Matebelekaptains. Na 'n uiters onsuksesvolle jagtog het Viljoen en Collins aan die einde van November na Marico teruggetrek, maar nie voordat Viljoen deur middel van Moffat een van sy waens aan Moselekatse verruil het vir tien olifantande en tien trekosse vir nog nege tande nie. By hierdie geleentheid het Viljoen volgens Moffat ook twee stukkende gewere aan die Matebelekoning verkoop. Die feit was dat al hierdie handelstransaksies deur middel van die

-
8. J.H. Breytenbach (red.): Notule III, p.289 en pp.65-66, VRB 15.6.1855 artikel 101, waarvolgens die Volksraad vir Marais belet het om die reis te onderneem. Volg ook G.S. Preller: Ons Goud Roman, pp.41-42.

sendeling en van kapteins geskied het, en nie direk tussen Viljoen en Moselekatse nie, dui daarop dat hulle mekaar nog nie geken het nie, wat bevestig word deur Moffat se opmerking in sy dagboek: "Jan Viljoen ... was a Boer, and of course Moselekatse felt extreme caution in dealing with such."⁹ Dit is dus glad nie seker dat Viljoen teen die einde van 1857 al direkte kontak met die Matebele gemaak het nie, ten minste nie op amptelike vlak nie. 'n Jaar later egter het amptelike kontak gevolg. 'n Afgesant van Moselekatse het in Marico opgedaag met 'n vredesaanbod van sy koning. "Hy wil van nu aan onze Menschen onmolesteert laten, hier of wanneer zy in zyn land komen, maar hy eischt dat er maar 'Een' bepaalde Weg van hier naar zyn land zal toegelaten worden, en dat van hier naar Sichilie, Matching, en zoo verder naar zyn land. Op dezen weg zullen wy vry en ongehindert passeeren naar zyn land en weder terug, maar hy eischt ook dat zyn volk op den bepaalden weg vry kunnen passeeren." Viljoen het hierdie vredesaanbod met blydschap aanvaar, en die afgesant versoek om aan Moselekatse te sê om ten minste drie kapteins te stuur wat 'n traktaat namens die Matebele kon onderteken, "maar dat onderduschen geen van ons mag gemolestierd worden en omgekeerd."¹⁰ President Pretorius het met blydskap sy volle goedkeuring aan Viljoen se optrede in hierdie verband geheg." Moselekatse het egter nie op Viljoen se versoek gereageer nie, en die veldkornet self het ook nie verder aandag aan die saak gegee nie, sodat die idee van 'n traktaat vir baie jare op die langebaan geskuif is.¹²

-
9. Wallis, J.P.R. (ed.): The Matabele Journals II, pp. 86-87, 104-105, 110, 120-121; Tabler, E.C.: The Far Interior, pp.234-235 en 239.
 10. SS22 R2480/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 8.12.1858, pp.215-216.
 11. SS22 R2523a/58-219: M.W. Pretorius-J.W. Viljoen, 17.12.1858, p.547.
 12. Dit was nie die eerste "vredesonderhandeling" tussen afgevaardigdes van Moselekatse en die Boere nie - in Januarie 1853 het P.J. Potgieter, destyds provisionele kommandant-generaal van Soutpansberg, 'n "vredesverdrag" gesluit met Marati, 'n Matebele-kaptein, daartoe "geauthoriseerd" deur Moselekatse, maar ook daar het niks van gekom nie. Volg D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R483/53, pp.294-295.

Nieteenstaande hierdie vredesaanbod van die kant van Moselekatse, het Viljoen skrikkerig vir die Matebele gebly. Hy was realisties genoeg om te besef dat die verenigde mag van die Swart stamme op die Transvaalse wesgrens die Boere-krygsmag kon vernietig, veral as die Matebele deel van hierdie mag uitmaak. Daarom het hy nooit probeer om vyandelikhede tussen die Matebeles en die Tswanas te verhoed nie, maar slegs om botsings te lokaliseer, soos in die geval toe Moselekatse se magte in April 1859 wou uit-trek teen die Bakwena, die Bamangwato en die noordelike Bahoeroetsie.¹³ Viljoen se redenasie was "indien wy van de verdeeling geen gebruik maken, dan kan het gebeuren dat zy alle met Zilkaats in een band tegen ons zich verenigen."¹⁴ Slegs die feit dat die Tswana-kapteins oor die algemeen meer bevrees vir die Matebele as vir die Blankes was, en dus nie maklik Matebele-bondgenote sou word nie, het Viljoen enigszins in 'n magsposisie geplaas. Daarom dat hy met die "uiterste voorzigtigheid", met die Matebele onderhandel het sodat "daardoor niets gevaarlyks voor ons land uitspruiten kan."¹⁵ Telkens sou Viljoen berig ontvang dat die Tswana-stamme "recht bevrees" vir die Baster-Zoeloes was,¹⁶ want van tyd tot tyd het die Matebele aanvalle op Tswana-stamme gedoen, soos op die Bamangwato in 1862, wat in swaar ontberings vir die aangevallenenes geëindig het. "The Matabele army swooped down on the Bamangwato cattleposts and villages, wiped out the inhabitants, rounded up the herds, emptied the granaries and struck on towards Shoshong, where they engaged a regiment consisting of the cavalrymen and musketeers of

-
13. SS25 R2738/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 23.4.1859, pp.248-250.
14. SS24 R2615/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius en die Uitvoerende Raad, Marico, 16.2.1859, pp.272-274.
15. SS33 R3591/60: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius en die Uitvoerende Raad, Marico, 27.2.1860, pp.33-34.
16. SS472 R4124/80: H. Schröder-J.W. Viljoen, 27.4.1859, p.65.

the tribe and drove it into the hills."¹⁷ Van al hierdie woelinge onder die Matebeles en Tswanas het Viljoen getrou aan die amptenare in die Suid-Afrikaanse Republiek verslag gedoen van nuwe gerugte in 1864 dat die Matebeles die Bamangwato gaan aanval,¹⁸ en van die bevreeste "ontstuumigheid" onder die Bamangwato oor sulke gerugte.¹⁹

In 1861 was Viljoen volgens eie getuienis "in persoon zelve by Moselekatze" en "hy hebt myn vriendelyk behandel."²⁰ Die feit dat Viljoen hierdie gebeurtenis so duidelik stel, en sy opmerking oor sy ontvangs daar, dui moontlik daarop dat dit in hierdie jaar die eerste keer was wat hy werklik vir Moselekatse persoonlik ontmoet het. Dit dui ook daarop dat hy nie seker was van hoe sy ontvangs sou afloop nie, want hy het twee jaar vroeër al die vrees uitgespreek dat die sendelinge vir Moselekatse teen die Boere opmaak. Dit was na aanleiding van die Matebelesending van die Londense Sendinggenootskap in 1859: "Moffat en zyn zoon zyn met zes wagens naar Moselikaatsie. Ik zie dat Mosselikaatzie door hun tegens ons opgemaakt wordt".²¹ Ongelukkig is daar niks verder oor hierdie besoek bekend nie. Die bronne swyg waaroor Viljoen en die Matebele-koning gepraat het.

In 1865 was Viljoen weer in Matebeleland by Moselekatse en het by die koning toestemming gekry om in Masjonaland te gaan olifante jag. Masjonaland is deur die Matebeles as 'n vasalstaat van hulle koninkryk beskou. Tydens 'n suksesvolle jagtog het Viljoen vyf ou gewere aan 'n

17. Peter Becker: Path of Blood, the rise and conquests of Mzilikazi, p.225.

18. Argief Potchefstroom 3, Ingekome stukke 1864: J.W. Viljoen-C. Bodenstern, Vergenoeg, 15.9.1864.

19. SS25 R2738/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 23.4.1859, p.249.

20. SS39 R4886/61: J.W. Viljoen-St. Schoeman, Marico, 28.12.1861, pp.536-537; Wallis, J.P.R. (red.): The Matabele Mission, p.197; Tabler, E.C.: The Far Interior, p.260.

21. SS29 R3192/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 24.10.1859, p.56 e.v.

Masjona-kaptein verkoop in ruil vir osse, want hy het 40 van sy osse as gevolg van die tsetsevlieg verloor. Dit was ontaktvolle optrede van die andersins nugtere pionier. Moselekatse was so ontevrede toe hy van dié transaksie hoor dat hy die betrokke Masjona-kaptein laat doodmaak, en die gewere gekonfiskeer het. Net soos die Transvalers wou ook hy verhoed dat sy buurstamme wat hy as vasalle beskou het, hulleself met gewere bewapen. Die volgende jaar het hy ook nie weer vir Viljoen toegelaat om in Masjonaland te gaan jag nie.²²

Vroeg in 1868 het president Pretorius vir Viljoen as gesant van die Suid-Afrikaanse Republiek vir onderhandelinge met die Bamangwato en die Matebeles na die noorde gestuur. Viljoen en Moselekatse het mekaar by hierdie geleentheid vir die laaste keer gesien, want die gryse ou koning is kort daarna oorlede. Oor Viljoen se sending word later teruggekom in verband met sy kontak met die Bamangwato.

In 1873 het Silkaats se seun en opvolger, Lobengula, deur Viljoen 'n aanbod van 'n bondgenootskap aan president Burgers gemaak. Al het Viljoen geen amp meer in die Suid-Afrikaanse Republiek beklee nie, was die posisie soos hy self geskryf het: "Ik verwys de natien om zelfs met U Hoog Edele te spreken maar zy zegt dat zy geen ander kent als Jan Viljoen."²³ Dat dit so was is nie te ontken nie, en is inderdaad te verwagte: hy was vir meer as twintig jaar veldkornet en kommandant, en aldus die hoogste amptenaar van die Republiek met wie die Wesgrens-stamme gereeld te doen gekry het. Hulle het dus na hom opgesien om as skakel tussen hulle en die Boere-regering op te tree. Sy bedanking as kommandant het vir hulle geen verskil gemaak nie: sy invloed het

22. Wallis, J.P.R. (red.): The South African Diaries of Thomas Leask 1865-1870, pp.69, 77-78; Tabler, E.C. (red.): The Recollections of William Finaughty, Elephant Hunter, p.24; Tabler, E.C.: The Far Interior, p.277.

23. SS162 R1787/73: J.W. Viljoen-T.F. Burgers, Vergenoeg, 7.11.1873, p.275 e.v.

onder hulle bly voortbestaan. Hy het ook kontak met hulle behou. So het Viljoen in 1875, toe Burgers nog geen antwoord op sy skrywe van 1873 gegee het nie, homself die reg toegeëien om "als oud officier en burger der ZA Republiek" die saak weer onder die President se aandag te bring, nie net omrede "Lobengola hieromtrent angstraleig is" nie, maar ook omrede "het de Republiek tevens van groot aanbelang is."²⁴ - Van welke belang dit vir die Republikeinse owerheid kon wees het eers geblyk toe Britse invloed in 1889 finaal in Matebeleland gevestig is.

Ongeveer halfpad tussen Matebeleland en Marico het die negentiende eeuse pad na die noorde by die stat Shoshong verbygegaan. Dit was destyds die belangrikste woonplek van die Bamangwato, en het volgens 'n tydgenootlike verslag in 1852 'n inwonertal van tussen twaalf- en vyftien- duisend, wat enkele duisende hutte bewoon het, gehad.²⁵ Sover vasgestel kon word het Viljoen hier in 1850 die eerste keer vir Sagoema, kaptein van die Bamangwato en grootjie van die eerste president van die Republiek van Botswana, sir Seretse Khama, ontmoet. Viljoen se verslag oor hierdie ontmoeting het vir die Transvalers se voorneme om hulle Swart bure ongewapen te hou, niks goeds ingehou nie, want hy het gesê "dat hy 6 wagens van Engelsen gevonden heeft by Segamo, kafferskappteyn, ook is eutgevonden door de Veldcornet dat zy 300 geweeers en 5 vatjes kruid (hebben), en hy zeg dat het scheynd of de kaffer met hen eens is." Viljoen kon niks doen om hierdie wapenhandel teen te gaan nie, want hy "zeg dat hy te zwak was om hen uit te brengen."²⁶ Dit was die eerste van 'n lang reeks berigte van die grenspionier aan sy owerheid oor die Bamangwato wat in Julie 1888 betrokke was by die

-
24. SS192 R1697/75: J.W. Viljoen-Staatspresident en Uitvoerende Raad, Pretoria, 15.5.1875, p.69.
 25. James Chapman: Travels in the Interior of South Africa I, p.35.
 26. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R219/50, p.34.

Grobler-moord.²⁷

In Junie 1852 was Viljoen weer in Shoshong, waar hy deur meeste van die inwoners herken is. Sagoema het die veldkornet gegroet met die woorde "Lumela jannie", en onmiddellik aan hom en James Chapman, sy jagmaat in daardie winter, toestemming gegee om deur Bamangwatoland na die binnelandse jagvelde te gaan.²⁸ Dit was terwyl Viljoen op hierdie jagtog uit was dat die botsing tussen die Boere en die Bakwena in September 1852 plaasgevind het.²⁹ Hierdie veldtog sou, as dit nie vir Sagoema se persoonlike tussenkoms was nie, waarskynlik tot Viljoen se dood gelei het. Sechele het naamlik onmiddellik na afloop van die geveg aan Sagoema 'n verslag daarvan gestuur met die versoek daarby om vir Viljoen en al die ander Boere in die binneland te vermoor wanneer hulle by Shoshong verbykom. Sagoema se simpatie was na die veldtog wel aan Sechele se kant, en hy het homself ook as in 'n staat van oorlog met die Boere beskou. Hy het aan Viljoen gesê toe dié in sy stat aankom: "Jy, Viljoen, is op hierdie oomblik 'n dooie man, en as ek jou doodmaak is dit nie ek wat vir jou dood verantwoordelik is nie, maar jou eie landgenote wat, toe hulle my familie aangeval het, geweet het dat jy in ons mag is" - die Tswana-kapteins het hulleself almal as lede van een groot gesin gesien. Viljoen het wel groot vertrouwe in Sagoema en sy belangrikste raadgewers gehad, maar besef dat hy uiters diplomaties sou moes optree om sy eie lewe te red. Sy ferme antwoord was dat hy nie sommer vir Sechele kon vryspreek en sy eie landgenote die skuld vir die oorlog gee voor hy nie hulle weergawe van die saak ghoor het nie. Sy eie lewe, het hy toegegee, was in Sagoema

27. W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boere-Republieken II, pp.212-216.

28. James Chapman: Travels in the Interior of South Africa I, p.37.

29. Hoofstuk 7, p.185.

se hande. Nadat die kaptein nog 'n rukkie uitgewei het oor Boere-aggressie, het hy hom tot Viljoen gewend en gesê: "Jy was nog altyd goed vir my en my volk; jou lewe is gespaar; al weet ek jy is 'n Boer en jy sal saam met die Boere teen die Tswanas veg, sal ek jou nie doodmaak nie. Ek sal jou van 'n gids voorsien om van hier met 'n ompad om Sechele oor die Limpopo na Marico terug te keer. Ek sal nie my hande bevlek met die bloed van 'n vriend nie." Die volgende môre het Viljoen sy wa en osse in sy gekleurde drywer, Booy, se sorg gelaat, en hy en die ander Boere in die jaggeselskap is te perd na Marico³⁰ waar hulle vroeg in Oktober aangekom het.³¹

Chapman, die Engelsman wat saam met Viljoen op hierdie jagtog was, het later uitgevind dat Sagoema die Boere gespaar het slegs omdat Viljoen, wat hy as sy vriend beskou het, een van die geselskap was.³² Die vraag is waarom die Bamangwato-kaptein die veldkornet as 'n vriend beskou het. Die antwoord is te vinde in 'n verklaring van 'n sekere Pieter du Preez, 'n jagter van Soutpansberg. Daarvolgens was Du Preez en 'n klompie jagmaats in die winter van 1852 op pad na die Ngami-meer. By Shoshong gekom het hulle aan Sagoema kennis gegee van hulle jagplanne. Die Bamangwato-kaptein het geweier om die jagters verder te laat gaan, waarop hulle hom drie verse aangebied het vir die reg om deur sy gebied te trek. Daarmee was Sagoema nie tevrede nie, maar, het hy gesê, as hulle vir hom 'n perd en 'n geweer ook gee, kon hulle maar voortgaan. Du Preez het hierop aan die kaptein gesê dat die Boere nie perde, gewere of ammunisie aan Swart stamme mag verskaf nie. "Sogoma heeft ons hierop gezege dat hy gewoonlyk zyne geweeren en ammunitie van

30. James Chapman: Travels in the Interior of South Africa I, pp.99-102.

31. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R434/52, p.241.

32. James Chapman: Travels in the Interior of South Africa I, p.102.

zyne broeders de Engelschen, de Griquas en van Jan Viljoen en Piet Jacobs krygt, dat hy om die reden hun geoorloofd heeft om tot naar te Meer te jagten."³³

Dit wil dus voorkom asof Viljoen, wanneer dit by eie belang geraak het, nie gehuiwer het om onwettig op te tree deur wapens aan Swart kapteins te gee in ruil vir sekere voorregte nie. Vir hom was daar materiële en persoonlike motiewe op die spel.³⁴

Al is die bronne oor die vroeë Transvaalse wesgrens uiters onhulpvaardig, wil dit uit wat daar beskikbaar is voorkom asof die vriendskapsband tussen Viljoen en Sagoema inderdaad besonder stewig was. Tydens die onveilige toestand in Marico aan die einde van 1852 en vroeg in 1853, toe dit gelyk het of al die omliggende Swart stamme saam teen die Blankes wou oorlog maak, het Sagoema uit Shoshong laat weet "dat hy wil van dit jaar geen witenmensen (met) zin ogen zien als Viljoen." Slegs sou hy toegelaat word om by die Bamangwato verby te trek op pad na die noordelike jagveld.³⁵ In 1856 het Viljoen van hierdie geleentheid gebruik gemaak, en net soos in 1852, het dit byna tot sy dood deur die Bamangwato gelei. Die rede was die beweende oотреde van 'n groepie Boere wat volgens Sagoema 'n afvaardiging van hom wat hy met ivoor as 'n vredesbewys na Soutpansberg gestuur het, doodgeskiet en die ivoor afgeneem het. "So seg Sagoma dat daar geen vrede is, dat hij ook waar hij een Wet Mens kry dat hij het sal doden."³⁶ Toe Sagoema hierdie wraak-voorneme uitgespreek het, was Viljoen nog in die jagveld noord van die Bamangwato se

33. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R450/52, p.260.

34. Volg o.a. ook hierbo, pp.207-208.

35. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R492a/53, p.310. Die toestande in Marico in 1852/3 is in die vorige hoofstuk bespreek.

36. SS12 R1225/56: D.J. Coetzee-M.W. Pretorius, Marico, 24.10.1856, p.233.

gebied. Watter toneel hom afgespeel het toe Viljoen op pad terug by Shoshong opgedaag het, is nie opgeteken nie.³⁷ Dit is wel duidelik dat die veldkornet besef het dat "wy ter naauwer nood met ons leven uitgekomen" het. Dit was vir hom duidelik dat Sagoema skielik "wreed en bloeddorstig" geword het. Die enigste verklaring wat hyself kon aanbied waarom hy gespaar is, was omdat Sagoema met sy aankoms besig was om sy stat te verskans. Die Bamangwato-kaptein het besef dat hy, as hy vir Viljoen vermoor, waarskynlik 'n veldtog van die Boere teen hom kon verwag. Denkende aan hoe swak dit in September 1852 met Sechele se verdediging teen die Boere gegaan het, wou hy seker eers sy woonplek verskans voor hy 'n Blanke aanval sou uitlok. Sy uitgesproke vriendskap vir Viljoen het waarskynlik ook 'n rol gespeel in sy begenadiging van die pionier-jagter. Hoe dit ook sy, Sagoema het nie sy dreigement uitgevoer nie, en in 1857 is Viljoen sonder gevaar by Shoshong verby op pad na die jagveld.

Net soos dit die geval was met die ander Wesgrens-stamme het Viljoen ook gereelde verslae oor die Bamangwato aan die Transvaalse owerhede gestuur. Hierdie verslac is tekenend van die verhouding tussen Viljoen en die Swartes. Soms het dit gelui: "Wat Sagoma (aangaat) uit alle berigte het hy nog vrede",³⁸ maar steeds het die veldkornet baie seker gemaak of hy "niets bespeuren" van vyandige optrede. By geleentheid het hy aan sy President geskryf van handelstransaksies tussen hom en die Bamangwato: "Ook was hier bij mijn 30 volk van Segoem met slagossen en krossen (= karosse) om aan ons te verhandelt voor vaarse (= verse)",³⁹ maar meer dikwels het die veldkornet se

37. SS12 R1188/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Klein Marico, 5.9.1856, p.138, is die enigste dokument hier= oor, en bevat min inligting.

38. SS11 R988/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 21.2.1856, p.71.

39. SS11 R1060/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 11.5.1856, p.267.

berigte gehandel oor stantwiste waarin die Bamangwato betrokke geraak het.⁴⁰

Sagoema het in 1858 sy hoofskap van die Bamangwato onder druk afgegee aan sy halfbroer, Macheng. Die nuwe hoofman was 'n oorlogsugtige figuur. Hy het onder die Matebele grootgeword.⁴¹ Hy het feitlik onmiddellik na die aanvaarding van sy nuwe posisie die toorn van Viljoen op sy hals gehaal omdat hy nie Blanke jagters deur sy gebied wou laat trek nie.⁴² Daarom het die veldkornet vroeg in 1859 voorgestel dat dit "goed zal wezen dat dit Roofnest⁴³ van Matching gereinigd worde."⁴⁴ Tesame met die Bakwena se vyandiggesindheid teen Macheng was dit ook een van die redes waarom Viljoen vir Sechele met wapens wou laat voorsien, veral ná die konfiskering deur Macheng van die beroemde jagter Marthinus Swart se bagasie in Februarie 1859.⁴⁵ Sagoema het homself nou genoem "Jan Viljoen zyn kind" en wou graag die veldkornet se hulp in sy stryd teen Macheng kry,⁴⁶ maar die wyse pionier sou hom nie by die interne getwis van Swart hoofmanne laat betrek nie. Met die hulp van Sechele het Sagoema sy posisie as hoofman van die Bamangwato later in 1859

40. SS12 R1224/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 23.10.1856, p.229; SS16 R1595/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 14.6.1857, pp.157-158; SS16 R1666/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 1.8.1857, p.294.
41. Oor die Bamangwato se geskiedenis volg G.M. Theal: History of South Africa IX (Struik, 1964), pp.13-15.
42. Volgens Sagoema was dit in opdrag van Moselekatse - volg SS25 R2721/59: Verklaring van afgesante van Sagoema aan J.W. Viljoen, Marico, 18.4.1859, p.195.
43. "Roofnest" omrede Macheng se konfiskering van Swart se bagasie - volg hieronder.
44. SS24 R2615/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 16.2.1859, pp.272-274.
45. SS24 R2619/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 17.2.1859, pp.283-284.
46. SS25 R2721/59: Verklaring van afgesante van Sagoema aan J.W. Viljoen, Marico, 18.4.1859, p.195 e.v.

herower. Langsamerhand is sy posisie egter deur sy seun Kgama se bekering tot die Christelike geloof ondermyn, sodat hy hom in 1866 genoop gevoel het om sy halfbroer weer na Shoshong te laat kom om hom te kom help in sy nuwe stryd. Macheng self het ook nie veel met Kgama kon uitvoer nie, maar sou vir ses jaar lank aan die hoof van die Bamangwato staan.⁴⁷

Dit was die posisie toe 'n Duitser, Karel Mauch, in 1867 sy ontdekking van goud in die gebied tussen die Bamangwato en die Matebele, onder andere by die Tati-rivier, en verder noord-oos in Mashonaland bekend gemaak het. Met hierdie aankondiging het die ou vrees van die Transvalers, naamlik dat die wesgrens deur buitelandse fortuinsoekers bewoon sou word, herlewe. Dit het Pretorius op die gedagte gebring om 'n uitbreiding van die Transvaalse grense weswaarts oor onder andere die suidwestelike goudgebied af te kondig. In der waarheid was daar in 1867 nog geen wesgrens vir Transvaal afgebaken nie. Die konsepgrondwet van 1856 het die grens vaagweg aangedui as "ten Westen en Zuid-westen langs de Vaalrivier tot waar deze in Oranje-rivier loopt en vervolgens ten Noorden van de Oranje-rivier, waar zy aan de West-kust van Zuid-Afrika in den Atlantischen Oceaen valt."⁴⁸ In die 1858-grondwet is 'n duidelike opdrag aan die Regering van die Suid-Afrikaanse Republiek gegee om "zoo spoedig mogelyk werkzaam te zyn, om by Proclamatie de lynen en grenzen vast te stellen en bekend te maken",⁴⁹ maar dit is nooit gedoen nie.

"Pioniersomstandighede in 'n swak staat waarvan die burgers oor 'n wye oppervlakte versprei was, die worsteling om die administrasie te organiseer en die onrus wat in ander dele van die land as gevolg van probleme met die Bantoe-

47. A.J. Dachs (red.): Papers of John Mackenzie (Mackenzie-Tidman, Shoshong, 19.3.1866), pp.27-32; G.M. Theal: History of South Africa IX (Struik, 1964), pp.14-15.

48. J.H. Breytenbach (red.): Notule III, p.439.

49. Ibid., p.497.

volke ontstaan het, tesame met die burgeroorloë en geld=
gebrek", het dit volgens Van Jaarsveld verhinder.⁵⁰

Die goudontdekking by Tati het Pretorius skielik wakker
geskud, maar voor hy tot 'n grensproklamasie sou oorgaan,
wou die President eers 'n grensooreenkoms met Moselekatse
sluit, want dit was nie sy plan om van die Matebele se
gebied te annekseer nie.

In Januarie 1868, 'n maand nadat die goudontdekking be=
kend geword het, het Pretorius vir Jan Viljoen na
Moselekatse gestuur om "met hem eene overeenkomst te
treffen om eene lyn te bepalen tusschen Zyne gronden en
die van de Republiek."⁵¹ Al was dit weens malaria 'n
ongesonde tyd van die jaar om na die Noorde te gaan, was
Viljoen gereed om aan die opdrag gehoor te gee.⁵² Met
'n versoek aan sy President om buitelandse gouddelwers
uit die gebied te hou tot hy terug is, het die kommandant
op 9 Februarie na Matebeleland vertrek.⁵³ Op pad het hy
Shoshong aangedoen, en Macheng oor sy regering se planne
ingelig, naamlik om die Bamangwato teen buitelanders te
beskerm deur 'n protektoraat oor hulle gebied af te kondig.
Daarna is hy verder na Matebeleland.⁵⁴

Oor Viljoen se onderhandelinge met Moselekatse bestaan
daar verskillende verslae⁵⁵ wat almal daarop dui dat die

50. F.A. van Jaarsveld: Vaalrivier Omstrede Grenslyn,
p.179.

51. SS105 R1491/68: M.W. Pretorius-J.W. Viljoen, Potchef=
stroom, 11.1.1868, p.21.

52. SS96 R191/68: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico,
23.1.1868, p.79.

53. SS96 R193/68: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico,
9.2.1868, p.82.

54. John Mackenzie: Ten Years North of the Orange
River, pp.453-454; A.J. Dachs (red.): Papers of
John Mackenzie (Macheng-Sir Philip Wodehouse,
Shoshong, 29.3.1868), pp.90-91.

55. Thomas M. Thomas: Eleven Years in Central South
Africa, pp.394-395; John Mackenzie: Ten Years
North of the Orange River, p.353.

kommandant nie veel sukses gehad het nie, en dat die Matebeleking in sy laaste lewensjaar steeds diplomaat was. Al was die suidwestelike goudvelde nie werklik in Matebele-beheerde gebied nie, het Moselekatse gevoel dat hy nie graag Blankes daar as bure wou hê nie. Na 'n paar dae se onderhandelings met sy ringkoppe in verband met Viljoen se boodskap dat sy Regering die Tati-gebied wou inlyf, het Moselekatse naastenby as volg geantwoord:

'Hy het geen beswaar teen die uitgrawe en verwydering van goud uit sy gebied nie, soos ook nie oor die skiet van olifante en die verwydering van ivoor nie. Hy kan egter van geen deel van sy grondgebied afstand doen nie. Ook kan hy nie aan 'n ander nasie toestemming gee dat van sy burgers vir lang tye in sy koninkryk bly nie, want twee konings kan nie oor een land regeer nie. Daarom kan die blankes gerus kom goud grawe, maar nie vaste nedersettings vestig nie: die toestemming was om goud te grawe, nie om huise te bou nie.⁵⁶

'n Bevredigende grensooreenkoms met Moselekatse, een waarvolgens die goudvelde nie binne Matebelegebied sou val nie, kon Viljoen nie bereik nie. Toestemming vir die Transvalers om goud te gaan grawe, is wel gegee, maar dit is nie wat Viljoen wou gehad het nie. Hy wou 'n grensooreenkoms met die Matebele sluit, wat die goudvelde in Transvaalse gebied sou laat beland.

Op pad terug van Matebeleland het Viljoen weer by Macheng in Shoshong aangegaan. Dié het intussen oor Viljoen se voorstelle nagedink - of daar is deur die sendeling John Mackenzie en die Britse handelaars in sy stat, Blankes wat niks van Transvaalse oorheersing oor hulle wou weet nie, vir hom nagedink - en besluit om 'n brief aan die Kaapse goewerneur, sir Philip Wodehouse, te skryf waarin hy hom oor die Transvalers se planne ingelig het, en aan die Britse regering beheer oor die goudvelde by Tati aan-

56. Ibid.

gebied het.⁵⁷ Hiervan het Wodehouse slegs kennis geneem. In die waan dat Viljoen 'n grensooreenkoms met Moselekatse bereik het, het Pretorius egter op 29 April 1868 die hele Bechuanaland noord van die Kaapkolonie tot by die Ngamimeer en van daar weswaarts tot by die Matebele se laaste pos, die lokaliteit waarvan deur Viljoen vasgestel sou word, dit wil sê ook insluitende die Tati-goudvelde, geannekseer.⁵⁸ Hierteen het Wodehouse beswaar gemaak,⁵⁹ en die anneksasie het geen praktiese gevolg gehad nie.

Om na Viljoen terug te keer: in die amptelike doel van sy sending het hy nie geslaag nie. Hy was egter nie van plan om die goudvelde oor te laat aan buitelanders nie. In Oktober 1859 het hy hom al voorgeneem "om dan geen Uitlander meer te laten ingaan; want dezès zal duizende van gelukzoekers hier brengen, en wij kregen dan met Vijanden te doen die ons veel moeite zullen geven te meer wanneer zij onder den naam van Britsche Onderdanen schuilen."⁶⁰ Profetiese woorde, want as Tati enigszins die hoeveelheid goud kon lewer wat die Witwatersrand later gelewer het, sou daar sekerlik sedert 1868 'n permanente Uitlanderbevolking hulle aan die Transvaalse noordgrens gevestig het. 'n Pioneer Prospecting Party het inderdaad onder leiding van 'n sekere Black en met die bekende jagter Henry Hartley as gids, na Tati vertrek, en Macheng het twee Blankes aangestel om prospekteer-permitte uit te reik.⁶¹ Viljoen het dadelik stappe gedoen om sy voorneme

57. A.J. Dachs (red.): Papers of John Mackenzie (Macheng-Wodehouse, Shoshong, 29.3.1868), pp.90-91; J. Mackenzie: Ten Years North of the Orange River, pp.454-455; J.A.I. Agar-Hamilton: The Road to the North, p.43; W. Kistner: The Anti-Slavery Agitation, p.259; E.C. Tabler: The Far Interior, pp.291-292.

58. D.C. Joubert (red.): Notule VII, pp.274-275.

59. J. Mackenzie: Ten Years North of the Orange River, pp.454-455; E.C. Tabler: The Far Interior, pp.292-293.

60. SS29 R3192/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 24.10.1859, pp.55-56.

61. A.J. Dachs (red.): Papers of John Mackenzie (Mackenzie-Thomas and Sykes, Shoshong, April 1868), pp.94-95; Natal Witness, 1.9.1898 (Capt. Black's Report).

van 1859 uit te voer. Hy het naamlik gerugte onder die Matebele versprei dat daar groot groepe fortuinsoekers na hulle land op pad is met die doel om nedersettings daar te stig en uiteindelik die Matebele self te verdryf. In 'n mate was hierdie waarskuwing profeties as 'n mens bedink wat in die negentiger jare met die Matebele gebeur het. Moselekatse het moeite gehad om sy soldate daarvan te weerhou om al wat 'n Blanke is te vermoor. Hieroor was veral Black billik gebelgd, want as die voornemende goudgrawers nie so gou die wyk geneem het nie, kon hulle maklik die prooi van bloeddorstige Matebelesoldate geword het.⁶²

Viljoen het sy optrede in hierdie verband al voor sy vertrek na die Bamangwato en die Matebele beplan. Net nadat hy weg is, het sy seun, Georg Viljoen, 'n brief aan landdros Otto van Potchefstroom geskryf waarin hy die landdros versoek om te probeer verhoed dat groepe fortuinsoekers na die goudvelde vertrek, voordat die kommandant terug is. Sulke groepe kon volgens die jonger Viljoen maklik deur die Matebele as 'n Blanke kommando aangesien word, sodat Viljoen as 'n spioen beskou en deur die Matebele vermoor sou word.⁶³ Net so ontsteld as wat die fortuinsoekers oor Viljoen se sending was, was die Viljoens oor die fortuinsoekers, en net so min as wat hulle Viljoen kon keer, kon Viljoen hulle keer. Albei partye het egter ewe min sukses behaal.

Die rede waarom Viljoen nie in sy sending geslaag het nie, was omdat Moselekatse sover hy kon, Blanke indringing in sy gebied wou voorkom. Hy het geweet dat die Suid-Afrikaanse Republiek nie die mag gehad het om sy grense tot noord van die goudvelde uit te brei nie, en dat dreigemente van Viljoen nie uitgevoer sou kon word nie. Ook Macheng se sterkte het in die Suid-Afrikaanse Republiek

62. The Natal Witness, 1.9.1868 (Capt. Black's Report); J.A.I. Agar-Hamilton: The Road to the North, pp.44-45; E.C. Tabler: The Far Interior, pp.293-294; T.V. Bulpin: To the Banks of the Zambezi, p.150.

63. Argief Potchefstroom 4: Landdros ingekome stukke 1868: J.G.H. Viljoen-W.J. Otto, Marico, 9.3.1868.

se swakheid gelê. Later het beide die Bamangwato en die Matebele egter die prooi van 'n veel sterker Blanke opponent geword, en is hulle gebiede deur die Britse Ryk ingelyf.

Van al die Swart kapteins waarmee Jan Viljoen te doen gekry het, was die een met wie hy nie kon klaarkom nie, Montsioa van die Barolong. Die naam Barolong is ontleen aan die kaptein Morolong, onder wie die stam volgens tradisie uit 'n gebied ver in die noorde geëmigreer het in omstreeks die vyftiende eeu. Na vier geslagte het hulle die Moloporivier bereik en hulle daar gevestig. Tien geslagte later het die Barolong onder Tau die hoogtepunt van hulle mag bereik.⁶⁴ Daarna het die stam in vier eenhede verdeel, naamlik, in volgorde van senioriteit, die Ratlou, die Tshidi (Montsioa), die Seleka en die Rapulana.⁶⁵

Tydens die volksverskuwings in die Difaqane-tydperk het die Barolong nie staties gebly nie. Met uitsondering van enkele verspreide groepe het die hele stam na Thaba Nchu in die huidige Oranje-Vrystaat verhuis. Daar het Andries Hendrik Potgieter in 1836 met hulle gesluit wat Montsioa so graag 'n "bondgenootschappelyken verdrag" teen die Matebele genoem het. Volgens hulle ooreenkoms kon die Barolong, na hulle verdrywing van die Matebele uit die westelike Oorvaalse gebied, daarheen terugtrek.⁶⁶ Die Seleka-Barolong onder Moroka het verkies om in Thaba Nchu te bly. Gontse van die Ratlou-Barolong, Tawana van die Tshidi-Barolong en Matlaba van die Rapulana-Barolong het egter teen 1841 verkies om "naar het land (terug) te

64. Transvaal Native Affairs Department: Short History of the Native Tribes of the Transvaal, p.8.

65. S.M. Molema: Montshiwa, p.3.

66. SS472 R4124/80: Montsioa-President en Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek, Moshaneng, 16.8.1863, p.74 e.v.

trekken waarin wy gebooren" is - "die gewesten van den Molopo Revier."⁶⁷ Die terugtrekkery het aanvanklik net tot in die omgewing van Potchefstroom g. vorder, waar die Barolong tot in 1845 gebly het. Vandaar is hulle na die Maloporivier-vallei, waar al drie stamme hulle rondom die stat Lotlhakane gevestig het. Dit is deur hulle beskou as die land wat deur hulle voorvaders bewoon is. Daar is Tawana in 1849 oorlede en is hy as kaptein van die Tshidi-Barolong opgevolg deur sy seun Montsioa, wat toe ongeveer vier en dertig jaar oud was.⁶⁸

Die toestande in die 'land van die Barolong se voorvaders' was in 1849 heel anders as in 1833 toe die Matebele hulle daaruit verdryf het. In die eerste plek was Blankes besig om stelselmatig die gebied te beset, en in die tweede plek was daar deur die Blankes se beskerming ook veel meer Swartes as sestien jaar tevore.⁶⁹ Veral die Blanke insypeling in wat hy as sy soewereine onvervreem= bare gebied beskou het, het Montsioa nie aangestaan nie. Daarom het hy in Desember 1851 op aanbeveling van veld= kornet Viljoen deur sy sendeling, Joseph Ludorf,⁷⁰ sy klagtes op skrif aan Andries Pretorius gestuur. Hy was van oordeel dat hy op die klagtes wat hy mondelings

67. SS17 R1812/57: Montsioa-A. Pretorius, Lotlhakane, 4.12.1851, p.269. C. Potgieter en N.H. Theunissen: Hendrik Potgieter, p.133.
68. S.M. Molema: Montshiwa, p.35; SS17 R1812/57: Montsioa-A. Pretorius, Lotlhakane, 4.12.1851, p.270; SS472 R4124/80: Montsioa-President en Volksraad van die S.A.R., Moshaneng, 16.8.1863, p. 75 e.v.; G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.381-382.
69. J.A.I. Agar-Hamilton: The Road to the North, pp.16-17; G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.381-382.
70. S.M. Molema: Montshiwa, pp.35-36: Montsioa het in 1849 sy broer Molema na Thaba Nchu gestuur om vir hom 'n sendeling te probeer kry. Dié het in Januarie 1850 vir eerwaarde Joseph Ludorf van die Wesleyaanse Sendinggenootskap na Lotlhakane gebring. Volg ook G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.382-383.

voor Viljoen gelê het geen reaksie gekry het nie, "omdat ik een swarte man was". Sy vernaamste klagte was die inbesitneming van "sy" land deur die Blankes.^{70a} Hy het gedreig dat die Barolong daarteen in opstand sou kom, al sou hy eerder in 'n staat van vrede as in 'n staat van oorlog met die Blankes wou lewe. Hy het voorts gevra of dit reg was dat die Blankes die Barolong hulle vryheid wou ontnem want die Blankes het self uit die Britse Kaapkolonie weggetrek om vry te wees. Daarom het hy gepleit dat die Barolong nie van die Moloporivier weggedryf moes word nie.⁷¹ Die invloed van Ludorf op Montsioa se denke kom in hierdie brief onmiskenbaar na vore, soos die verwysing na die Groot Trek aantoon. Soos meeste ander Britse sendelinge was Ludorf 'n uitgesproke teenstander van die Boere, en hy sou, soos hieronder sal blyk, ook van Montsioa 'n vyand van die Boere maak.

Op ontvangs van hierdie brief het Pretorius 'n kommissie na Montsioa gestuur om 'n permanente grenslyn tussen die Barolong en die Blankes te gaan vasstel. Die kommissie het Montsioa op 30 Desember by Molopo ontmoet, en 'n grenslyn waarmee hy tevrede was, is vasgestel.⁷² 'n Paar maande later het Montsioa verder met kommandant Scholtz ooreengekom dat hy nie soos die ander Bantoe kapteins arbeidsbelasting hoef te betaal nie, maar soos 'n gewone burger sou hy sy belasting in die vorm van geld en militêre

70a. Hy het waarskynlik nie geweet van Matatiele, Matlaba (Mattjawe) e.a. Bantoe kapteins se verklaring van 12 Oktober 1839 "dat de verrinneweerde land door A.H. Potgieter, Comedant, in genoomen is van Misselekaats, en dat geen andere volkstammen daar regt op heeft dan de gemelde A.H. Potgieter." Volg H.S. Pretorius, D.W. Krüger en C. Beyers (reds.): Voor- trekker-Argiefstukke, p.97. Hierdie "verrinne- weerde land" het volgens die verklaring die oorspronklike land van die Barolong ingesluit.

71. SS17 R1812/57: Montsioa-A. Pretorius, Lotlhakane, 4.12.1851, p.268 e.v.

72. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Ad. VR523/63: Notule Grenslyn, Molopo, 30.12.1851), pp.512-513. In hierdie notule is die grenslyn so vaagweg aange- dui, dat dit onmoontlik is om dit op 'n kaart te reproduseer.

diens lewer.⁷³ Daardeur het hy erken dat hy 'n onderdaan van die Boere was. In Augustus 1852 is daarvolgens 'n beroep op hom gedoen om krygsmanne te verskaf om behulpsaam te wees met die arres van die Bakgatla-kaptein, Mosielele, wat hom by Sechele skuilgehou het.⁷⁴ Montsioa het nie daaraan voldoen nie, want hy het Mosielele as sy "bondgenoot" beskou teen wie hy nie wou oorlog maak nie.⁷⁵ Na die veldtog teen Sechele het kommandant Scholtz in 'n boodskap aan Montsioa hom verwyt dat hy nie sy plig gedoen het nie en om 'n verduideliking gevra. By ontvangs van die berig het 'n vrees dat hulle verslaaf sou word die Barolong beetgepak. In September 1852 het hulle die stat Lotlhakane halsoorkop verlaat, dit afgebrand, en na die Ratlou-Barolong van Gontse in Setlagole gevlug.⁷⁶ Soos in die vorige hoofstuk aangetoon is, was die toestande op die Transvaalse wesgrens verward na die Bakwena-veldtog van Augustus-September 1852. Die Blankes was in laers saangetrek, en talle van hulle huise was vernietig. Viljoen self se koringmeule is stukkend gekap en verbrand.⁷⁷ Montsioa se Barolong het stelselmatig onder die Boere se vee geroof.⁷⁸ Die Krygsraad het in Maart 1853 besluit om 'n spesiale wag in die Maricodistrik in stand te hou tot tyd en wyl 'n kommando teen die vyandelike stamme uitgestuur kon word.⁷⁹ Viljoen het nie van die wag gebruik

73. G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.385-386.

74. S.M. Molema: Montshiwa, pp.42 en 44; J.A.I. Agar-Hamilton: The Road to the North, pp.68-69; G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), p.396. Die veldtog teen Mosielele en Sechele is in die vorige hoofstuk breedvoeriger na verwys.

75. SS472 R4124/80: Montsioa-President en Volksraad van die Z.A.R., Moshaneng, 16.8.1863, p.75 e.v.

76. S.M. Molema: Montshiwa, pp.45-46; G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.400-401.

77. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R517/53, pp.328-329.

78. S.M. Molema: Montshiwa, p.46.

79. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R511/53, pp.323-324.

gemaak nie en met patrollies persoonlik die toestande ondersoek. Sodoende het hy vasgestel dat Montsioa, Mosielele van die Bakgatla en Senthufe van die Bangwaketse hoofsaaklik vir die chaos verantwoordelik was. In 'n skermutseling het Viljoen se patroolie twaalf van Montsioa se onderdane doodgeskiet.⁸⁰ Die Tshidi-Barolong onder Montsioa het daarna nog verder weswaarts gevlug en hulle in Moshaneng in die Bangwaketse se gebied gevestig.⁸¹ Aanbiedinge van vrede is deur die Swartes verwerp. Gerugte is versprei dat hulle 'n gesamentlike kommando teen die Blankes op die been wou bring.⁸² Op 6 Mei 1853 het die Krygsraad op Potchefstroom besluit om aan Viljoen te skryf "om eers met de groote stammen tot een onderhandeling te kommen en afgezanten na hun te zenden."⁸³ Twee weke later het Viljoen gevra dat 'n krygsmag so spoedig moontlik na Marico gestuur moes word.⁸⁴ Dit was na aanleiding van 'n aanval van 'n Swart kommando op sewe Blanke jagters. Op 20 Mei het Viljoen weer geskryf "het is nouw blykbaar genoeg dat de kaffers wel oorlog welt hebben."⁸⁵ Sake het egter nie op 'n geveg uitgeloop nie. Op 14 Oktober 1853 is 'n vredesooreenkoms tussen veldkornet Viljoen en Montsioa aangegaan. Daarvolgens is die vaag omskrewe gebied wes en suidwes van Marico wat in 1851 deur kommandante Stander en Scholtz

80. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R517/53, pp.328-329. Dit is waarskynlik na hierdie insident wat Montsioa verwys het as die "blood commands" (SS472 R4124/80: Montsioa-Wodehouse, Moshaneng, 28.8.1868, p.121) of "blind commando" (J.A.I. Agar-Hamilton: The Road to the North, pp.68-69).

81. S.M. Móléma: Montshiwa, pp.46-48; G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.404-405.

82. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R521/53, p.331.

83. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R529/53, p.337.

84. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R531a/53, p.342.

85. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R532a/53, p.343.

aan die Barolong afgestaan het, formeel in hulle besit bevestig.⁸⁶ Montsioa het in Moshaneng bly woon, en sou daar bly tot in 1870. Sy broer, Molema, het egter aan die Moloporivier gaan bly wat hy genoem het 'Mafikeng' of 'die plek van rotse'.⁸⁷

Toe dit teen 1857 vir Viljoen begin lyk het of Montsioa nooit weer sou terugkom na die gebied waarop hy volgens die 1851-ooreenkoms die reg van bewoning gehad het nie, het die veldkornet aan sy President gevra of hy nie maar plase in daardie gebied aan Blankes kon toeken nie.⁸⁸ Sy versoek is nie toegestaan nie,⁸⁹ want Montsioa het toe in relatiewe vrede met die Suid-Afrikaanse Republiek

86. SS471 R4124/80 (byvoegsel: Vredesbesluit, Mathebe, 14.10.1853), p.198 e.v.; J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (VR523/63, aanhangsel 2), pp.513-514; SS472 R4124/80: Montsioa-Wodehouse, Moshaneng, 28.8.1868, p.121, ook p.75: Montsioa-M.W. Pretorius, 16.8.1863. Hierdie 'vredesbesluit' was die onderwerp van meningsverskil tussen ondersteuners van Montsioa en die ondersteuners van die Republiek. Die geloofbaarheid van die Barolong se weergawe daarvan kan in twyfel getrek word. Frederik Kleyn, die Suid-Afrikaanse Republiek se prokureur by Bloemhof, het in sy memorandum van 1 Maart 1871 (SS470 R4124/80, pp.123-124) die egtheid daarvan heftig ontken aangesien Viljoen daarin as kommandant en Pretorius as president bestempel word, wat nie een van hulle in 1853 al was nie. Of dit 'n fabrisering van die sendeling Ludorf se gedagtes was of nie, die Barolong het dit as eg aanvaar, en so dus ook die Arbitrasie-hof van 1871 en luitenant-goewerneur Keate. Dit is ook in die volgende boeke sonder meer aanvaar:
S.M. Molema: Montshiwa, p.48 e.v.;
P.L. Breutz: The Tribes of Mafeking District, p.16; en
J.A.I. Agar-Hamilton: The Road to the North, pp.68-69.
87. S.M. Molema: Montshiwa, pp.52-53.
88. SS15 R1388/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 16.3.1857, p.132.
89. SS17 R1835/57: M.A. Goetz-J.W. Viljoen, 25.3.1857, p.490.

gelewe en sou hom ook nie by die Batlhaping-oorlog van 1858 laat betrek nie.⁹⁰ Tydens 'n voorval waarin drie lede van sy Barolongstam wat in die Republiek gewerk het gedood is, het hy die saak eerder met Viljoen bespreek as om na die wapen te gryp. Hy het die veldkornet versoek om die President daarvoor in te lig, wat Viljoen dan ook gedoen het.⁹¹ Pretorius het navraag by kommandant Visser van Skoonspruit, in wie se distrik die voorvalle plaasgevind het, laat doen, en aan Viljoen terug berig dat die betrokke Barolong vermene misdadigers was, en dat hulle geskiet is toe hulle arrestasie probeer ontduik het.⁹² Montsioa was blykbaar hiermee tevrede en niks is verder van die saak gehoor nie.

Al het Montsioa by geleentheid, soos in 1863, by president Pretorius en die Volksraad gekla dat die Blankes stelselmatig sy grondgebied inneem - hy het homself as onafhanklik beskou - en dat kommandant Viljoen ontwykend en dubbelsinnig op sy klagtes in dié verband antwoord,⁹³ het die verhoudinge tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en die Barolong nie voor die Eerste Vryheidsoorlog weer tot 'n krisispunt ontwikkel nie. Montsioa was nie in 'n sterk genoeg posisie om die Suid-Afrikaanse Republiek openlik uit te daag nie. Die Transvalers het geen rede gehad om die Barolong te molesteer nie. Die Diamantveldgeskil het 'n aansienlike verandering in hierdie verhoudinge teweeggebring. Voor dit bespreek word, moet die

-
90. SS22 R2404/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 5.11.1858, p.72 e.v.
 91. SS22 R2480/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 8.12.1858, pp.214-216.
 92. SS22 R2523a/58-219: M.W. Pretorius-J.W. Viljoen, 17.12.1858, pp.546-547.
 93. SS472 R4124/80: Montsioa-President en Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek, Moshaneng, 16.8.1863, p.76 e.v.; J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (VR523/63: Montsioa-Volksraad, Moshaneng, 1.9.1863), pp.509-511.

verhouding van Jan Viljoen met die Batlhaping eers nagegaan word, want ook daardie stam het 'n aansienlike rol in die Diamantveldgeskil gespeel.

Jan Viljoen se kontak met die Batlhaping het in drie stadia uiteengeval. Die eerste is voor die oorlog van 1858, die tweede is die tydperk tot met die ontdekking van diamante, waartydens veral in die laaste jare ernstige pogings aangewend is om tot 'n vredesooreenkoms met die Batlhaping te geraak, en derdens die tydperk van die Diamantveldgeskil.

Die tydperk tot 1858 is onbelangrik aangesien die Batlhaping se grense met die Suid-Afrikaanse Republiek buite die wyk Marico gelê het. Toevallige kontak met die Batlhaping het Viljoen wel gehad, en hy het soms in sy verslae melding gemaak van Mahoera en Gasebonwe (laasgenoemde is in die oorlog van 1858 dood). Hy skryf byvoorbeeld in 1854 aan kommandant-generaal F.G.J. Kruger: "Heden hep ik tijding van Mahoera es ook nog en vrede."⁹⁴ Die volgende jaar het hy egter berig dat Mahoera om een of ander rede "wil vechten".⁹⁵ In 1855 is Viljoen deur die Krygsraad gelas om met Gasebonwe te gaan onderhandel oor die teruggawe van geroofde goedere van H.C.W. Vermaas.⁹⁶ Met die oorlog teen die Batlhaping het Viljoen niks te doen gehad nie.

Nadie veldtog van Augustus 1858,⁹⁷ waarna 'n oorlogskuld van drieduisend beeste die Batlhaping opgelê is, kon Viljoen in Oktober en November berig dat dit in Kuruman "nog alles

94. SS7 R729/54: J.W. Viljoen-F.G.J. Kruger, Klein Marico, 26.11.1854, p.340.

95. SS8 R923/55: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Marico, 22.10.1855, p.183.

96. SS8 R909/55: Krygsraad, Pienaarsrivier, 18.9.1855, art. 2, p.136; SS8 R935/55: Krygsraad, Potchefstroom, 8.11.1855, art. 15, p.286.

97. Vir 'n verslag van die veldtog sien J.H. Breytenbach (red.): Notule III (Bylaag 36, 1858: Verslag van S.J.P. Kruger, 10.9.1858), pp.595-598.

stil en rustig" is.⁹⁸ Mahoera het blykbaar besef dat hy behoorlik verslaan is, en het aan veldkornet Viljoen geskryf "dat het hem spyt dat hy met ons in oorlog geraakt was", en "dat hy bezig is om den vrede te herstelllen." In dieselfde brief waarin hy hierdie nuus aan sy President oorgedra het, het Viljoen ook berig van die aankoms van 'n groot groep sendelinge "die op weg zyn om hun hier onder de Natien te plaatsen".⁹⁹ Pretorius het die veldkornet persoonlik bedank "voor uwe getrouwen dienste", "om my met de vernamen rapporten aangaande Mahura en de aankomst van Zendelingen bekend te stellen."¹⁰⁰

Na die burgeronluste in die Suid-Afrikaanse Republiek was daar sekere geskille en twispunte tussen die Republiek en die Batlhaping waaraan aandag gegee moes word. Dit het veral te doen gehad met grense en met klagtes van Boere teen onderdane van Mahoera.¹⁰¹ By die owerheid van die Republiek was daar verwarring oor met wie van die Batlhapinghoofde daar onderhandel moes word. Gasebonwe, die groot-opperhoof, het in 1858 gesneuwel, en is opgevolg deur Maklebane. Paul Kruger het egter vir Mahoera as die opperhoof beskou,¹⁰² en so ook N. Waterboer van die Griekwas.¹⁰³ President Pretorius het in Junie 1864 'n kommissie onder leiding van Viljoen, toe waarnemende kommandant-generaal, na die Batlhaping gestuur om reëlings

-
98. SS21 R2358/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 7.10.1858, pp.378-379; ZAR36: Staatskoerant, 5.11.1858, p.80.
99. SS22 R2473/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 3.12.1858, pp.201-202.
100. SS22 R2523a/58-219: M.W. Pretorius-J.W. Viljoen, 17.12.1858, pp.546-547.
101. SS472 R4124/80-31: David Arnot-M.W. Pretorius, Colesberg, 8.8.1864, p.86 e.v.
102. F.A. van Jaarsveld: Vaalrivier Omstrede Grenslyn, p.177.
103. SS56 R340/64: N. Waterboer-M.W. Pretorius, Taung, 13.6.1864, p.197 e.v.

oor grond en grense te tref, en 'n persoonlike brief aan Maklebane te oorhandig. Viljoen het baie gou uitgevind dat Mahoera as die "Hoogste Coptyn" beskou word, en Maklebane slegs as 'n "Klyn Coptyn", en om die rede het hy nie die brief aan Maklebane afgegee nie. Aangesien Mahoera nie om enige skikkings gevra het nie, het die kommissie ook nie daaraan aandag gegee nie. Viljoen se bevinding was dat Gasebonwe "Koning over alle stamme hier" was, en dié is deur die Boere "vernittig", sodat dit onmoontlik was om tot 'n ooreenkoms oor gronde te kom. Al was die sending dus 'n mislukking, kon Viljoen darem by sy verslag byvoeg "wat Vrede aangaat is niet aan te twyfel."¹⁰⁴ Inderdaad was die persoonlike verhouding tussen Viljoen en Mahoera hierna so goed dat die kommandant die Batlhaping-kaptein in 1868 in 'n brief aangespreek het as "Beste Vriend". Dit was toe hy ook vir hierdie kaptein 'n goeie woord gespreek het by president Pretorius in verband met sekere Batlhaping wat sonder passe in die Republiek gevang, en in die tronk gestop is.¹⁰⁵

Teen die einde van 1867 het wapensmokkelary onder die Batlhaping so erg geword dat die Uitvoerende Raad besluit het om 'n kommissie waarvan Viljoen lid sou wees na die Onder-Vaalrivier te stuur om die saak te gaan ondersoek.¹⁰⁶ Die kommissie het nie in 1868 kans gekry om sy taak uit te voer nie, en aan die einde van daardie jaar het die Uitvoerende Raad sy besluit herhaal.¹⁰⁷ By hierdie

104. J.H. Breytenbach (red.): Notule van die Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek V (Bylaag 92, 1864, R339/64: J.W. Viljoen e.a.-M.W. Pretorius, Soutpan, 13.6.1864), p.308; Argief Potchefstroom 2, Landdros ingekome stukke van veldkornette, 1860-1866, Pak van Marico: J.W.Viljoen-C. Bodensteyn, Marico, 18.7.1864; F.A. van Jaarsveld: Vaalrivier Omstrede Grenslyn, p.178.

105. SS472 R4124/80-42: J.W. Viljoen-Mahoera, Potchefstroom, 11.1.1868, p.116.

106. UR2 Sitting 14.11.1867, art. 2, p.560; SS8616 Uitgaande Brief no. 580/1867: M.W. Pretorius-J.W. Viljoen, Pretoria, 15.11.1867.

107. UR2 Sitting 15.12.1868, art. 52, p.816.

geleentheid is bepaal dat daar ook ondersoek ingestel moes word na Blanke grond in die Batlhaping-gebied,¹⁰⁸ dat daar oor David Arnot se grondaansprake van 1864 namens die Batlhaping uitsluitel gegee moes word,¹⁰⁹ en dat die oorlogskuld-kwessie van 1858 afgehandel moes word, want die Batlhaping het nog nie een van die drieduisend beeste, wat as oorlogsboete op hulle gelê is, betaal nie.¹¹⁰

'n Konferensie tussen 'n kommissie van die Suid-Afrikaanse Republiek bestaande uit onder andere president Pretorius en kommandant Viljoen, en die belangrikste Batlhaping en Korana-kapteins, waaronder Mahoera, het van 19 tot 26 Februarie 1869 langs die Vaalrivier plaasgevind. Daar het Mahoera en sy ampsgenote hulle verbind om binne twee maande drieduisend beeste as boete vir die oorlog van 1858, waarvoor hulle die skuld aanvaar het, af te lewer. Daarna sou 'n verdere konferensie oor grenslyne volg.¹¹¹ In April het Viljoen egter al gerugte gehoor dat die Batlhaping glad nie gelukkig was oor hierdie boete van drieduisend beeste nie. Moffat, die sendeling, het Mahoera afgeraai om die boete te betaal. Viljoen het besluit om persoonlik te gaan ondersoek instel. Hy het steeds geglo dat die Batlhaping sou betaal¹¹² al moes hy

-
108. SS472 R4124/80-46b: Uitvoerende Raad-Staatspresident, Pretoria, 28.12.1868, pp.126-127.
109. SS472 R4124/80: D. Arnot-M.W. Pretorius, 8.8.1864, p.86.
110. G.M. Theal: History of South Africa IX (Struik, 1964), p.25.
111. SS461 R56/69: Verklaring van Mahoera, Massou, en ander Batlhaping en Korana-kapteins, Witgatboom, 26.2.1869, pp.138-139. In Mankoroane se getuienis by die Bloemhof-hofsaak in April 1871 het Mahoera se seun Mase getuig dat hy ook by dié geleentheid teenwoordig was, dat die Transvalers vir Mahoera met brandewyn dronk gemaak het, en dat die destydse Batlhaping-hoofman - hy is in 1870 oorlede - dus nie vir sy kruis onder aan die dokument verantwoordelik gehou kon word nie. Vgl. ook SS469 R4124/80, p.13; G.M. Theal: History of South Africa IX (Struik, 1964), pp.25-26.
112. SS110 R407/69: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 17.4.1869, p.125 e.v.; ook by SS472 R4124/80, p.145 e.v.

besef het dat die boete onregverdig hoog was en betaling daarvan teen die eergevoel van enige Swart hoofman sou indruis. Aangesien die kommandant egter nie al sy draaie kon kry nie, het hy vir W. Best, die vrederegter van Bloemhof, gestuur om te gaan uitvind wat onder die Batlhaping aangaan. Dié is in Mei 1869 "buitengewoon goed en vriendelyk" deur die opperhoofde ontvang. Hulle het Best aan 'n lyntjie gehou deur uitstel vir die betaling van die boete te vra. Dit was duidelik dat hulle bloot vir tyd gespeel het.¹¹³

In 'n volgende vergeefse poging om die saak finaal af te handel het die Uitvoerende Raad in Junie 1869 vir Viljoen en Best na die Batlhaping afgevaardig.¹¹⁴ Viljoen was vol optimisme dat die sending sou slaag, en het selfs aan die Regering geskryf om te hoor wat hy met die beste moes maak na hy dit in ontvangs geneem het. Pretorius se antwoord was dat hy eers moes kyk hoeveel en hoedanige beeste hy kry. Daarna sou die Regering besluit wat om daarmee te doen.¹¹⁵ Dit sou nooit nodig wees nie. Mahoera het nog voordat die afvaardiging by hom was aan hulle geskryf dat hy geglo het dat die Batlhaping nie vir die oorlog van 1858 verantwoordelik was nie, en daarom nie die skuld van drieduisend beeste sou betaal nie.¹¹⁶ In Taung het Viljoen nog 'n groter skok gekry: Die Batlhaping het finaal besluit om geen meer bees aan die

-
113. SS110 R553/69: Verslag van W. Best e.a., Bloemhof, 8.5.1869, p.129 e.v. Ook by SS471 R4124/80-4, pp.8-10.
114. UR3 Sitting 4.6.1869, art. 7, pp.87-88; SS8616 Uitgaande brief no. 384/1869: M.W. Pretorius-J.W. Viljoen, Pretoria, 5.6.1869; SS8616 Uitgaande brief no. 385/1869: M.W. Pretorius-W. Best, Pretoria, 5.6.1869; SS111 R710/69: W. Best-M.W. Pretorius, Bloemhof, 25.6.1869, p.333.
115. SS8616 Uitgaande brief no. 624/69: M.W. Pretorius-J.W. Viljoen, Pretoria, 13.7.1869.
116. SS117 R1543/69: Mahoera-J.W. Viljoen en W. Best, Taung, 9.7.1869, p.107.

Republiek te gee nie, en om as dit nodig is "oorlog te voeren tegen de boeren". Daarom het Viljoen hom "verplicht gevonden om alle menschen in het lager te orderen van Vaal Rivier tot Mariko en alle jagden en togten te beletten."¹¹⁷ Dit, saam met dreigemente deur Viljoen teenoor Mahoera uitgespreek ingeval van die nie-betaling van die beeste, het die Batlhaping hulle veeposte laat intrek, en laat gereed maak vir 'n oorlog.¹¹⁸

Die Batlhaping wou nie regtig oorlog maak nie - hulle het net nie kans gesien om die boete te betaal nie. Mahoera en sy seun Mankoroane het Theodor Doms as hulle agent aangestel, en dié sou sy bes doen om tussen die Suid-Afrikaanse Republiek en die Batlhaping te bemiddel.¹¹⁹ Kommandant-generaal Paul Kruger wou ook nie oorlog hê nie, en het in 'n brief aan Mahoera gevra of daar nie dalk 'n misverstand tussen hom en Viljoen was nie. Mahoera se onmiddellike antwoord was dat hy beslis nie oorlog wil maak nie.¹²⁰ Viljoen en staatsekretaris Proes was hoogs ontsteld oor die korrespondensie tussen Kruger en Mahoera, want Viljoen het dit blykbaar as 'n saak van persoonlike eer gesien dat hy die boete uitbetaal moes kry. Kruger het hom by ontvangs van die besware teen sy inmenging onmiddellik uit die saak onttrek.¹²¹ Sonder die seën van die bekwame kommandant-generaal was die onderhandelinge met die Batlhaping nou onherroeplik tot mislukking gedoem.

-
117. S.P. Engelbrecht: Paul Kruger's Amptelike Briewe (Viljoen-S.J.P. Kruger, Marico, 20.7.1869), p.177.
118. Transvaal Advocate, 27.7.1869, berig op p.2.
119. SS117 R1550/69: T. Doms-W. Best, Rietvallei, 26.7.1869, pp.123-124, ook in SS472 R4124/80-56, p.160; G.M. Theal: History of South Africa IX (Struik, 1964), pp.26-27.
120. Engelbrecht, S.P.: Paul Kruger's Amptelike Briewe, (Kruger-Mahoera, 5.8.1869), pp.175-176 en (Mahoera-Kruger, Taung, 22.8.1869), p.176.
121. Ibid.: (Kruger-Proes, 8.9.1869), p.175.

Dit het Viljoen na 'n poging tot onderhandelinge met Doms in September 1869 ook besef. Hy het in moedeloosheid besluit hy wil "Gene Ratte meer voor onse ogen laten draaien door Doems (Doms) en de Kaffers" en het in desperaatheid voorgestel dat as daar teen 15 November nog nie aan die Republiek se eise voldoen is nie, duisend man teen die Batlhaping opgekommandeer moes word.¹²² Ook die Uitvoerende Raad het dit betreur "dat de Kaffirs hunne beloften hebben verbroken",¹²³ maar Pretorius het besluit om, eerder as om 'n kommando te probeer oproep, die suidwestelike grens van die Republiek by proklamasie vas te stel as die Hartsrivier.¹²⁴ Hierdie proklamasie het slegs van akademiese belang geblyk te wees, want die stryd om grense met die Batlhaping het vir die Suid-Afrikaanse Republiek verswelg geraak in die groter stryd om eienaarskap van die Diamantvelde wat nou in alle erns losgebreek het. Kommandant Viljoen se rol in die gebeure was nou feitlik uitgedien, want hy het in Januarie 1870 as kommandant bedank. Aangesien sy naam telkens in die nuwe stryd genoem is, moet daar kortliks op dié stryd ingegaan word.

Aansprake op die diamantdraende gebiede noord van die Vaalrivier is deur die Suid-Afrikaanse Republiek, die Barolong - ook die Seleka-Barolong van Moroka van Thaba Nchu - die Batlhaping, die Koranas en die Griekwa-kaptein Nicolaas Waterboer gemaak. By 'n konferensie van afgevaardigdes van die Republiek, die Barolong en die Batlhaping te Nooitgedacht in Augustus 1870 is Waterboer se aansprake verwerp, maar het Moroka gebiede oos en die Batlhaping gebiede wes van die Hartsrivier vir hulle toegeëien. In November is daar by die Moloporivier 'n

122. SS122 R474/70: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 3.10.1869, pp.116-117.

123. UR3 Sitting 30.10.1869, art. 55, pp.178-179.

124. ZAR47 Staatskoerant 16.11.1869, p.189; G.M. Theal: History of South Africa IX (Struik, 1964), pp.27-28.

tweede konferensie gehou waarop dit duidelik geword het dat 'n vreedsame oplossing van die diamantveldgeskille onmoontlik was.¹²⁵ Daar is ooreengekom om die aansprake voor 'n arbitrasiehof te lê. Die hoogste skeidsregter sou luitenant-goewerneur Keate van Natal wees. Die uitspraak "was in alle opzichten ongunstig voor de Republiek."¹²⁶ Van sekondêre belang wat betref die arbitrasie was die groot hoeveelhede getuienis,¹²⁷ hoe misleidend sommige ookal is, wat voor die hof gelê is, en wat lig werp op die vroeëre verhoudinge tussen die Republiek en die Swart stamme van die wesgrens. Dan was daar ook die feit dat die Britte vir die Bantoe teen die Boer kant gekies het, sodat die Suid-Afrikaanse Republiek nie net te doen sou hê met rasseprobleme nie, maar ook met inmenging van die kant van die Britse Ryk in sy interne sake. In 1877 het dit uitgeloop op die Britse anneksasie van die Republiek. Hierdie gebeurtenis sou die ou pioniers weer wakker skud, ook vir oud-kommandant Jan Viljoen, wat 'n lewendige rol op die Transvaalse wesgrens sou speel in die stryd om die verlore vryheid te herwin.

125. G.M. Theal: History of South Africa IX (Struik, 1964), pp.27-35.

126. W.J. Leyds: De Eerste Annexatie, pp.170-172.

127. In die Transvaalse Argiefbewaarplek onder die verwysingsnommer R4124/80. Talle dokumente uit daardie getuienis is vir die skrywe van hierdie verhandeling gebruik, en Jan Viljoen se naam kom telkens daarin voor.

HOOFSTUK 9

Uitkykpos op die "Weg na die Noorde": ontmoetings met vreemdelinge

Toe David Livingstone in 1848 in 'n tydskrifartikel melding gemaak het van die "hoofweg na die binneland",¹ het hy verwys na 'n stowwerige wapad wat Jan Viljoen se teenwoordigheid op die Transvaalse wesgrens ten nouste geraak het. Hierdie pad, wat vanaf Kuruman vlak by Marico verby na Shoshong en van daar verder noordwaarts gestrek het, was naamlik in die tweede helfte van die negentiende eeu die enigste roete vry van tsetsevlieg of malaria-muskiete wat na Matebeleland, die Zambezierivier en die Ngamimeer gelei het. Daarom is dit betree deur 'n toenemende aantal buitelanders, soos sendelinge, jagters, reisigers, handelaars of fortuinsoekers wat die binneland wou besoek.

Viljoen het telkens met vreemdelinge op hierdie pad te doen gekry, nie net in sy amptelike hoedanigheid as veldkornet en later kommandant van Marico nie, maar ook in sy private hoedanigheid as grensboerpionier en jagter. Hy het dit as sy plig beskou om sy owerhede op hoogte te hou van sy kontak met hierdie buitelanders. In sy verslae aan die regering is daar talle verwysings na veral sendelinge en handelaars. Buitelanders het ook gereeld in hulle reisverhale, dagboeke, briewe en joernale van Viljoen melding gemaak, 'n onmisbare bron oor die lewe en werk van Viljoen.

Wat betref die sendelinge met wie Viljoen te doen gekry het moet daar onderskei word tussen werknemers van die Londense Sendinggenootskap en die Hermannsburgers. Tussen eersgenoemde en die Boere was daar geen vriendskap nie en

1. Artikel in The British Quarterly Review, xiv (1851), aangehaal in I. Schapera (red.): David Livingstone South African Papers 1849-1853, p.100.

wel om verskeie redes. Eerstens het die Britse sendelinge hulle beywer vir gelykstelling tussen Blank en Gekleurd. Sodanige gelykstelling het teen die Boere se geloof ingedruis, en was na hulle mening - in die woorde van die Voortrekkervrou Anna Steenkamp - "strijdig met de wetten van God". Tweedens het van die sendelinge skadelike en oordrewe berigte oor die Boere se behandeling van Nie-Blankes na Engeland deurgestuurd. Inderdaad het Retief in sy Manifest melding gemaak van die "unjustifiable odium which has been cast upon us by interested and dishonest persons, under the cloak of religion, whose testimony is believed in England to the exclusion of all evidence in our favour," en dit 'n belangrike oorsaak van die Groot Trek genoem.² Die Groot Trek het nie 'n skeiding tussen die Boere en die Britse sendelinge gebring nie. Saam met die vestiging van die Trekkers in die Oorvaalse gebied in die veertiger jare van die negentiende eeu het sendelinge soos Livingstone, Rogers Edwards en Walter Inglis hulle intrek onder die Swart stamme ten weste van die Boeregemeenskap geneem. Daar het hulle hul bes gedoen om die Swartes te oortuig van die voordele van die Britse beskawing en van die Britse bereidwilligheid om die Bantoes teen die Boere te help.³ Dit was nog 'n rede vir die antagonisme tussen die sendelinge en die Boere. Aan die wesgrens het hulle en ander wat ná hulle gekom het gereeld met Jan Viljoen te doen gekry.

David Livingstone was ten tye van die Boere se vestiging in Marico sendeling by die Bakwena. Of hy en Viljoen mekaar ooit ontmoet het, is onseker, maar hulle was deeglik bewus van mekaar se bestaan. Livingstone het byvoorbeeld in April 1851 in 'n brief aan sy swaer, Robert Moffat, melding gemaak van Viljoen se vertrek na die Ngami-meer. In dieselfde skrywe het die sendeling beweer:

2. F.A. van Jaarsveld (red.): Honderd basiese dokumente (33: Die oorsake van die Groot Trek soos gesien deur Anna Steenkamp; 21: Die Manifest van Piet Retief, 2 Februarie 1837), pp.84 en 54.

3. W. Kistner: The Anti-Slavery Agitation, p.217.

"Viljoen sells powder and lead to all the Natives who go to him for them ... He uses his office to prevent regular traders going North of him, but that is only to monopolize the trade in guns and ammunition himself. This is Boer morality."⁴ Hierdie bewerings is oordrewe maar nie heeltemal van die waarheid ontbloot nie. Viljoen het homself ongetwyfeld aan wapenhandel met Swartes skuldig gemaak. In 1855 het hy dit self teenoor Pretorius erken: "Ook moet ik zyn Edele Heer melden dat ik een groote overtreding gedaan heeft. Ik hebt een gesoute paard gehandelt voor een stukkende geweer." 'n Jaar later het T.F. Dreyer, die assistent kommandant-generaal in 'n brief melding gemaak van 'n klagte van twee inwoners van Marico dat Viljoen 'n wvrag kruit onder die Swartes gaan verhandel het.⁵ Livingstone se beskuldiging in 1853 dat Viljoen slawerny beoefen is egter onwaar. Dit was na aanleiding van Viljoen se vredesending na Sechele in Januarie van daardie jaar, waaroor die sendeling sarkasties geskryf het van "the modest Boer, with 124 children in his possession, modestly suing for peace".⁶ Viljoen het wel van die inboekstelsel gebruik gemaak,⁷ maar daar bestaan

-
4. I. Schapera (red.): David Livingstone: Family Letters (Livingstone-R. Moffat Jr., Kolobeng, 28.4.1851), p.132.
 5. SS7 R852/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 27.6.1855, p.670; SS11 R959/56: T.F. Dreyer-P.J. van Staden, Swartruggens, 4.1.1856, pp.4-5; kyk ook D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, R450/52 (Verklaring van P.D. du Preez e.a., Soutpansberg, 9.11.1852), p.260, bespreek in hoofstuk 8, p.211.
 6. I. Schapera (red.): David Livingstone South African Papers, p.91. Oor die vredesending, kyk hoofstuk 7, pp.186-187.
 7. Argief Potchefstroom 134: Landdros Register van Naturelle Dienskontrakte 1858-1867: Inskrywing op 7 Desember 1859 onder die naam van J.W. Viljoen van 3 gekleurde weeskinners; J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Journals I (Moffat-Mary Moffat, 5.6.1854), p.154, waar staan: "Mosielele ... said ... that they saw some of their children in Viljoen's house ..." Dieselfde kan nie van sy seun Jan gesê word nie. Dié was in 1868 op 'n tog na die westelike Dorsland of Damaraland saam met o.a. L.M. Swartz en 'n sekere Van Zyl waartydens hulle hul aan slawehandel skuldig gemaak het. Kyk The Friend, 24.6.1869: Jan Viljoen's Hunting Trip and Dreadful Privations in the Interior, as Narrated to Mr. John Montgomery, by Jan Viljoen himself; J.P.R. Wallis (red.): The Northern Goldfields Diaries of Thomas Baines II, p.487.

geen dokumentêre of ander bewyse dat hy óf 'n slawehande-
laar óf 'n slawe-eienaar was nie. Livingstone staan
vand g bekend vir sy afkeur teen die Transvaalse Boere vir
wie hy geen goeie woord gehad het nie.

Die sendelinge Rogers Edwards en Walter Inglis was ook
reeds in die nabyheid van Marico werksaam, onder respek-
tiewelik die Bakgatla en die Bahoeroetsie, toe Viljoen
hom op Vergenoeg gevestig het. Beide sendelinge het
vir Viljoen persoonlik geken en beide het op vriendskap-
like voet met hom verkeer. In Februarie 1852 was hulle
al drie op Mabotsa teenwoordig by die beraad tussen
kommandant Scholtz en die Swart kapteins Mosielele en
Montsioa.⁸ Drie maande later, toe Viljoen saam met
Chapman na die jagveld vertrek het, het hy by sowel Inglis
in Mathebe as Edwards in Mabotsa aangegaan.⁹ Die veld-
kornet het geen beswaar teen die teenwoordigheid van
hierdie twee sendelinge onder die naburige Swart stamme
gehad nie.¹⁰ Aan die einde van 1852 is albei egter van
die Transvaalse wesgrens verban nadat hulle deur 'n
landdroshof op Rustenburg aan verraad skuldig bevind is.
Dit was na aanleiding van 'n verslag van Edwards aan die
direkteure van die Londense Sendinggenootskap waarin hy
die Boere van slawerny beskuldig het.¹¹ Wat Viljoen se
reaksie daarop was, is nie bekend nie.

Vir Robert Moffat, die beroemde skoonvader van Livingstone
wat sedert 1821 by Kuruman gestasioneer was, het Viljoen

-
8. I. Schapera (red.): David Livingstone South African Papers, p.137. Kyk hoofstuk 7, p.170 e.v. vir 'n bespreking van hierdie beraad.
 9. James Chapman: Travels I, pp.21-22.
 10. I. Schapera (red.): David Livingstone South African Papers, p.175.
 11. All95. L.M.S.-Argief (Mikrofilm) V 17. Folder no. 1, Box no. 27, C. Jacket: Verslag van R. Edwards, Bet-sjoeanaland, 1852; J.A.I. Agar-Hamilton: The Native Policy of the Voortrekkers, pp.127-128; G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.402-403; A.J. Lamont Smith: "Edwards, Roger" in W.J. de Kock (red.): Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek II, pp.219-220.

nooit ontmoet nie. Hulle het egter van mekaar geweet. Moffat het aanvanklik vir Viljoen beskryf as 'n "worthy fieldcornet (and) an unflinching friend to the natives",¹² maar hy het later van mening verander.¹³ In 1854 was so= wel Viljoen as Moffat noord van die Limpopo - die veld= kornet om te jag en die sendeling op sy derde besoek aan Moselekatse. By hierdie geleentheid het Viljoen se jag= maat, L.M. Swartz, deur middel van Moffat met die Matebele= koning handel gedryf.¹⁴ Dit het 'n goeie indruk op die veldkornet gemaak, want al het hy skepties gestaan teenoor Moffat se sendingarbeid of sy prediking van "het woord", het hy besef dat die sendeling veel kon bydra tot 'n vreedsame houding tussen die Matebele en die Boere.¹⁵ In die lente van 1857 was Viljoen en Moffat weer albei in Matebeleland. Hierdie keer het Viljoen, soos in hoofstuk 8 aangetoon is, self deur middel van Moffat met Mosele= katse handel gedryf hoewel die veldkornet nie persoonlik in Bulawayo was nie. By hierdie geleentheid het Viljoen hom weer skuldig gemaak aan verhandeling van gewere aan Swartes toe hy twee gewere aan Moselekatse verkoop het.¹⁶

Teen die einde van 1858 het die Londonse Sendinggenoot= skap begin met die implimentering van twee groot projekte in die gebied noord van die Limpoporivier, naamlik die Makololo-sending (bestaande uit die sendelinge Holloway Helmore, Roger Price en John Mackenzie) en die Matebele= sending (bestaande uit John Smith Moffat, Thomas Morgan Thomas en William Sykes). Viljoen het onmiddellik toe ¹⁷ hy daarvan te hore gekom het, aan Pretorius daarvan geskryf.

12. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Journals I, p.380.

13. Ibid., p.154 (voetnoot).

14. Ibid., pp.201, 219-220; E.C. Tabler: The Far Interior, p.228.

15. SS6 R722/54: Brief van J.W. Viljoen, 15.11.1854, p.314.

16. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Journals II, pp. 86-87, 104-105, 110, 120-121; E.C. Tabler: The Far Interior, p.234.

17. SS21 R2358/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 7.10.1858, p.378; ook in SS22 R2473/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 3.12.1858, pp.201-202.

Die Staatskoerant het hierdie sendings beskou as "voor-
teekenen van toekomstige moeilikheden in de gewesten",¹⁸
en Viljoen het dit waarskynlik ook so gesien. Daarom
het hy in 'n brief aan Moffat, mede-onderteken deur
kommandant J.L. Pretorius en waarnemende veldkornet Daan-
tjie Botha, die sendings in die wiede probeer ry: "Sir, we
have ascertained through private communication, that you
are again making preparations for another journey to
Moselekatse with other missionaries. Sir, if it be so
we would warn you to procure an order from His Honour the
President, Mr. (M.) W. Pretorius, otherwise we shall not
allow you to pass."¹⁹ Moffat het hom nie aan die waar-
skuwing gesteur nie. As hy gehoor gegee het en vir
Pretorius toestemming gevra het om die pad na die Noorde
te gebruik, sou hy by implikasie Transvaalse soewereiniteit
oor die Tswanastamme erken het. Daarom het die sendeling
eerder by die Kaapse goewerneur oor die brief gekla.
Grey het op sy beurt die klagtes aan die Transvaalse
regering oorgedra. Pretorius het sy offisiere se waar-
skuwing bevestig, maar die sendelinge is vort na die
Noorde.²⁰ Een van hulle, T.M. Thomas, het in sy herinne-
ringe beweer dat Viljoen jare later aan hom gesê het dat
hy kwaad vir Moffat was, en die brief geskryf het om hom te
versondig.²¹ Dit is moontlik waar, maar dit was nie die
volle waarheid nie, want die volgende jaar, na die twee
sendings se vertrek na hulle doelwitte, het Viljoen aan
Pretorius berig dat sy groot vrees in verband met die sen-

18. ZAR36: Staatskoerant, 5.11.1858, p.80 (anonieme berig).

19. Gepubliseer in J.P.R. Wallis (red.): The Matabele
Journals II, p.160.

20. John Mackenzie: Ten Years North of the Orange River,
p.34;

John Mackenzie: Austral Africa, p.47;

E.C. Tabler: The Far Interior, p.245.

21. T.M. Thomas: Eleven Years in Central South Africa,
p.30.

delinge bewaarheid is: "Ik zie dat Mosselikaatzie door hun (die sendelinge) tegens ons opgemaakt wordt..."²²

Die Makololosending van 1859 was 'n treurige mislukking. Helmore, sy vrou en vier van sy kinders, sowel as Price se vrou en kind, is aan malaria en ander ontberings dood. John Mackenzie wat eers in 1860 na die Noorde vertrek het, het vir Price en die twee oorblywende Helmore-kinders in haglike omstandighede naby die Ngamimeer aangetref en hulle teruggeneem na Kuruman. Mackenzie het hom toe self in Shoshong onder die Bamangwato gaan vestig. Hierdie sendeling het hom ook nie veel aan Viljoen se waarskuwing van 1858 gesteur nie. Hy het later oor Viljoen geskryf: "Had I met him I should not have experienced any molesta-
tion whatever. What such a person does officially, and often at the instigation of others, is no clue to the course he will take as a private person at his own house or on occasion of accidental meeting in the open country."²³

Dat met hierdie opmerking van John Mackenzie nie fout gevind kan word nie, is vroeg in die sestiger jare deur Viljoen se ontvangs van die sendelinge J.S. Moffat en Price op Vergenoeg bewys. Viljoen het in 1861 tydens 'n besoek aan Moselekatse vir Moffat in Matebeleland ontmoet.²⁴ Twee jaar later was Moffat en Price na 'n besoek aan Natal van Kuruman af op pad na Inyati, die sendingstasie in Matebeleland. Die Boere was besig om te oes toe hulle by Marico verby is, en hulle het besluit om eers hulle twee leë waens vol graan te laai. Terwyl hulle oral koring en mielies gekoop het, het hulle onder andere by Viljoen gebly waar hulle so gasvry ontvang is dat Moffat net met lof van die Boerepionier kon praat. Hy noem hom

22. SS29 R3192/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 24.10.1859, p.56 e.v.

23. John Mackenzie: Ten Years North of the Orange River, p.152. Volg ook oor die Makololosending A.J. Dachs (red.): Papers of John Mackenzie, pp.76-82; en Tim Jeal: Livingstone, pp.175-184.

24. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Mission, p.197.

"a superior man" en "a friend to the natives - as far as it is possible for him to be as a Boer and a citizen of the Transvaal Republic." Oor sy ontvangs het die sendeling geskryf: "The farmers are thoroughly hospitable and hitherto we have met with nothing but kindness. We are expected as a matter of course to make ourselves at home and to come to all the meals." Terwyl hulle gewag het dat hulle graan op Viljoen se watermeule gemaal word, het die kommandant onder andere vir hulle 'n gids en perde voorsien om die ou Matebelestat Mosega te besoek. Na twee weke se verblyf in Marico, en nadat Price versoek is om as predikant agter te bly, het die sendelinge, volgens Moffat, met swaar harte van die Viljoens afskeid geneem.²⁵ Hierdie episode getuig beter as enige ander hoe goed Viljoen met buitelanders kon klaarkom en verteenwoordig die hoogtepunt in goeie verhoudinge tussen hom en die Britse sendelinge.

Die Britse sendelinge wat die pad na die Noorde betree het, was nie die enigstes waarmee Jan Viljoen te doen gekry het nie. In die vyftiger jare het daar ook Duitse sendelinge hulle intrek aan die Transvaalse wesgrens geneem, eers by die Bakwena, en later ook by die Bahoeroetsie, die Bamangwato en ander stamme. In Augustus 1853 is daar by die eerste algemene kerkvergadering van die Nederduitsch Hervormde Kerk in Rustenburg voorgestel dat Hutterers van die Morawiese Sendinggenootskap in die plek van Britse sendelinge na Transvaal ingevoer moet word.²⁶ Die rede is daarin geleë dat die Transvaalse regering nie vertrouwe in Britse sendelinge gehad het nie. M.W. Pretorius het Duitse sendelinge verkies omdat hy geglo het dat hulle nie gelykstelling tussen Blank en Swart predik nie, die Swartes nie teen die Boere opmaak nie, maar hulle leer werk. Daar is moeite gedoen om Duitse sendelinge

25. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Mission, pp.197-200; E.C. Tabler: The Far Interior, p.265.

26. S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika. 2de uitgawe, p.94.

na Transvaal te laat kom. Die Morawiese genootskap was nie gereed om sendelinge so ver noord te stuur nie.²⁷

In 1857 het daar egter Hermannsburgse sendelinge na Transvaal gekom om redes wat onder uiteengesit word.

In 1856 het Sechele deur middel van Viljoen en D.J. Coetzee aan Pretorius laat weet dat hy graag "een leeraar en een metselaar" sal wil hê "tot een bewijs van vrede".²⁸

Pretorius het deur middel van ds. A.A. Louw van die Kaapse Kerk en eerw. Güldenpfennig van die Berlynse Sendinggenootskap in Natal kontak gemaak met die Hermannsburgse Genootskap en hulle versoek om 'n sendeling uit hulle midde na die Bakwena te stuur. Die uitnodiging is aanvaar. In Mei 1857 het 'n groepie Hermannsburgers bestaande uit die sendeling Heinrich Schröder, sy vrou en twee leke wat die hande arbeid op die stasie moes help verrig na die Transvaalse wesgrens vertrek.²⁹

Op 9 Julie 1857 is Schröder en sy reisgenote deur Viljoen in Marico ontvang. Die veldkornet was heel optimisties dat Sechele "regt verblyd" sal wees oor "zyne Leeraar". Die volgende dag het hy persoonlik die sendelinge na Lethejane geneem,³⁰ waar hulle op 16 Julie met groot blydskap deur Sechele ontvang is.³¹ "Gegelie is regt in zyne schik met zyne Leeraar en met de andere Heeren", het Viljoen aan sy President geskryf. Hy "is regt dankbaar aan zyn Hoog Eedele ... (en) hy zegt nu moet hy geloven dat er

-
27. H.E.W. Backeberg: "Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens" in *Historiese Studies*, jaargang 1:2, Oktober 1939, p.13.
 28. SS83 Supplementêre stukke 45/66: Verslag van J.W. Viljoen en D.J. Coetzee, 7.7.1856, p.142.
 29. H.E.W. Backeberg: "Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens" in *Historiese Studies*, jaargang 1:2, Oktober 1939, pp.13-14; G.M. Theal: *History of South Africa VII* (Struik, 1964), pp.438-439.
 30. SS16 R1638/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 9.7.1857, p.244.
 31. H.E.W. Backeberg: "Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens" in *Historiese Studies*, jaargang 1:2, Oktober 1939, p.14.

waarlyk vrede is."³² Schröder het blykbaar ook gou tuis gevoel by die Bakwena. 'n Jaar na sy vestiging het hy deur Viljoen aan die Uitvoerende Raad gevra "dat eenige hunner (Hermannsburgse sendelinge) by Mooiloh mogen geplaast worden."³³ Die veldkornet het self by herhaling hierdie versoek gesteun, want "Mooiloh is begeerig om van deze Zendelingen te hebben, en eene van de Broeders, de Heer Zimmermann, is hier by my, verwachtende van U.H.Ed. eene gunstige antwoord."³⁴ Pretorius het die versoek onvoorwaardelik toegestaan,³⁵ en Viljoen het onmiddellik vir Zimmermann 'n sendingstasie by die Bahoeroetsie laat oprig.³⁶

Verskeie redes kan aangevoer word vir die Boere se aanvaarding van die Duitse sendelinge terwyl Britse sendelinge van die Transvaalse wesgrens probeer weer is. Die ver naamste daarvan was dat die Duitsers hulle nie met die politiek bemoei het nie, en dus daarin kon slaag om onder toesig van die Boere hulle sendingwerk te verrig. Daarby kon die Duitsers dien as 'n teenvoeter vir Britse sending= invloed en help met die passifisering van die Tswanastamme op die Transvaalse wesgrens. Hulle het ook nie soos die Britse sendelinge onder die Swartes allerhande idees van gelykheid versprei nie.³⁷ Robert Moffat self het besef dat Viljoen hom vir die plasing van Duitse sendelinge by Sechele beywer het met die doel om as teenvoeter vir Britse sendinginvloed te dien. Moffat wat by verskeie geleent= hede die Duitsers ontmoet het, en op wie hulle 'n goeie

32. SS16 R1666/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 1.8.1857, pp.294-295.

33. SS8 R923/55: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, 22.10.1855, p.183. Hierdie dokument se datum moet wees 22.10.1858.

34. SS22 R2404/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 5.11.1858, p.73; SS22 R2426/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.11.1858, p.109.

35. SS22 R2523a/58-182: Staatssekretaris-J.W. Viljoen, 15.11.1858, p.517.

36. SS22 R2473/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 3.12.1858, p.201 e.v.

37. W. Kistner: The Anti-Slavery Agitation, pp.220 (voet= noot) - 221; G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), pp.438-439.

indruk gemaak het, was voorts van mening dat van al die Bakwena slegs Sechele ten gunste van die teenwoordigheid van die Hermannsburgers in Litubaruba was: "All his people oppose having missionaries from the Boers."³⁸

As die sendeling se bevinding aanvaar word, beteken dit dat daar basies dieselfde posisie as tien jaar tevore onder die Bakwena gegeld het, toe Livingstone na twee jaar se arbeid slegs vir Sechele tot die Christendom kon bekeer.³⁹

Schröder en die ander Duitse sendelinge het as gevolg van hulle onthouding aan die politiek vinnig die vertroue van die Transvalers gewen. Drie maande na hulle aankoms by Sechele het die Volksraad op 15 September 1857 op Schröder se aanbeveling besluit om die Bakwena van klein hoeveelhede ammunisie te voorsien.⁴⁰ Viljoen was ook ten gunste daarvan.⁴¹ In April 1859 het hyself die eerste ammunisie by Sechele afgelewer, iets waarvoor die Bakwena-kaptein "verstomt" en onuitspreeklik dankbaar was.⁴² Kort daarna het eerw. Zimmermann van Linokana of Moilostat - ook met Viljoen se steun - ammunisie vir die Bahoeroetsie gevra.⁴³ Of die aansoek suksesvol was, kon nie vasgestel word nie. Feit is dat die Duitse sendelinge se teenwoordigheid Sechele se gesindheid teenoor die Boere totaal verander het.

38. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Journals II, pp.25, 28, 154 (voetnoot) en 190.

39. T. Jeal: Livingstone, pp.75-85.

40. J.H. Breytenbach (red.): Notule van die Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek IV (Volksraadsnotule, Potchefstroom, 15.9.1857), p.154.

41. SS24 R2615/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius en Uitvoerende Raad, Marico, 16.2.1859, pp.272-274; SS24 R2619/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 17.2.1859, pp.283-284; SS25 R2663/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.3.1859, pp.56-57.

42. SS472 R4124/80: H. Schröder-Z.A.R. regering, Lethejane, 27.4.1859, pp.58-60.

43. SS26 R2930/59: F. Zimmermann-M.W. Pretorius, Linokana, 28.6.1859, p.298.

Jan Viljoen was in gereelde kontak met die Duitse sendelinge en hulle het hom soms van waardevolle inligting in verband met gebeure op die wesgrens voorsien. So het Zimmermann in November 1858 vir hom berig gestuur van die aankoms van ammunisiesmokkelaars by Moselekatse en by die Ngamimeer; in Februarie 1859 van Macheng se beslaglegging op L.M.Swartz se wa; en in April 1859 van gerugte oor 'n naderende Matebele-aanval op die Bakwena.⁴⁴ Enkele dae later kon Schröder die veldkornet gerusstel dat die gerugte vals was. Terselfdertyd het hy vir Viljoen van 'n interessante brokkie nuus oor die huislike lewe op die sendingstasie voorsien: "De kraam van Jufrouw Herbst is echt swaar geweest maar toch gelukkig en wy heeft enen kleinen Herbst meer die veel geraast maakt ..."⁴⁵

Vroeg in die sestiger jare het die Hermannsburgers se invloed op die Transvaalse wesgrens skielik begin afneem. Die vernaamste rede daarvoor was interne woelinge binne die Genootskap wat tot talle sendelinge se bedankings gelei het. Dit het aan Engelse sendelinge die geleentheid gebied om hulle verlore invloed op die pad na die Noorde te herwin. So het Roger Price onmiddellik na die vertrek van die Hermannsburger Schulenburg uit Shoshong, homself onder die Bamangwato gevestig. Die Bakwena het kort daarna op 'n volksvergadering op aandrang van Khoselentsie, Sechele se broer, besluit om 'n Britse sendeling na hulle te nooi. In 1864 het C. Hohls, die nuwe hoof van die Hermannsburgers, wel gepoog om hulle invloed te herstel: "De Heer Commandant J. Viljoen zal U Hoog Ed. wel reeds daarvan melding gedaan hebben dat een van onze broeders een statie by Mangobe begonnen heeft ..." het

-
44. SS22 R2426/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.11.1858, p.109 e.v.; SS24 R2619/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 17.2.1859, pp.283-284; SS25 R2736/59: F. Zimmermann-J.W. Viljoen, Linokana, 22.4.1859, pp.230-231; SS25 R2738/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 23.4.1859, pp.248-250.
45. SS472 R4124/80: H. Schröder-J.W. Viljoen, Lethejane, 27.4.1859, p.65.

Hohls byvoorbeeld in Mei aan Pretorius geskryf.⁴⁶ Dit was egter te laat. Britse handelaars en sendelinge het in steeds groeiende getalle op die pad na die Noorde gevestig geraak.

Vanaf 1864 en veral na die oprigting van die diamantmyne op die Transvaalse suidwesgrens en die gepaardgaande toestroming van uitlanders, het die verhouding tussen Viljoen en die sendelinge aansienlik verswak. Die rede daarvoor was die ongestremde handel in wapens en ammunisie onder die wesgrensstamme wat onbeheersd onder die oë van die sendelinge geskied het. Die gevolg daarvan was dat 'n opperhoof soos Sechele wat vroeër vir sendelinge en ammunisie van die Suid-Afrikaanse Republiek afhanklik was, nou begin voel het dat hy die Boere nie meer nodig het nie en 'n onafhanklike houding begin inneem. Volgens Viljoen het selfs Moffat in 1866 'n waarskuwende brief aan die Londonse Sendinggenootskap daaroor geskryf - nie omdat hy vir die Boere lief geword het nie, maar omdat hy die potensiële gevaar in die situasie kon insien.⁴⁷ Die smokkelhandel kon egter nie bekamp word nie, en het mettertyd eerder toe- as afgeneem. In hierdie verband is die volgende anonieme beriggie in *Die Volksstem* van 1875 insiggewend: "At a Court in this Country lately we are told a Kafir being asked, 'Have you a gun?' Innocently but significantly answered 'No, I've not yet been to the Diamond Fields'."⁴⁸

Mettertyd het Viljoen se verhouding teenoor die sendelinge op die wesgrens, wat niks gedoen het om die smokkelhandel

46. H.E.W. Backeberg: "Die politieke betekenis van die eerste Hermannsburgse sendelinge op die Transvaalse wesgrens" in *Historiese Studies*, jaargang 1:2, Oktober 1939, pp.16-20; SS56 R295/64: C. Hohls-M.W. Pretorius, Lethejane, 28.5.1864, p.113.

47. SS127 R1245/68 by R1203/70: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 12.10.1868, p.100.

48. *De Volksstem*, 31.7.1875 (Anonieme berig).

teen te werk nie vyandig begin word. So het hy in 1875 na aanleiding van die onderlinge stryd tussen Moilo en Magapie⁴⁹ aan die sendeling Jensen in Lunokana gevra: "Wat maak jy hier als Zendeling? Hoe is het Gods mooglyk dat hier nog Zulke gruwelyke wetten kon regeeren daar waar het Evangelie reeds Zoovele Jaren wordt verkondigd?"⁵⁰ Sewe jaar later het Viljoen oor dieselfde sendeling aan die Driemanskap geskryf: "Jansen zijn geen zielzoeker, hij is een smous, looier, zeepkoker, Boer, postrijer ..."⁵¹ - woorde wat nie getuig van 'n vriendskapsverhouding nie. Viljoen se verhouding tot sendelinge het mettertyd van een van verdraagsaamheid tot een van onverdraagsaamheid oorgegaan. Die feit dat hy met 'n dogter van 'n Duitse sendeling in diens van die Londonse Sendinggenootskap getroud was, het waarskynlik 'n bydrae tot sy aanvanklike verdraagsaamheid gelewer. Sy latere vyandige houding moet toegeskryf word aan die afname van sy invloed onder die wesgrens-stamme soos die Bahoeroetsie, Bakwena en Bamangwato wat ten voordele van die sendelinge gestrek het.

'n Tweede belangrike groep met wie Viljoen aan die Transvaalse wesgrens te doen gekry het was Britse handelaars wat vanaf die veertiger jare die pad na die Noorde gebruik het om hulle ware aan binnelandse stamme te gaan verkwansele. Hierdie mense het vanaf hulle verskyning op die wesgrens geen kwaad daarin gesien om op groot skaal wapens aan die Swartes te verkoop nie. Soos F.A. van Jaarsveld tereg opgemerk het, het al die Transvalers se maatreëls om vuurwapens uit die Swartes se hande te hou, nie kon vrugte afwerp nie, "want die kafferbewapening het fluks vooruitgegaan, veral omdat die Engelse handelaars die veiligheid van die Republiek vir ekonomiese winsbejag verkrag het."⁵²

49. Kyk hoofstuk 7, p.180.

50. SS187 R886/75: Onderzoek van Landdros van Yperen, 31.3.1875, p.221 e.v.

51. SS668 R2885/82: J.W. Viljoen-Driemanskap, Vergenoeg, 28.4.1882, pp.120-121.

52. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, p.279.

Vroeg in 1850 het landdros H.S. Lombardt van Potchefstroom aan die Volksraad geskryf dat hy 'n "zeer gewigtig raport" van veldkornet Viljoen ontvang het dat daar "twee Engelse offeizien gezien is met twee anderen, met twee vragten kryt", wat by die Moloporivier op die pad na die Noorde verbygetrek het.⁵³ Hierdie Britte was W.F. Webb en W. Codrington, leëroffisiere wat in die noorde gaan jag het, en C.A. en F.J. Green, twee broers van die Britse resident in Bloemfontein, wat gaan handel dryf het.⁵⁴ Kort daarna het Viljoen in Shoshong op 6 waens van Engelse handelaars afgekom waarop daar 5 vaatjies kruit en 300 gewere was.⁵⁵ Die Volksraad het in Mei by ontvangs van Lombardt se skrywe besluit om sulke togte te belet, en wel "uit aanmerking van den droevigen gevolgen die het reizen van zulken perzoonen voor ons al heeft opgeleverd."⁵⁶ Die skrywe van Jan Viljoen getuig dat hy 'n wakende oog oor die bedrywighede van vreemdelinge aan die grens gehou het en dat hy graag sy regering se verbod op smokkelhandel in vuurwapens en ammunisie wou uitvoer. As handhawer van die wet wou hy die land beveilig. Dit blyk uit sy verdere rapporte en optrede.

Met die sluiting van die Sandrivierkonvensie in Januarie 1852 het die kwessie van handel in vuurwapens en ammunisie ook ter sprake gekom. Daar is deur middel van artikel 5 gepoog om 'n wedersydse reëling in verband met handel tussen die Transvalers en die Britte te tref. Dit het voorgeskryf "dat yder wagen bevattende ammunisie en vuurwapenen, komende van de Zuid van de Vaalrivier zal een certificaat produceeren geteekend door een Britsche Magestraat of andere amptenaar als daartoe geauthoriseerd

-
53. J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius (reds.): Notule van die Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek I (VR107/50, Bylaag 8, 1850), pp.315-317.
 54. I. Schapera (red.): David Livingstone South African Papers, p.56 (voetnoot).
 55. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R219/50 (A.H. Stander-A.W.J. Pretorius, Marico, 1.8.1850), p.34.
 56. J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius (reds.): Notule van die Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek I (Notule Volksraadsvergadering, Lydenburg, 24.5.1850, art.33), p.133.

is, zulks te doen, van de hoeveelheid amunitie en vuurwapenen in zyn bezit by den eersten Magestraat Noord van de Vaalrevier ..."⁵⁷ Hierdie bepaling is nie nougeset deur Britse handelaars gehoorsaam nie. In Junie 1852, toe Viljoen saam met Chapman op pad na die jagveld in Shoshong aangekom het, het hy gehoor dat 'n sekere Harris met 30 gewere na Moselekatse op pad was. Die veldkornet het nie self tyd gehad om die gerug te ondersoek nie, en het op 11 Junie aan Adam (Apie) Januarie, 'n invloedryke Griekwa, 'n magtigingsbrief gegee om alle waens op pad na die noorde te visenteer en alle wapens en ammunisie waarvoor daar nie 'n landdrospermit was nie, te konfiskeer. Januarie het hierdie brief aan Livingstone gewys, wat dit as 'n skending van die Sandrivierkonvensie beskou het, en 'n afskrif daarvan aan die Britse resident Green in Bloemfontein gestuur het.⁵⁸ Of Viljoen suksesvol was in sy poging om Harris te keer, kon nie vasgestel word nie.

Nie alle handelaars en reisigers uit die suide het die vyfde artikel van die Sandrivierkonvensie sonder meer oortree nie. Viljoen het soms wel die geleentheid gekry om van hulle waens te ondersoek. Sulke ondersoeke het getoon dat sommige van die buitelanders buitensporige hoeveelhede wapens en ammunisie na die binneland geneem het wat hulle onmoontlik nie alles self kon gebruik nie. So het Viljoen in Mei 1856 op die wa van 'n gelisensiëerde handelaar by name dr. E. Way 7 gewere, 4 pistole, 476 lb. kruit, 665 stafies lood, 'n hoeveelheid koeëls en 2 000 slagdoppies aangetref.⁵⁹ Drie jaar later kry hy op die wa

57. F.A. van Jaarsveld (red.): Honderd basiese dokumente (Die Konvensie van Sandrivier, 17.1.1852, art. 5), p.92.
58. James Chapman: Travels in the Interior of Africa (Tabler red., Balkema, 1971), p.50; E.C. Tabler: Pioneers of South West Africa and Ngamiland, p.60; I. Schapera (red.): David Livingstone South African Papers, p.52 (en voetnoot).
59. SS11 R1075/56: Krygsraadsnotule, Marico, 28.5.1856, art. 25, p.305.

van die jagter, W.C. Baldwin, 150 lb. kruit, 900 lb. lood en 10 gewere, en by Baldwin se jagmaats 40 lb. kruit en 3 gewere gevind. Daarvan het hy 40 lb. kruit in beslag geneem.⁶⁰

'n Groter probleem vir Viljoen was dié handelaars wat van Walvisbaai af dwarsoor die Dorsland met waens vol wapens en ammunisie na die Ngamimeer getrek het. Van daar het hulle dit onder die Swart stamme versprei in ruil vir ivoor, karosse en osse. Handelaars soos J.J. Wilson, Chapman en Sam Edwards was daarby betrokke.⁶¹ Viljoen was so ontsteld daaroor dat hy sonder goedkeuring van sy regering self teen die uitlanders begin optree het. Toe 'n sekere Thomas Cocklin van hom 'n handelslisensie gevra het, het hy geweier omdat hy hom "stellig voorgenomen heb, om geen Engelschman hier onder de kaffers te laten handelen daar het beter is om aan getrouwe Burgers die hun goed en bloed aan onzen Staat opofferen, dezen handel alleen aan te betrouwen."⁶² Viljoen het egter magteloos gestaan. Hy het wel 'n oog probeer hou oor Cocklin se doen en late,⁶³ maar hy kon hom nie keer nie. In Oktober 1859 was die Britse handelaar nog steeds in die binneland en het Viljoen berig ontvang dat hy met 'n skema besig was wat, soos die oud-veldkornet dit in 'n brief aan Pretorius gestel het, "grotelyks tot nadeel van ons Land met der tyd kan strekken." Sechele het naamlik met Cocklin ooreengekom dat, as die Brit vir hom 'n baksteenhuis bou, Sechele vir hom 'n

60. SS25 R2788/59: Verslag van J.W. Viljoen, Marico, 4.5.1859, p.363.

61. SS11 R988/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 21.2.1856, pp.70-71; SS8 R923/55: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Marico, 22.10.1855, p.182 (hierdie dokument se datum moet wees 22.10.1858); ZAR 36: Staatskoerant 5.11.1858 (anonieme berig), p.80. James Chapman en J.J. Wilson was vroeër op 'n vriendelike voet met Viljoen (kyk hieronder, pp.253-254.) Sam Edwards was die seun van die sendeling R. Edwards wat in 1852 van die Transvaalse wesgrens verban is (kyk hierbo, p.238).

62. SS22 R2404/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 5.11.1858, p.73; A.N. Pelzer: Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek, p.215.

63. SS24 R2531/59: J.W. Viljoen-C.Moll, Marico, 6.1.1859, pp.14-15.

goud- en kopermyn sou wys. Cocklin het 'n hoeveelheid erts laat ondersoek en uitgevind dat dit wel goud bevat. Daarop het Viljoen homself opnuut voorgeneem om geen Uitlander meer in die binneland toe te laat nie, "want dezès zal duizende van gelukzoekers hier brengen, en wy kregen dan met Vyanden te doen die ons veel moeite zullen geven, te meer wanneer zy onder den Naam van Britsche Onderdanen skuilen."⁶⁴

Uit hierdie woorde, profeties van die lot van die Suid-Afrikaanse Republiek na 1886, blyk dat Viljoen 'n duidelike beeld gehad het van wat die gevolge van die ontdekking van ryk goudneerslae aan die Transvaalse wesgrens sou wees. Hierdie beeld is waarskynlik vroeër by hom ingeskerp deur die Kaapse fortuinsoeker, P.J. Marais, wat in 1855 verskeie besoeke aan Viljoen in Marico gebring het en selfs beplan het om saam met die veldkornet op 'n goudsoektog na Matebele- en Masjonaland te gaan. Hierdie Marais was vroeër in onder andere die V.S.A. en Australië waar hy persoonlik goudstormlope meegemaak het,⁶⁵ en hy het waarskynlik vir Viljoen daarvan vertel. Dit moes 'n groot indruk op die Boerepionier gemaak het, want in 1868 met sy sending na die Bamangwato en die Matebele in verband met die Tati-goudvelde, kan daar in sy optrede om fortuinsoekers uit die gebied te weer nog tekens van 'n vrees vir groot groepe buitelanders gesien word.⁶⁶

In 1859 was Pretorius so beangs oor Viljoen se berig oor Cocklin se planne, dat hy self aan eerw. H. Schröder geskryf het om te probeer uitvind of dit wel so was.⁶⁷ Mettertyd is beseft dat Viljoen onnodig geskrik het, want in Bakwenaland was daar

64. SS29 R3192/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 24.10.1859, pp.55 e.v.

65. G.S. Preller: Ons Goudroman. Die Marais-Dagboek (1849-1865). Oor Marais se kontak met Viljoen, pp.28-29 en 41-42.

66. Kyk Hoofstuk 8, pp.218-219.

67. SS27 R2965/59: M.W. Pretorius-H. Schröder, Potchefstroom, 31.10.1859, pp.13 e.v.

nie genoeg goud om ontginning betalend te maak nie. Dit het egter nie beteken dat daar nie steeds soos vroeër handel gedryf is nie en dit veral in wapens en ammunisie nie. So erg het dit gegaan dat Viljoen in 1865 weer by Pretorius moes kla oor handelaars soos Chapman en Frank Reader: "Heeren, het is ongeloofbaar zooveel kruit, loot (en) geweers als de gemelde handelaars aan de Nasies verhandelt. Gelief als UE. belief en schryf aan de Britse gouverment over de handel wyse van de gemelde handelaars."⁶⁸ Verskillende interpretasies van artikel 5 van die Sandrivierkonvensie het die Transvaalse regering egter in 'n magtelose posisie geplaas in sy pogings om hierdie manne te probeer keer.⁶⁹

Al wil dit uit bostaande anders lyk, was Viljoen se verhouding tot buitelandse handelaars nie slegs gekenmerk deur vyandigheid nie. Net soos dit die geval met die sendelinge was, was Viljoen in sy private hoedanigheid so vriendelik teenoor meeste buitelanders in hulle privaat hoedanighede dat talle van hulle in geskifte spesifiek of by implikasie daarvan melding gemaak het. So byvoorbeeld was Viljoen in die winter van 1852 saam met die handelaar, James Chapman, van wie hy later telkens in briewe as 'n wapensmokkelaar en dus 'n vyand van die Republiek melding gemaak het op 'n lang jagtog in die binneland.⁷⁰ In 1856 was hy in gereelde korrespondensie met J.J. Wilson, 'n handelaar wat hom toe by die Bakwena bevind het, en na wie hy ook later as 'n smokkelaar verwys het.⁷¹ Die volgende

68. SS65 R320/65: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 17.3.1865, p.285 e.v.

69. W. Kistner: *The Anti-Slavery Agitation*, p.224.

70. James Chapman: *Travels in the Interior of South Africa I*, pp.13 en 21-116. In hierdie hoofstuk is daar talle onvriendelike verwysings na Chapman.

71. SS11 R1069/56: J.J. Wilson-J.W. Viljoen, 17.5.1856, p.289; SS11 R1080/56: J.J. Wilson-J.W. Viljoen, 28.5.1856, p.316; SS11 R1082/56: J.J. Wilson-J.W. Viljoen, 28.5.1856, p.323 waarin daar melding van skrywes van Viljoen aan hom gemaak word. Volg p.251 hierbo vir 'n onvriendelike verwysing van Viljoen na Wilson in 'n brief aan Pretorius.

jaar was hy saam met 'n handelaar, Collins, in Matebeleland op 'n onsuksesvolle jagtog,⁷² terwyl Robert Moffat jr., 'n handelaar en seun van die beroemde sendeling, in 1859 by die Viljoens gebly het terwyl hy gewag het op 'n antwoord op 'n skrywe van hom aan Pretorius.⁷³ Tydens sy reeds gemelde besoek aan Viljoen in die herfs van 1863 het Moffat se ander seun, John Smith, ook gepraat van twee jong Engelse handelaars uit Natal, Edward Groom en George Field, wat in Marico handel gedryf, en hulle hoofkwartier by die Viljoens gehad het.⁷⁴ In Mei 1866 het Viljoen by sy president 'n goeie woordjie gedoen vir die handelaar Mederwitz, sodat daar, soos Viljoen dit gestel het, nie gesê kan word "dat daar geen opening is voor vreemdelingen" nie.⁷⁵

'n Derde groep buitelanders met wie Viljoen gereeld in verbinding was, was jagters en reisigers. Aangesien kontak tussen hulle deurgaans op private vlak geskied het en hierdie mense niks gedoen het om die Transvaalse onafhanklikheid in gevaar te bring nie, was Viljoen se verhouding met hulle goed, en het hulle oor die algemeen hoë lof vir hom en veral vir sy jagterstalente gehad.

Aangesien Viljoen se jagavonture eers in die volgende hoofstuk ter sprake kom, is dit voldoende om hier te wys op enkele opmerkings van buitelandse jagters en reisigers oor Viljoen. W.C. Baldwin het in Oktober 1859 vir Viljoen en sy jagmaat Piet Jacobs by Nokwani in die jagveld raakge-loop, en kon net nie uitgepraat raak oor die "farfamed old hunters ... of great experience" wat hom presies beduie het waar hulle na olifante moet soek.⁷⁶ John Montgomery, die

72. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Journals II, pp.86-87, 105 en 110; E.C. Tabler: The Far Interior, p.235.

73. J.H. Breytenbach (red.): Notule van die Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek IV (Bylaag 16, 1859, R2869/59: R. Moffat jr.-M.W. Pretorius, Kuruman, 30.5.1859), pp.250-251.

74. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Mission, p.200.

75. SS74 R79/66: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Vergenoeg, 29.1.1866, p.207.

76. W.C. Baldwin: African Hunting and Adventure, p.327.

stigter van Burgersdorp in die Kaapkolonie, was in 1868 in Marico waar Viljoen hom na sy plaas genooi het en waar hy 'n maand gebly het. Hy beskryf Viljoen as "a most active intelligent man", en maak die volgende veelseggende opmerking oor al die Viljoens: "They said they had no antipathy to the English; nor could I trace in Mr. Viljoen or his family any hatred to the British. All who come are treated with the same hospitality."⁷⁷ Parker Gillmore, 'n jagter, die beroemde Frederick Courteney Selous wat in 1895 die Pioneer Column na Rhodesië gelei het, en maj. Henry Stabb, 'n Britse offisier wat in 1875 op pad na die jagveld in Zeerust was, het dieselfde indruk van Viljoen gekry.⁷⁸

In 1869 het Viljoen as gevolg van 'n onbesonne daad van sy seun Marthinus, in 'n onaangename geskil met die Potchefstroomse koerant, The Advocate, wat deur Engelse beheer is, betrokke geraak. Dit het so gekom. Op 'n dag in 1867 het die jonger Viljoen en 'n vriend van hom 'n Barolongvrou en kind langs 'n openbare pad in Marico doodgeskiet. Hulle het die vrou, wat die kind op haar rug gedra en in lang gras weggekruip het, vir 'n wildevark aangesien. Montsioa het onmiddellik by kommandant Viljoen daarvoor gekla, maar dié het dit as 'n ongeluk beskou en die saak so aan Pretorius verduidelik. 'n Klagte van Montsioa by die staatsprokureur het op dowe ore geval. Na twee jaar het The Advocate die voorval geopenbaar en die koerant se simpatie was duidelik aan Montsioa se kant.⁷⁹ Dit het die

77. The Friend, 4.12.1868 (Notes of a trip from Bloemfontein to Marico and back, by John Montgomery).
78. Parker Gillmore: The Great Thirst Land, p.195;
F.C. Selous: A Hunter's Wanderings in South Africa, p.30;
E.C. Tabler (red.): To the Victoria Falls via Matabeleland. The Diary of Major Henry Stabb, 1875, p.4.
79. Transvaal Advocate, 10.8.1869 (Montsioa-F. Kleyn, Moshaneng, Julie 1869, en verduideliking), p.2.

kommandant warm onder die kraag gemaak. Hy is Potchefstroom toe waar hy gedreig het om die redakteur van die koerant te lyf te gaan en die drukpers te vernietig. Volgens 'n verslaggewer was hy "in such a paroxysm of rage and passion that oaths flew from him like imps of the devil who are goading him to his own destruction by lashing him into rage."⁸⁰ Volgens The Friend het Viljoen later by die staatsprokureur toestemming gaan vra om die drukpers te vernietig en die redaksie van The Advocate in die openbaar met 'n sweep by te kom.⁸¹ Van hierdie beweerde aansoek het niks gekom nie, maar The Advocate het kort daarna self opgehou om te bestaan. Hierdie optrede van Viljoen herinner aan sy behandeling van ds. Cachet en openbaar weer eens sy opvlieënde geaardheid en onbeteuelbare humeur.

In Junie 1876 het die administrasie van Griekwaland-Wes vir Alexander Bailie, 'n landmeter, aangestel as agent onder die noordelike stamme. Sy belangrikste taak was om arbeid vir die diamantmyne te gaan werf. In Desember 1876 was hy in Bulawayo waar hy deur sowel Lobengula as die Blankes in die Matebelestat vriendelik ontvang is, behalwe Viljoen,⁸² wat waarskynlik gevoel het dat Britse amptenare geen reg gehad het om so ver ver noord op te tree nie. Hierdie is een van die min gevalle van kontak tussen Viljoen en 'n Britse amptenaar. In 1879 het Viljoen die Britse administrateur van Transvaal, sir Owen Lanyon, sowel as die Britse Hoë Kommissaris, sir Bartle Frere, persoonlik ontmoet,⁸³ en in 1884 het hy in Land Gosen ook persoonlik te doen gekry met Upington en Sprigg,⁸⁴ maar daarvoor is weinig besonderhede bekend, te min om van afleidings te maak.

80. Transvaal Advocate, 10.8.1869, berig op p.3; T.V. Bulpin: Lost Trails of the Transvaal, p.122.

81. The Friend, 14.10.1869 (berig uit Potchefstroom, 28.9.1869).

82. J.A.I. Agar-Hamilton: The Road to the North, pp.142-145; E.C. Tabler: The Far Interior, p.418.

83. Kyk hoofstuk 11, p.272.

84. Kyk hoofstuk 12, p.300.

Viljoen het in sy houding teenoor buitelanders 'n duidelike gedragslyn geopenbaar. Op persoonlike vlak het hy geen vooroordeel teen Britte of ander vreemdelinge gekoester nie. Hy het inteendeel baie gasvry teenoor hulle opgetree. Wanneer dit egter vir hom gelyk het of sulke buitelanders in hulle doen en late tot dade oorgegaan het of kon oorgaan wat nadelig vir sy land kon wees, het hy hulle van die Transvaalse wesgrens probeer weer. Daarin kon hy nie altyd slaag nie. Op die gebied van menseverhoudinge het Viljoen egter besonder baie gedoen om buitelanders gunstig te stem. Hierdie bydrae moet nie onderskat word nie. Hulle het waarskynlik minder met sy ontplofbare humeur te doen gekry as die landsburgers.

Die reisigers het baie oor Viljoen in 'n gunstige sin gerapporteer, hom as 'n grootwildjagter en pionier gerespekteer en 'n positiewe beeld oor hom aan ons nagelaat. In die jagveld was Jan Viljoen waarskynlik op sy stukke en kon hy hom op avontuurlike wyse uitleef. Al was hy op persoonlike voet vriendelik en hulpvaardig teenoor Britte het hy op amptelike vlak die belange van sy Staat vooropgestel.

HOOFSTUK 10

Beroemde grootwildjagter

Jan Viljoen word tot vandag toe nog onthou as jagter. Sy talle jagtogte tussen 1850 en 1879 het van hom een van die beroemdste jagters van die negentiende eeuse Suider-Afrika gemaak. Veral buitelanders onthou hom as grootwildjagter. Oor weinig Boere is so baie van die jag en togte na die binneland as juis oor Viljoen geskryf. Die hele gebied noordwes, noord en noordoos van die Suid-Afrikaanse Republiek en suid van die Zambesierivier was sy jagveld. Legende wil dit hê dat hy voor die beroemde ontdekkingsreisiger Livingstone by die Victoria-waterval was.¹ Dit staan egter te betwyfel of hy ooit die natuurwonder aanskou het. Hy was waarskynlik ook die eerste Blanke om in Masjonaland te jag.

Soos in sy verhouding tot die Swart stamme in en om Marico en in sy verhouding tot buitelandse sendelinge, handelaars, jagters en reisigers, het die ligging van Viljoen se plaas Vergenoeg op die weg na die Noorde aan die Transvaalse wesgrens 'n belangrike invloed op sy jagtersbedrywighede gehad. Talle jagters, hetsy Boere of buitelanders wat na die binneland op pad was, het by hom aangegaan, en sy huis met die atmosfeer van die jagterslewe gevul. Sy nabyheid aan die jagterspad het waarskynlik ook bygedra tot sy feitlik jaarlikse jagtogte. Daarby kon hy deur middel van die profyt wat te maak was uit jagprodukte soos velle

1. Die Volkstem, 23.4.1936 en verdere uitgawes (R. Erasmus: Hoe Ses Transvaalse Olifantjagters in 1851, 1853 en 1854 die Victoriawatervalle besoek het). Daarvolgens was Viljoen in Mei 1851 by die Waterval, maar toe was hy by die Ngamimeer. Volgens Viljoen se eie optekeninge is dit onmoontlik dat hy in 1853 of 1854 by die Val kon gewees het. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, p.51, sê dat Viljoen op 18.9.1841 by die Waterval was, wat onmoontlik is, want toe was Viljoen nog in die Kaapkolonie. Ook J.C. Fourie se getuienis soos opgeteken deur G. Preller, in A787 (Preller) no.213, Lêer 148, p.283, is in hierdie verband onbetroubaar.

en karosse, rieme, swepe en sambokke, volstruisvere en veral ivoor, die inkomste uit sy boerdery aansienlik aanvul. Ivoor het destyds vir die toenmalige aardige prys van meer as 'n rand per kilogram verkoop.² Daarby het hy ook nog soos in hoofstuk 8 aangetoon is tydens sy jagtogte in die binneland handel gedryf.

Of die jagterslewe altyd winsgewend was, is onseker want die Marico-boere was stoflik nooit wel daaraan toe nie. Mens moet in gedagte hou dat nie al die Marico-boere jagters was nie, maar in die sewentiger jare van die vorige eeu het die Oostenrykse reisiger, Emil Holub, na 'n besoek aan Marico geskryf: "It was only in a few instances that we saw anything like abundance, the farmers being, as I have said, addicted to elephant-hunting, and giving all their profit to that expensive amusement."³ As gelet word op wat alles nodig was om 'n suksesvolle jagtog moontlik te maak, wil dit voorkom asof Holub se beskrywing van so 'n jagtog as "expensive amusement" eerder as 'n winsgewende bedryf moontlik korrek was. Eerstens moes 'n voornemende jagter 'n goeie wa hê. Swak waens kon maklik breek en dan was dit soms dae voor dit herstel was en die reis voortgesit kon word. Wanneer 'n wiel byvoorbeeld gebreek het, moes die langwa of die disselboom gebruik word om nuwe speke te maak. Nat hout het nie daarvoor gedeug nie. Dan moes daar natuurlik weer 'n nuwe disselboom of langwa gekap word.⁴

Om die wa te trek was osse nodig. In hierdie verband was die jagter se drie groot vyande tsetsevlieg, roofdiere en dors. Die roetes moes so gekies word dat streke waar tsetsevlieg voorkom vermy kon word. Viljoen het

2. Volgens persoonlike mededeling van C.F. Gronum, skrywer van Boere en Jagters in Ou Marico; A787 (Preller) no. 213, Lêer 148 (Getuienis van J.C. Fourie omtrent J.W. Viljoen), p.283 waar beweer word dat 6/- per lb. vir ivoor gekry is.

3. Emil Holub: Seven Years in South Africa, pp.420-421.

4. James Chapman: Travels in the Interior of Africa I (Ed. Tabler, Balkema, 1971), p.59.

een keer met sy waens in die tsetsevlieg beland, en as gevolg daarvan meer as veertig osse verloor. Dit was toe hy en Piet Jacobs in 1865 vir die eerste keer in Masjonaland gejag het. Tydens hierdie tog het Viljoen se geselskap meer as tweehonderd olifante geskiet wat saam by die 4 500 kilogram ivoor gelewer het. Viljoen moes dus nuwe osse kry om die waens waarop die ivoor gelaai was, te trek. Hy het by die Masjona die nodige osse geruil vir 5 gewere - iets waaroor Moselekatse so kwaad was dat hy die betrokke Masjona, wat hy as sy vasalle beskou het, laat uitmoor en die gewere gekonfiskeer het.⁵

Met roofdiere het Viljoen volgens beskikbare gegewens nooit ernstige probleme ondervind nie. Terwyl hy, sy een seun en twee van sy skoonseuns in Augustus 1873 in die veld was, het vyf leeus twee van sy pakdonkies by sy kamp langs die Gwieniarivier aangeval. 'n Paar maande later was Viljoen-hulle steeds in die veld toe leeus sy vrou nagmerries besorg het met hulle gereelde besoeke aan sy staanplek. Hulle het twee koeie en twee osse gevang. Selous het een van die leeus geskiet.⁶

Veral in die westelike streke van die binnelandse jagvelde, die noordelike Kalahari en die gebiede rondom die groot soutpanne genoem die Dorsland, was daar gebrek aan water. In 1859, na 'n uiters suksesvolle jagtog waarin 93 olifante geskiet is, was Viljoen en Jacobs verplig om hulle waens noord van Kolobeng agter te laat en daarsonder na Marico terug te keer.⁷ Of hulle ooit die ivoor en die waens terug in Marico gekry het weet ons nie.

Waens is nie net gebruik om die ivoor, velle, karosse, volstruisvere en ander jagprodukte op te laai nie, maar

-
5. J.P.R. Wallis (red.): The Southern African Diaries of Thomas Leask, p.78; E.C. Tabler: The Far Interior, p.272.
 6. F.C. Selous: A Hunter's Wanderings in Africa, pp.326 en 363-364.
 7. SS29 R3192/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 24.10.1859, p.56 e.v.; W.C. Baldwin: African Hunting and Adventure, p.327.

dit het ook gedien as slaapplek en al die proviand is daarop vervoer. Daarvan was die belangrikste gewere en ammunisie, kookgereedskap, waterhouers, pikke, grawe, koevoete, byle, hamers, beitels, sae, bore, messe, ekstra trekgereedskap, voedselvoorrade, klere en medisyne.⁸ Om al hierdie dinge aan te skaf, het 'n groot kapitaaluitleg vir die voornemende jagter beteken, sodat 'n onsuksesvolle tog die jagter oneindig diep in die skuld kon dompel. Viljoen het jag egter as 'n lonende bedryf gesien. In 1857 het hy toestemming van Pretorius gevra om vir 2 of 3 maande te gaan jag, spesifiek omrede hy skuld gehad het wat hy uit die winste van die jag wou betaal.⁹

Een van die basiese vereistes vir 'n suksesvolle jagtog was dat die jagter 'n goeie jagperd moes saamneem. Jagperde moes gesout wees teen perdesiekte. Sulke perde was nie in oorvloed verkrygbaar nie, en R400 was nie 'n buitensporige prys om vir een te betaal nie. Die jagter William Finaughty het in 1866 R120 stuk vir twee gesoute perde betaal en een daarvan 3 jaar later vir ivoor ter waarde van R600 verruil.¹⁰ Soos uit Chapman se Travels in the Interior of Africa blyk, was 'n goeie perd wanneer dit by die skiet van olifante kom, vir sy eienaar goud werd.¹¹ Toe Selous in 1872 in Matebeleland aangekom het, het die Viljoens te voet in die tsetse-besmette gebiede gejag en talle olifante geskiet, maar dit was omdat dit die enigste gebiede was waar daar nog groot getalle olifante te vinde was.¹² Die gewone praktyk was om te perd te jag. Olifante was nie al soort wild waarop jag gemaak is nie.

-
8. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, pp.30-33.
9. SS15 R1458/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.4.1857, pp.301-302.
10. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, p.33;
W. Finaughty: The Recollections of an Elephant Hunter, pp.39-40.
11. James Chapman: Travels in the Interior of Africa I, pp.25-30; James Chapman: Travels in the Interior of Africa I (Ed. Tabler, Balkema, 1971), p.46.
12. F.C. Selous: A Hunter's Wanderings in Africa, pp.33-34; E.C. Tabler: The Far Interior, p.384.

Talle renosters, buffels, kameelperde, wildebeeste en sebras, koedoes, elande, waterbokke en kleinwild moes geskiet word om die jaggeselskap van vleis te voorsien. So 'n geselskap het nie net uit Blanke jagters bestaan nie. Daar was ook wadrywers, kampbediendes, geweerdraers, spoorsnyers, gidse en slagters nodig, en dan was daar nog Swartes wat bloot met die doel om vleis te bekom die jagters gevolg het, en waarvoor gesorg moes word. In Chapman se dagboek van 1852 is daar feitlik daaglikse vermelding van wild wat geskiet is om al die monde te voed.¹³

Vrees vir malaria het veroorsaak dat Viljoen in die vyftiger en sestiger jare slegs in die winter, dit wil sê in die droë seisoen na die jagveld gegaan het, en altyd teen die einde van die jaar in Marico terug was. Om in 'n ongesonde gebied te oorsomer, het feitlik sekere dood deur malaria beteken. Na die ramspoedige einde van die Makololo-sending van 1859 is reeds in die vorige hoofstuk verwys. In 1865-1866 het 'n sekere Christiaan Harmse, sy vrou en ses kinders en 'n jagmaat Thomas Wood in Masjonaland oorsomer, met tragiese gevolge. Malaria het die hele geselskap met uitsondering van Harmse se vrou en klein seuntjie uitgewis.¹⁴ In 1872 het Viljoen egter 'n veilige kampplek aan die Gweniarivier in Masjonaland gehad waar hy kon oorsomer. Sy vrou en dogters is toe vir die eerste keer saam na die jagveld. Vanuit hierdie kamp, waar hy 'n hartbeeshuisie opgerig het het Viljoen, sy seuns en skoonseuns vir tydperke van tussen 'n week en 'n maand lank na olifante gaan soek. Noodsaaklike lewensmiddele soos klere, tee, koffie en suiker is op plekke soos Inyati, Bulawayo en Tati van handelaars geruil vir ivoor en volstruisvere.¹⁵

-
13. James Chapman: Travels in the Interior of Africa I (Ed. Tabler, Balkema, 1971), pp.39-84.
 14. W. Finaughty: The Recollections of an Elephant Hunter, pp.53-55.
 15. F.C. Selous: A Hunter's Wanderings in Africa, pp.32-33.

In die jagveld was die Viljoens altyd gewy in ontvangs van vreemde jagters. Frewen het in Desember 1877 vir Viljoen beskryf as 'n "charming old man" wat hom met ope arms by sy kamppek in die jagveld ontvang het. Selous het geskryf hoe aangenaam 'n kuier by hulle was: "(They) regaled us ad. lib. upon bread and butter, and butter milk, an indescribable treat to us who had been so long strangers to such luxuries."¹⁶ Robert Noble Acutt het ook spesifiek gemeld: "On several occasions I enjoyed their very kind hospitality."¹⁷ So ook majoor Henry Stabb, aan wie Viljoen baie jagverhale vertel het, soos van die een keer toe hy deur 'n leeu gebyt is. Wanneer en presies hoe dit gebeur het, is nie seker nie. Stabb het geskryf dat Viljoen die leeu gewond het maar dat die leeu hom tog bygekom en in die gesig gebyt het. Sy reding was glo te danke aan 'n hondjie wat aangehou het met blaf en selfs na die leeu gehap het, met die gevolg dat dié meer aandag aan die hond as aan die mens gegee het en so aan Viljoen die geleentheid gebied het om hom die doodskoot te gee.¹⁸ Hoe dit ook sy, Viljoen was gelukkig om met sy lewe van die aanval af te kom.

Viljoen was hoofsaaklik 'n olifantjagter, maar hoeveel olifante hy in sy loopbaan geskiet het, is onbekend. Inderdaad is kennis van meeste van sy jagtogte so beperk dat dit onmoontlik is om selfs 'n vae skatting te waag van wat die getal kon wees. Hy was in 1850 vir die eerste keer in die jagveld noord van Shoshong,¹⁹ maar van sy jagaktiwiteite by hierdie geleentheid is niks bekend nie. In

16. F.C. Selous: A Hunter's Wanderings in Africa, p.363.

17. A787 (Preller) no.213, Lêer 148, p.312 (Uitknipsel: "The Reminiscences of Robert Noble Acutt" in South Africa, 27.11.1925, p.376).

18. E.C. Tabler (red.): To the Victoria Falls via Matabeleland. The Diary of Major Henry Stabb, 1875, p.4. 'n Ander weergawe van die gebeurtenis, soos deur Preller opgeteken, wil dit hê dat die leeu Viljoen van agter aangeval het en op sy perd gespring het. In die worsteling wat gevolg het, het die saal gedraai en die buikgord gebreek. Viljoen en die leeu het op die grond te lande gekom en die perd het in sy gespartel om van die saal los te kom blykbaar die leeu geskop, waarop laasgenoemde die wyk geneem het. Kyk A787 (Preller) no.213, Lêer 148, p.305. Dit stem ooreen met wat C.F. Gronum persoonlik aan skrywer hiervan meegedeel het.

19. D.V. Krynauw en H.S.Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R219/50 (A.H. Stander-A.W.J. Pretorius, Marico, 1.8.1850), p.34.

1851 was hy weer daar, en het saam met Petrus Jacobs, wat hom op talle togte vergesel het, Willem Prinsloo en twee of drie ander Boere die Ngami-meer bereik- die eerste Boere-jagters wat daarin kon slaag.²⁰ Hulle was vir omtrent ses maande weg uit Marico en het na alle waarskynlikheid olifante gekry, maar ongelukkig is hieroor geen besonderhede beskikbaar nie.

James Chapman se Travels in the Interior of Africa bevat die enigste uitvoerige beskrywing van 'n jagtog waaraan Viljoen deelgeneem het. Dit was in die winter van 1852. Die geselskap het bestaan uit Viljoen en Chapman, Viljoen se een seun, 'n Duitser Otto Wirsing, en twee jong Boere, Pieter Greyling en Jan de Waal. Tussen hulle almal het hulle op die hele jagtog 32 olifante geskiet, waarvan Chapman volgens homself die meeste platgetrek het.²¹ Dit was op pad terug van hierdie jagtog dat Viljoen byna deur die Bamangwato van Sagoema vermoor is.²²

Of Viljoen in 1853 gaan jag het, weet ons nie: daar bestaan geen gegewens om 'n bewering te regverdig nie. In 1854 was hy egter weer in die jagveld saam met 'n handelaar uit die Kaapkolonie, L.M. Swartz, wat later self 'n bekende jagter geword het, en twee ander Boere. Of hulle enige sukses behaal het, is onbekend. Op Viljoen se aanbeveling het Swartz met die Matebeles gaan handel dryf. Dit was op die stadium toe die sendeling Robert Moffat vir Viljoen by Moselekatse sou aanbeveel het as 'n vriend van die Swartman.²³ Twee jaar later was die veldkornet weer op jag saam met Petrus Jacobs en twee ander Blankes,²⁴ en

-
20. I. Schapera (red.): David Livingstone Family Letters II, p.125; E.C. Tabler: Pioneers of South West Africa and Ngamiland, p.116; Servaas le Roux: Baanbrekers en Jagters, p.77.
21. James Chapman: Travels in the Interior of Africa I, pp. 21-102; J. Chapman: Travels I (Ed. Tabler, Balkema, 1971), pp.39-75.
22. Kyk hoofstuk 8, pp.210-211.
23. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Journals I, pp.200-201, 219-220; E.C. Tabler: The Far Interior, p.228.
24. Argief Potchefstroom I Landdros inkomende stukke 1842-1856: D.L. Botha-R.W. Schikkerling, Marico, 8.8.1856: SS12 R1145/56: D.J. Coetzee-M.W. Pretorius, Marico, 21.7.1856, pp.39-40; SS12 R1188/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Klein Marico, 5.9.1856, p.138.

weer is daar geen inligting oor moontlike suksesse te bekom nie. Ongelukkig het Viljoen self nie sy jagtogte belangrik genoeg geag om daarvan in sy briewe melding te maak nie.

In 1857 was alles so stil en rustig in Marico dat Viljoen gevoel het dat hy nie sy plig as veldkornet te veel sal verwaarloos as hy bietjie gaan jag nie.²⁵ Hierdie keer is hy deur een van sy seuns en 'n Britse handelaar uit Natal, Collins, na Matebeleland vergesel. Soos Swartz in 1854 het Collins sy vrou vir die duur van die jagtog by Viljoen se vrou op Vergenoeg gelaat.²⁶ In Oktober het Moselekatse 'n brief van Collins ontvang waarin hy versoek het om die Matebelekoning te ontmoet om oor 'n jagplek te onderhandel, en 'n wa van Viljoen vir olifantstande te verruil. Die ruiltransaksie het, soos in hoofstuk 8 aangetoon is, plaasgevind. Oor jagvelde kon daar egter nie eers met die hulp van die sendeling ooreengekom word nie.²⁷ Die tog was wat die jag van olifante betref onsuksesvol, en einde November was Viljoen en Collins weer op pad terug na Marico.²⁸

Op 29 Maart 1858 het Viljoen die effektiewe gesag as veldkornet tydens sy afwesigheid aan D.L. Botha oorgedra en weer na die noordelike jagvelde vertrek.²⁹ Dit is moontlik dat die jagpaaie hom weer na Matebeleland gevoer het,³⁰ maar niks is verder van die tog bekend nie. In die winter van 1859 het 'n uiters suksesvolle tog gevolg waartydens Viljoen en Petrus Jacobs 93 olifante geskiet het.³¹

Die einde daarvan was byna ramspoedig, want hulle moes
25. SS116 R1666/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Klein Marico, 1.8.1857, pp.294-295.

26. E.C. Tabler: The Far Interior, p.234.

27. J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Journals II, pp. 86-87, 104-105, 110, 120-121.

28. E.C. Tabler: The Far Interior, p.239.

29. SS20 R2013/58: D.L. Botha-C. Moll, 17.4.1858, p.54.

30. The Star, 17.10.1925 (E. Marais: The Blood Trail in the Transvaal).

31. W.C. Baldwin: African Hunting and Adventure, p.327; Servaas le Roux: Baanbrekers en Jagters, p.80.

hulle waens as gevolg van 'n waterskaarste in die Dorsland noord van Kolobeng agterlaat.³²

As lid van die swak beplande Makololo-sending was die sendingeling John Mackenzie in Augustus 1860 ongeveer 200 kilometer noordwes van Shoshong toe hy by die fontein, Maila, op 'n kampplek van Viljoen afgekom het.³³ Dié was op daardie stadium saam met Petrus Jacobs in die veld suidoos van Maila op jag waar hulle volgens Mackenzie op groot troppe olifante afgekom het. Daar het Jacobs 'n noue ontkoming gehad. Hy het een aand by die kamp van drie buitelanders, Reader, Burgess en Lamond, opgedaag met die doel om 'n perd te koop. Die transaksie is beklink en Jacobs is uitgenooi om die nag saam met die drie jong manne deur te bring. Hulle het hulle langs die vuur uitgemaak. Talle jagstories is vertel totdat Burgess besluit het om te gaan slaap. Hy het sy pyp by die vuur opgesteek en in sy wa 20 meter daarvandaan verdwyn. Sowat tien minute later het die drie manne by die vuur 'n verblindende vlam gesien, gevolg deur 'n oorverdowende ontploffing. 'n Vonkie uit Burgess se pyp het blykbaar op die kruit geval, waarvan daar 'n aansienlike hoeveelheid op die wa was. Van Burgess en die drie waens in die kamp was daar bitter min oor, en so ook van die perd wat Jacobs gaan koop het. Hyself het egter ongedeerd daarvan afgekom.³⁴

In 1861 het Viljoen sy eerste persoonlike besoek aan Moselekatse gebring.³⁵ Hy is vriendelik deur die Matebele-koning ontvang.³⁶ In 1862 was die kommandant weer in die jagveld,³⁷ maar van sy bedrywighede as jagter in 1863 en

32. Kyk hierbo, p.260; SS29 R3192/59: J.W. Viljoen--M.W. Pretorius, 24.10.1859, p.56.

33. Maila se ligging: kyk kaart aan einde.

34. John Mackenzie: Ten Years North of the Orange River, pp.152-154; The Friend, 26.10.1860 (oorgeneem uit De Oude Emigrant).

35. E.C. Tabler: The Far Interior, p.260; J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Mission, p.197.

36. SS39 R4886/61: J.W. Viljoen--St. Schoeman, 28.12.1861, p.536.

37. E.C. Tabler: Pioneers of South West Africa and Ngamiland, p.116.

1864 is niks bekend nie.

Die volgende jagtog van Viljoen waaroor daar wel besonderhede bestaan, was dié van 1865 toe Moselekatse aan hom en Petrus Jacobs toestemming verleen het om in Masjonaland, oos van Matebeleland, te gaan jag - die eerste Blankes om so 'n vergunning te kry.³⁸ Die olifante daar rond was glad nie jagters gewoond nie, en Viljoen en sy jagmaats het by die 200 geskiet, 47 daarvan op 'n enkele uiters suksesvolle dag.³⁹ Dit was tydens hierdie tog waarop Viljoen 40 osse as gevolg van tsetsevlieg-steke verloor en toe nuwes by die Masjona vir gewere geruil het met tragiese gevolge vir die betrokke Masjona wat deur hulle Matebele-heersers vermoor is.⁴⁰ 'n Ander gevolg daarvan was dat, toe Viljoen die volgende jaar saam met Engelbrecht en Oosthuizen gaan jag het, hy maar weer noordweswaarts is, omdat Moselekatse hom nie weer na Masjonaland wou laat gaan nie. Oor hierdie jagtog is niks bekend nie.⁴¹

In 1872 het Viljoen in Masjonaland kennis gemaak met Frederick Courteney Selous, die Brit wat later self 'n beroemde jagter geword het. Die oud-kommandant het vir hom en 'n vriend, Sadlier, saamgenooi na sy staanplek aan die Gweniarivier. Selous was verheug oor 'n uitnodiging van so 'n ervare jagter. Weens 'n lelike sny aan sy voet kon hy egter nie saam met die Viljoens gaan op wat 'n uiters suksesvolle jag was nie.⁴² Teen Desember van daardie jaar het die Viljoens Masjonaland verlaat. In

38. E.C. Tabler (red.): The Recollections of William Finaughty, p.24.

39. SS71 R1206/65: D.J. Coetzee-M.W. Pretorius, 13.11.1865, p.155; T.V. Bulpin: To the Banks of the Zambezi, pp.142-143.

40. J.P.R. Wallis (red.): The South African Diaries of Thomas Leask, p.69; kyk hierbo, p.260.

41. J.P.R. Wallis (red.): The South African Diaries of Thomas Leask, p.42; E.C. Tabler: The Far Interior, p.277.

42. F.C. Selous: A Hunter's Wanderings in Africa, pp.30-34; T.V. Bulpin: To the Banks of the Zambezi, p.179; E.C. Tabler: The Far Interior, pp.383-384.

Julie en Augustus 1873 het die ou jagter weer 17 olifante in die Bo-Semokwerivier gebied geskiet.⁴³ Daardie jaar was hy ook by die Matebelekoning Lobengula, Moselekatse se seun en opvolger, want dié het by hom navraag gedoen in verband met 'n moontlike traktaat met die Suid-Afrikaanse Republiek, iets waarvan daar ongelukkig niks gekom het nie.⁴⁴

Van Viljoen se jagaktiwiteite in die volgende jare is geen besonderhede bekend nie. Legende wil dat hy tussen die soutpanne in die noordelike Kalahari en die Umfuli-rivier in Masjonaland gejag het.⁴⁵ In Augustus 1878 het Selous weer die Viljoens se staanplek by die Gweniarivier aangedoen. Die oud-kommandant was toe saam met een van sy seuns en twee van sy skoonseuns uit op soek na olifante, maar hulle was onsuksesvol.⁴⁶ In Desember het hy steeds van die Gwenia af anderkant die Intaba Insimbi gejag, terwyl sy vrou in die kamp probleme met leeus gehad het.⁴⁷

Dit was Jan Viljoen se laaste probeerslag, want in 1879 het hy sy geliefde jagveld finaal vaarwel toegeroep.⁴⁸ Soos talle ander jagters van naam het hy besef dat die jagparadys noord en wes van die Limpoporivier deels deur sy eie toedoen van olifante ontvolk is.⁴⁹ Sy suksesvolle en roemryke loopbaan as jagter was noodgedwonge verby. Om te probeer bereken hoeveel olifante hy geskiet het, sal nutteloos wees, want hy het self nie boek gehou daarvan nie, en oor meeste van sy togte is daar geen besonderhede beskikbaar nie. Buitendien het die jagters self somtyds nie geweet

43. E.C. Tabler: *The Far Interior*, pp.384-389; Oates, C.G. (red.): *Matabele Land and the Victoria Falls ... From the letters and journals of the late Frank Oates*, p.140.

44. SS162 R1787/73: J.W. Viljoen-T.F. Burgers, *Vergenoeg*, 7.11.1873, p.275 e.v. Kyk hoofstuk 8.

45. Servaas le Roux: *Baanbrekers en Jagters*, p.80.

46. F.C. Selous: *A Hunter's Wanderings in Africa*, p.326.

47. *Ibid.*, p.363.

48. E.C. Tabler: *The Far Interior*, p.427.

49. T.V. Bulpin: *To the Banks of the Zambezi*, pp.195-196.

het wie het watter olifante eerste geskiet nie, en met die trefkrag van destyds se gewere het dit soms die gesamentlike vuur van baie jagters gekos om 'n olifant neer te trek.⁵⁰ 'n Mens kan slegs raai dat hy baie honderde olifante moes geskiet het.

Aan die einde van die sewentiger jare was die jagterslewe vir die 67-jarige Viljoen iets van die verlede. Sy plig as burger van die deur Brittanje geannekseerde Suid-Afrikaanse Republiek het dit buitendien vereis dat hy in Marico moes wees om die onafhanklikheid te help herwin. Die lewe van aande langs die kampvuur te sit en gesels oor 'n pyp en 'n koppie koffie sou hy nie weer smaak nie. Slegs in sy geheue sou sy jagavonture voortleef. Mettertyd is daar legendes rondom hom opgebou, soos dié wat opgeteken is deur Gronum en Erasmus, legendes wat meesal in besonderhede glad nie met die werklikheid strook nie, maar wat van waarde is weens die omstandighedsgetuienis wat daarin opgesluit lê.⁵¹

Viljoen was 'n jagter van betekenis; daarom dat hy legendaries geword het en in dié opsig altyd onthou sal word as 'n romantiese figuur in die pioniersjare van Transvaal, Rhodesië en Suider Afrika.

50. J. Chapman: Travels I (Ed. Tabler, Balkema, 1971), p.69 vertel dat dit by 'n geleentheid 60 skote van 5 jagters gekos het om 'n olifantbul dood te kry.

51. Kyk voetnoot 1, bladsy 258

HOOFSTUK 11

Jan Viljoen en die Eerste Vryheidsoorlog

Sir Theophilus Shepstone het op 12 April 1877 'n proklamasie uitgevaardig waarvolgens die Suid-Afrikaanse Republiek deur die Britse koningin geannekseer is. Die Britse vlag is sonder gebruikmaking van geweld in Pretoria gehys, en dit sou ook nie dadelik met geweld verwyder word nie. Daar was geen gees van eendragtigheid onder die Transvalers wat gesamentlike optrede teen 'n gemeenskaplike vyand sou moontlik maak nie. In die vier jaar tussen 1877 en 1881 het daar egter 'n gevoel van lotsverbondenheid by die Transvaalse Afrikaanssprekendes ontwikkel en teen die einde van 1880 het die volksleiers moeite gehad om die burgers te weerhou van 'n kragtige uiting van hulle nasionale gevoel.¹ 'n Vryheidstryd het gevolg, 'n stryd wat suksesvol vir die Boere geëindig het. Ook in hierdie stryd het Jan Viljoen, hoewel reeds diep in die sestig jaar oud, sy beskeie en onmisbare, en soms kontroversiële rol gespeel.

Viljoen het niks te doen gehad met die stuur van die twee deputasies na Engeland nie, en het ook nie sy naam op die memories om beswaar teen die anneksasie te maak, geteken nie. Die rede is omdat hy in 1877 en 1878 nog so intens by sy jagaktiwiteite betrokke was, dat hy doodeenvoudig nie tyd gemaak het om hom by die verzet teen die anneksasie aan te sluit nie. Hierdie verzet het gespruit uit 'n gevoel onder die Boere dat daar met die anneksasie 'n daad van verontregting teen hulle gepleeg is, en dit sou nie verdwyn voor die onafhanklikheid teruggewen is nie. Viljoen het homself in Maart 1879 by die verzet aangesluit toe hy, pas terug uit Masjonaal, die volksvergadering te Kleinfontein bygewoon het. Hierdie

1. F.A. van Jaarsveld: Die Ontwaking van die Afrikaanse Nasionale Bewussyn, hoofstuk VII.

verset het aanvanklik bestaan uit die stuur van twee deputasies na Engeland wat moes gaan vra vir die herstel van die onafhanklikheid, en uit 'n stemopname om te bewys dat die meerderheid Transvalers die anneksasie verwerp het. Daar was egter burgers wat van die begin af sterk wou optree, soos F. Wolmarans wat met 400 gewapende burgers in April 1877 al vir Shepstone die land wou uitjaag.²

Met Viljoen se aankoms op Kleinfontein het 'n sekere A. Vorster ook daar die mening uitgespreek dat die onafhanklikheid "des noods met kracht van wapenen" herstel moet word. Die oud-kommandant van Marico het hom met hierdie voorstel vereenselwig. Toe J.H.M. Kock hulle egter daarop wys dat die volk die taak om middele voor te stel vir die herstel van die onafhanklikheid aan 'n Volkskomitee opgedra het, het Viljoen hom daarby berus. Vir hom was die belangrikste om die onafhanklikheid so gou moontlik te herstel, "want de kinderen Israëls hadden wel 40 jaren in de woestyn rondgezworven, maar wij waren reeds langer in de verdrukking geweest."³

Twee dae later, op Saterdag 22 Maart, is Viljoen tot lid van die Volkskomitee van Boerevoormanne benoem.⁴ Hierdie Komitee is in Januarie 1878 tydens 'n volksvergadering in Pretoria gekies. Die hoofsaak daarvan was om "de volkszaak te behartigen", of om maatreëls vir die herstel van die onafhanklikheid van die Suid-Afrikaanse Republiek te neem. Die Komitee het mettertyd daarin geslaag om die burgers bymekaar te kry en as "volk" te verenig. Dit het ook as mondstuk vir die volk na buite gedien.⁵ Viljoen se

-
2. J.S. du Plessis: Die Suid-Afrikaanse Republiek, in C.F.J. Muller (red.): Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis, p.235.
 3. Verslag van byeenkoms op Kleinfontein, Donderdag 20 Maart 1879, opgeneem in De Volksstem, 25.3.1879.
 4. BV3: Notule, Volkskomitee-vergadering, Kleinfontein, 18.3.1879-18.4.1879, p.14 e.v.
 5. W.J. Leyds: De Eerste Annexatie, p.293; E.J.P. Jorissen: Transvaalsche Herinneringen, p.39; F.A. van Jaarsveld: Die Ontwaking van die Afrikaanse Nasionale Bewussyn, p.127.

rol op die Volkskomitee was nie merkwaardig nie. Hy was lid van die afvaardiging wat op 24 Maart 1879 met die Administrateur van Transvaal, sir Owen Lanyon, 'n onderhoud gevoer het, maar hy het geen belangrike aandeel in die besprekings gehad nie.⁶ As lid van die deputasie wat op 12 April 1879 vir sir Bartle Frere, die Hoë Kommissaris, ontmoet het, het Viljoen ook net beaam wat deur segsmanne soos oud-president Pretorius, Paul Kruger, Piet Joubert en William Robinson gesê is, naamlik dat die Transvalers weer onafhanklik wil word.⁷ Hierdie twee ontmoetings het geen konkrete gevolge gehad nie. Frere het wel toegestem om 'n petisie van die Boere aan koningin Victoria aan te stuur. Daarin is gesmeek om die teruggawe van hulle onafhanklikheid maar terselfdertyd op die moontlikheid van 'n gewapende stryd oor die saak gesinspeel.⁸ In sy begeleidende skrywes het Frere betekenisvol verklaar: "I think I may say that their representations are worthy of your earnest consideration."⁹ Die antwoord van die Britse Koloniale Sekretaris, sir Michael Hicks-Beach, het egter nie die Boere tevrede gestel nie. Dit het op die volgende neergekom: "It would not be possible, and if possible would be injurious to the country, to reestablish the form of government which existed before the 12th of April 1877."⁹

In Julie 1879 het Viljoen 'n vergadering van die Volkskomitee bygewoon, asook in Desember te Wonderfontein. Die ideaal om die Republikeinse regering op vreedsame wyse te probeer herstel, is daar herbevestig.¹⁰ By nog 'n Volks-

6. BV36: Notule, onderhoud tussen Lanyon en Boere-afvaardigdes, 24.3.1879, pp.9-12; ook in BV3, p.24 e.v.

7. Transvaal Government Gazette 25.4.1879: Notule, byeenkoms tussen Frere en 'n Boeredeputasie, 12.4.1879, p.1 e.v.; ook in BV3, p.36 e.v.

8. G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964), pp.87-93, bevat 'n Engelse teks van hierdie petisie.

9. Die teks daarvan, asook die Koloniale Sekretaris se antwoord, is ook opgeneem in G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964), pp.93-97.

10. BV3: Notule Volkskomitee-vergadering, 10-11.7.1879, p.55 e.v. en Notule Volkskomiteevergadering, 10-17.12.1879, p.62 e.v.

komitee-vergadering te Rietvlei in Maart 1880 is besluit om 'n "Nationale Boerenhandelsvereniging" te stig met die doel om handel aan te wakker, in besonder deur die oprigting van soveel Boerewinkels as moontlik. Op hierdie wyse kon daar teen die laags moontlike pryse in die daaglikse behoeftes van die Boere voorsien word, en landbouprodukte op die mees voordelige wyse verkoop word. Terselfdertyd kon vreemdelinge op handelsgebied teëgewerk word. Viljoen is as Marico se "Commissaris" op die "Maatschappij" benoem.¹¹ Van hierdie ambisieuse plan het daar egter nie veel gekom nie.

Kruger en Joubert het in die winter van 1880 'n geslaagde sending na die Kaapkolonie onderneem, in die sin dat die Kaapse Parlement mede as gevolg van die sending se propaganda nie ten gunste van 'n federasie van Suid-Afrika besluit het nie. Kaapse goedkeuring van 'n wetsontwerp om Transvaal by sodanige federasie onder Britse vlag te betrek, sou beteken dat die Transvalers van die herroeping van die anneksasie kon vergeet.¹² Die nie-aanvaarding van die wetsontwerp was 'n oorwinning vir Kruger en Joubert. Na hulle terugkeer het die Volkskomitee besluit om op 8 Januarie 1881 'n volksvergadering te Paardekraal te hou, waar die ou Republiek herstel sou word.¹³ Die gevoel teen die Britse bewind het egter voor daardie datum al so 'n krag geword dat insidente in November 1880 die Boere na hulle wapens laat gryp het. Daarom is die volksvergadering met 'n maand vervroeg. Die volk kon nou nie meer gekeer word nie; hulle wou die Republiek herstel hê.¹⁴

-
11. De Volksstem, 23.3.1880: Uittreksel uit notule van Volkskomitee-vergadering, 10.3.1880; F.A. van Jaarsveld: Die Ontwaking van die Afrikaanse Nasionale Bewussyn, p.128.
 12. H.C. Bredell en P. Grobler (reds.): Gedenkskrifte van Paul Kruger (Pretoria, 1947), p.76.
 13. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.299.
 14. E.J.P. Jorissen: Transvaalsche Herinneringen, pp.60-61.

Op 13 Desember het die ou Volksraad wat sedert 1877 nie weer byeengekom het nie, by Paardekraal vergader en die bestuur van die land opgedra aan 'n driemanskap bestaande uit Kruger, Joubert en M.W. Pretorius.¹⁵ Jan Viljoen was lid van 'n deur die Volksraad benoemde kommissie wat die Uitvoerende Raad-vergadering bygewoon het, waarop besluit is om 'n proklamasie uit te vaardig, waarvolgens die Suid-Afrikaanse Republiek op 16 Desember 1880 herstel word.¹⁶ Die Britse bewind in Pretoria, Kaapstad en Londen het hierdie optrede as rebellie beskou,¹⁷ en 'n oorlog het gevolg, waarin ook Jan Viljoen 'n rol gespeel het.

Jan Viljoen was met die uitbreek van die Eerste Vryheids-oorlog nie net aan die Britse bewind in Transvaal bekend vanweë sy rol in die Volkskomitee nie, maar ook weens allerhande gerugte oor sy optrede op die wesgrens gedurende 1879-1880. Hierdie gerugte is oorspronklik deur 'n sekere Coscan versprei. Hy het Viljoen bestempel as die leier van die 'desperaate dislojale' Boere wat daarmee spog dat hulle die Engelse uit hulle land gaan jaag. Hy het ook beweer dat Viljoen sy bes gedoen het en doen om die Tswana-kapteins se hulp teen die Engelse te verkry. Na verdere ondersoek het majoor Barnes vir Viljoen bestempel as 'n "thorough Rebel and a very bad man". Daarom het die Transvaalse prokureur-generaal gevoel dat die 'veiligheid van die Provinsie' hom dwing om Viljoen en sy makkers te vervolg. Landdros van Yperen van Zeerust was egter van mening dat die Britse bewind hase wat nie bestaan nie probeer opjaag het. In sy oë was Viljoen 'n ou man met geen noemenswaardige invloed onder sy eie mense nie, en nog

15. I.D. Bosman: Oorheersing en Vrywording, 1877-1884, in A.J.H. van der Walt, J.A. Wiid, A.L. Geyer en D.W. Kruger (reds.): Geskiedenis van Suid-Afrika, pp.311-312.

16. BV6: Notule Uitvoerende Raad 1880, p.3.

17. J. Lehmann: The First Boer War, p.101.

minder onder die Swartes.¹⁸ In November 1880 het Lanyon self aan Van Yperen geskryf "to spare no trouble or expense to obtain evidence against Jan Viljoen and others whose actions tend to bring about trouble", maar weer het die landdros geantwoord dat hy deeglik ondersoek ingestel het en geen getuienis in verband met skemas van Viljoen kon inwin nie.¹⁹ Dit is egter seker dat daar planne in Marico teen die Britse bewind gemaak is, die aard waarvan vir ons onbekend is.

Na die herstel van die Suid-Afrikaanse Republiek het kommandant-generaal Piet Joubert op 18 Desember 1880 vir Viljoen na generaal Piet Cronjè in Potchefstroom gestuur "met orde UEd. met manschappen bij te staan van Marico."²⁰ Marico was op daardie stadium 'n distrik met ongeveer 13 000 inwoners waarvan 2 000 Boere, ongeveer 10 800 Swartes, en 200 "Europeanen" was. Van laasgenoemde groep was die oorgrote meerderheid Engelse. Daar was drie nedersettings in die distrik, naamlik Zeerust, Jacobsdal en Lichtenburg. Zeerust het bestaan uit ongeveer 50 huise, 'n kerk, 'n landdroskantoor en 'n paar winkels. Jacobsdal,¹⁰ kilometer suid van Zeerust, het uit 20 huise en 'n kerk bestaan, terwyl daar in Lichtenburg, 50 kilometer suid daarvan, slegs 'n kerk, enkele huise en een of twee winkels was.²¹ Daar was geen Britse troepe in die distrik gestasioneer nie.

-
18. SS477 R4378/80 (Waarnemende Administrateur Griekwa-land Wes - Administrateur Transvaal, 17.1.1880; Barnes-Privaat Sekretaris van die Administrateur, 29.1.1880; Memorandum van die Prokureur-Generaal, 3.2.1880; P.A. van Yperen-Koloniale Sekretaris Transvaal, 8.10.1880), pp.267-277. In Mei die vorige jaar het Van Yperen uit Marico aan die Transvaalse Koloniale Sekretaris geskryf: "No information whatever have I been able to trace to the fact that White people in this Neighbourhood have tried to induce Natives to join them in any demonstration or to Commit any act of a Seditious nature": SS342, R1639/79, p.318.
 19. Argief Marico 13 Landdros Minuteboek Februarie 1878-Desember 1886, pp.38 (a en b) en 39(a).
 20. BV16: P.J. Joubert-P.A. Cronjé, 18.12.1880, p.6.
 21. F. Lion Cachet: De Worstelstrijd der Transvalers, pp. 350 en 385. Cachet het sy sensussyfers oorgeneem uit 'n Britse Blouboek van Maart 1880.

In opdrag van Cronjé wat by die beleg van die Britse garnisoen in Potchefstroom betrokke was, het Viljoen, spesiaal vir die doel as kommandant aangestel, op Donderdag, 23 Desember 1880, die dorp Lichtenburg binnegetrek, die administratiewe kantore oorgeneem, en op die wapens en ammunisie wat hy daar gekry het, beslag gelê. Die inwoners van die dorp het hulle bedaad daaraan onderwerp en lojale Engelse het die herstel van die Republikeinse regering met hulle naamtekeninge erken.²² Van Lichtenburg is kommandant Viljoen na Zeerust, wat hy op Kersdag 1880 ingeneem het, en waar hy ook op wapens en ammunisie beslag gelê het.²³

Wat Viljoen betref was Wes-Transvaal nou van die Britse bewind bevry, en het hy sy deel in die oorlog gedoen. Net een probleem het oorgebly, naamlik die pro-Engelse houding van Montsioa, die kaptein van die Tshidi-Barolong, en dié se raadgewer, 'n Brit met die naam van Bethell.²⁴ Op Vrydag, 24 Desember 1880 het Viljoen in Lichtenburg 'n verslag wat Bethell aan Montsioa gestuur het onderskep,²⁵ waaruit dit geblyk het dat Bethell met 'n gewapende mag van Montsioa en ander Bantoe kapteins hulp aan die Britse amptenare teen die Boere wou verskaf.²⁶ Viljoen het vir veldkornet J.H. (Koos) de la Rey met 22 man as wag na Rooigrond gestuur.²⁷ Na die oornames van Zeerust het hy self daarheen vertrek en op Maandag, 27 Desember, met Montsioa gaan onderhandel oor 'n voorlopige vrede.²⁸ Daarin het Viljoen geslaag, maar die Barolong-hoofman wou nie vir Bethell uitlewer nie.²⁹ Tog het Viljoen gevoel

22. BV16: J.W. Viljoen-P.J. Joubert, 23.12.1880, p.17.

23. BV18: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 28.12.1880, p.27.

24. S.M. Molema: Montshiwa, pp.104-105.

25. BV18: H.A. Greeff-P.A. Cronjé, 27.12.1880, p.21.

26. KG202/1: Verklaring van J.C. Coetzee, 26.5.1881.

27. BV11: Verslag oor Montsioa en Bethell, p.23 e.v.

28. KG202/1: Verklaring van J.C. Coetzee, 26.5.1881.

29. BV18: H.A. Greeff-P.A. Cronjé, 27.12.1880, p.21.

dat daar nie gevaar te vrese was van die kant van die Barolong nie, en dat 'n klein wag om die grens te patroler voldoende sou wees om 'n moontlike opstand die hoof te bied.³⁰ Sonder dat hy dit geweet het, was Viljoen se opsomming van die situasie korrek. Montsioa het wel sy hulp aan die Britte aangebied, maar sir George Colley het dit van die hand gewys en die Barolong-kaptein versoek om hom stil te gedra en getrou te bly en lojaliste wat uit Transvaal na hom vlug, te beskerm.³¹ Dit was verstandige optrede, want gebruikmaking van Swartes in 'n stryd teen Blankes sou nie die populariteit van die Britse regering in Suid-Afrika verhoog het nie.³²

Terug in Zeerust na die onderhandelinge by Rooigrond het Viljoen kommando-orders vir die verskillende wyke uitgevaardig. Dit het verskeie persone, waaronder Boere, laat besluit om eerder oor die grens na Montsioa te vlug as om op kommando na Potchefstroom te gaan. Die Barolong-hoofman was glad nie ongeneë om diésulkes by hom te ontvang nie, - hulle is deur die Engelse lojaliste genoem - en het gereageer deur sy soldate na sulke mense se plase te stuur onder die voorwendsel dat hulle gaan koring oes. 'n Gevaarlike toestand het hieruit gevolg wat daartoe gelei het dat die Boere op die wesgrens hulleself in laers verskans het. In korrespondensie tussen hulle het Viljoen en Montsioa mekaar oor en weer van vredesbreuk beskuldig - Montsioa vir Viljoen dat hy van die Barolong-soldate wat die "lojaliste" se plase beset het, laat vang het, en Viljoen vir Montsioa dat hy gewapende soldate vermoed as koringsnyers oor die Transvaalse grens laat kom het. 'n Tweede ontmoeting tussen Viljoen en Montsioa het nie juis gehelp om die gespanne toestand te verlig nie. Montsioa was geensins bereid om sy krygsmag te ontbind nie, want hy het De la Rey se wag op Rooigrond as 'n teken van 'n

30. BV26: P.A. Cronjé-H.A. Greeff, 2.1.1881, p.5.

31. S.M. Molema: Montshiwa, pp.105-106.

32. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.320.

beplande aanval op hom gesien.³³ Die toestand was plofbaar. Geskille tussen die Barolong en die Blanke inwoners van Vleifontein en Rooigrond, gebiede wat Montsioa op grond van oorerwing en van die Keate-uitspraak as sy eiendom beskou het, was aan die orde van die dag.³⁴ In 'n skrywe aan Cronjé op 10 Januarie 1881 het Viljoen die mening uitgespreek dat "wy hebben reg hem (Montsioa) eene goede les te leeren." Hy het egter bygevoeg dat, as die generaal nie so voel nie, "ik zal trachten de zaken nog langer te zussen."³⁵

Op die grens, suidwes van Marico, het sake ook nie rooskleurig vir die Republiek gelyk nie. Viljoen was in Desember al van plan om na Bloemhof-Christiana te gaan om daar ondersoek in te stel na die vyandigheid van Mankoroane se Batlhaping.³⁶ Cronjé het ook aan kommandant A. Kock van Bloemhof opdrag gegee om hom met Viljoen te verenig, al het hy getwyfel of die Batlhaping 'n gewapende aanval teen die Republiek sou loods.³⁷ Toe Viljoen vroeg in Januarie nog nie na Bloemhof op pad was nie, het Cronjé hom uitdruklik opdrag gegee om by Kock te gaan aansluit.³⁸ Viljoen het belowe dat hy so gou moontlik sou gaan "en de zaken aldaar gaan regelen zoo goed als ik kan."³⁹ Onderhandeling met Montsioa het egter nou in 'n vreedsame rigting begin beweeg,⁴⁰ en daarom het Cronjé sy bevel dat Viljoen na Bloemhof moes gaan, teruggetrek.⁴¹

33. BV11: Verslag oor Montsioa en Bethell, pp.23-24;
KG202/1: Verklaring van J.C. Coetzee, 26.5.1881.

34. S.M. Molema: Montshiwa, p.108.

35. BV17: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 10.1.1881, p.53.

36. BV26: P.A. Cronjé-H.A. Greeff, 2.1.1881, p.5.

37. BV36: P.A. Cronjé-A.F. Kock, 2.1.1881, p.6.

38. BV26: P.A. Cronjé-J.W. Viljoen, 4.1.1881, p.28.

39. BV17: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 10.1.1881, p.54.

40. BV17: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 11.1.1881, p.55.

41. BV26: P.A. Cronjé-A.F. Kock, 14.1.1881,
pp.85-88.

Na sy oorname van Zeerust op Kersdag 1880 het Viljoen oorgegaan tot die herorganisasie van sake. Sy optrede kan as voortvarend bestempel word, want hy het geen magtiging daarvoor ontvang nie. Hy het byvoorbeeld teen sy opdrag in vir P.A. van Yperen in sy hoedanigheid as landdros wat hy onder die Britse bewind was, behou, waarskynlik om met die administrasie te help.⁴² Verder het hy nie net talle van die Engelse inwoners vrygestel van kommando-diens nie, maar hulle ook toegelaat om op die Diamantvelde te gaan handeldryf. In die lig hiervan het C.B. Otto by kommandant H.A. Greeff van Lichtenburg gekla dat "door Zulke handelwijze wordt onze vijand gesterk in plaats van verzwakt."⁴³ Hierdie optrede van Viljoen kan verklaar word uit sy oortuiging dat die oorlog feitlik verby was, en dat daar in Marico reeds vrede tussen die Blankes was. Hy het alles in sy vermoë gedoen om die goedgesindheid van die Engelse inwoners te behou, want teen hulle wou en kon hy nie veg nie. Hy het onder hom slegs 200 man gehad waarvan 50 sonder wapens of gewere was, terwyl die res tussen hulle maar 30 kilogram kruit en 5½ kassies patrone besit het.⁴⁴ Daar was ook die moontlikheid van 'n Swart inval en Viljoen wou derhalwe nie met 'n vyandige Engelse bevolking te doen hê nie. Sy selfstandige optrede het die vrede bewaar, en daardeur is die oorlogspoging gesteun. Viljoen het nooit besef dat sake nie oral in Transvaal so goed vir die Boere gelyk het as in Marico nie. In Potchefstroom was Cronjé juis besig met die beleg van 'n Britse garnisoen, en hy het van burgers uit Marico vir hierdie taak gebruik gemaak. Op 10 Januarie 1881 is Viljoen beveel om met 70 man na Potchefstroom te kom om

42. BV10: Verklaring van J.W. Viljoen en D.J. Coetzee, 29.12.1880, p.118.

43. BV10: C.B. Otto-H.A. Greeff, 31.12.1880, p.119.

44. BV17: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 10.1.1881, p.53 e.v.

70 ander burgers van Marico daar aan diens af te los.⁴⁵ Hy het net 50 man gestuur, want, soos hierbo gemeld is, was die posisie met manskappe in Marico benard. Viljoen het gevoel dat, as daar 'n inval van die Swartes sou plaasvind, die distrik opgegee sou moes word.⁴⁶ In opdrag van Cronjé is hy op 18 Januarie self van Marico na Potchefstroom,⁴⁷ waar hy deelgeneem het aan die krygsraadsvergadering. Die probleem van die beheer oor Marico, naamlik dat daar twee kommandante in die distrik was, "en wat de een opbouwt breek de ander af", is toe bespreek. Om die probleem op te los is besluit om kommandant Greeff te vervang met kommandant Snyman, met wie Viljoen dan moes saamwerk as sy fungerende generaal.⁴⁸ Met dié opdrag het Cronjé vir Viljoen wat nou tot fungerende generaal benoem is na Marico teruggestuur.⁴⁹ Dit het egter gou geblyk dat Viljoen nie onder iemand anders wat hy nie as sy absolute meerdere beskou het wou staan nie sodat Greeff op 29 Januarie aan Cronjé berig het: "De verdeeldheid alhier begint door de min of meer arbitraire handelwyze van J.W. Viljoen Cmd (= kommandant) hoe langer hoe meer aan te groei." ⁵⁰

Cronjé het die posisie in 'n brief aan vise-president Paul Kruger verduidelik.⁵¹ Dit het daarop neergekom dat daar drie hoofde elk met sy groepie ondersteuners in die Marico-distrik was, want Viljoen wou ook nie aanvaar dat hy eintlik vir kommandant Snyman moes bystaan nie. Homself noemende

45. BV26: P.A. Cronjé-J.W. Viljoen, 10.1.1881, p.59.

46. BV26: P.A. Cronjé-H.A. Greeff, 17.1.1881, p.100;
BV17: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 10.1.1881, p.53.

47. BV26: P.A. Cronjé-H.A. Greeff, 17.1.1881, p.100.

48. BV8: Notule, Krygsraadsvergadering, Potchefstroom, 18.1.1881, pp.223-224.

49. BV26: P.A. Cronjé-J.W. Viljoen, 18.1.1881, p.103;
P.A. Cronjé-J.P. Snyman, 18.1.1881, p.101.

50. BV11: H.A. Greeff-P.A. Cronjé, 29.1.1881, p.199;
BV19: T. Terblanche-H.A. Greeff, 18.1.1881, p.263 e.v.

51. BV26: P.A. Cronjé-S.J.P. Kruger, 2.2.1881, p.182 e.v.

"Waarnemende Kommandant Generaal", sonder dat hy enige order in die verband ontvang het, het hy aangehou om as voorsitter van die plaaslike krygsraad in Marico op te tree.⁵² Greeff het sonder dat hy daartoe opdrag ontvang het vir C.B. Otto as landdros aangestel, terwyl Viljoen steeds wou hê dat Van Yperen landdros moes wees. Cronjé het om die rede gevra dat Kruger vir Viljoen met 50 man na Heidelberg moes opkommandeer en vir Greeff na Potchefstroom. Kruger het aan hierdie versoek voldoen.⁵³

By 'n krygsraadvergadering in Zeerust op 1 Februarie 1881 is besluit om Greeff se reeds vermelde handeling op te volg en C.B. Otto voorlopig as waarnemende landdros aan te stel. Hierdie optrede was onwettig, want krygswet het dwarsoor Transvaal gegeld. By dieselfde vergadering is getuienis aangehoor van gerugte dat die Britse vlag binne vyf dae weer op Zeerust gehys sou word.⁵⁴ Dit het Viljoen daartoe laat oorgaan om die wapens van al die Brits-gesinde inwoners van Marico te konfiskeer.⁵⁵ By ontvangs van Kruger se kommandering op Cronjé se versoek kon Viljoen en Snyman dus, ook na aanleiding van die posisie van Montsioa en die feit dat meer as 50 Blankes al onder die Barolong ingevlug het om opkommandering te ontwyk, eerlik antwoord dat hulle posisie "niet zeer gunstig" was.⁵⁶ Op 12 Februarie 1881 het die krygsraad van Marico met algemene stemme besluit om, aangesien dit "ons groot nadeel kunnen doen indien wy het district nog meer zou ontbloten van zyne wachten", die kommanderingsbevel te verontagsaam.⁵⁷

52. BV9: Notule Krygsraad, Zeerust, 28.1.1881, p.460;
BV12: Notule Krygsraad, Lichtenburg, 29.1.1881, p.333.

53. BV26: P.A. Cronjé-S.J.P. Kruger, 5.2.1881, p.198.

54. BV9: Notule Krygsraad, Zeerust, 1.2.1881, pp.460-461.

55. BV9: Notule Krygsraad, Zeerust, 5.2.1881, p.465. On= gelukkig het hy nie 'n lys van die gekonfiskeerde goedere en die eienaars daarvan gemaak nie, sodat dit onmoontlik is om te sê of daar ook Boere onder die Brits-gesindes was.

56. BV12: J.W. Viljoen en J.P. Snyman-S.J.P. Kruger, Marico, 7.2.1881, p.299.

57. BV9: Notule Krygsraad, Weltevrede, 12.2.1881, p.479.

Montsioa se houding was nie gunstig vir die Republiek nie. Dit staan vas dat Viljoen in hierdie krisistyd 'n waardevolle rol gespeel het in die voorkoming van 'n Swart aanval op die wesgrens van Transvaal. Soos reeds gemeld is, was die vernaamste bron van wrywing tussen die Barolong en die Boere die eienaarskap van die gebiede rondom Vleifontein en Rooigrond.⁵⁸ Op 1 Februarie 1881 het Viljoen weer 'n "voorlopig vrede" met Montsioa gesluit. Dit het onder andere bepaal dat die Blanke inwoners van die betwiste gebied na die volgende oestyd hulle plase moes verlaat.⁵⁹ Dit wil egter voorkom asof die Barolongkaptein nie werklik tot 'n ooreenkoms wou kom nie. 'n Paar dae na sy mondelinge ooreenkoms met Viljoen het hy met nuwe voorwaardes wat totaal onaanvaarbaar was vorendag gekom. Dit het behels dat die eienaars van die betwiste gebiede nie toegelaat sou word om hulle mielies te oes tensy hulle 'n ooreenkoms met Montsioa onderteken nie. Viljoen het dit verbied en maar weer met Montsioa gaan onderhandel om die vrede te bewaar.⁶⁰

Ten spyte van sy gereelde kontak met Montsioa, was Viljoen oortuig dat die Barolongkaptein gereed was om op die eerste geskikte geleentheid die Boere aan te val. Hy het nie besef dat die Britte herhaaldelike versoeke aan Montsioa gestuur het om nie die wapen teen die Boere op te neem nie.⁶¹ Oordrewe gerugte, soos dat daar 500 Britse vrywilligers in Kuruman gereed gesit het om die Boere aan te val, en dat "Montsua had al reeds volk van drie of 4 Kapiteins verzameld",⁶² het die ou pionier se ore bereik en hom tot ander insigte gedwing. So ook sy gevoel dat Montsioa nie werklik wou vrede maak nie, maar deur onderhandelinge sy posisie probeer versterk het.⁶³ Viljoen

58. S.M. Molema: Montshiwa, p.108.

59. BV9: Notule Krygsraad, Zeerust, 5.2.1881, p.464.

60. BV9: Notule Krygsraad, Zeerust 8.2.1881, p.469.

61. S.M. Molema: Montshiwa, p.109.

62. BV12: J.W. Viljoen en J.P. Snyman-S.J.P. Kruger, 7.2.1881, p.300.

63. BV12: J.W. Viljoen-H. Potgieter, 11.2.1881, p.398.

het op 18 Februarie 1881 die posisie in 'n brief aan die Uitvoerende Raad so opgesom: Montsioa gee voor dat hy in vrede met die Boere wil lewe, "maar te gelijker tyd hiet en gebied hij ons naar zijn begeerte, wetende dat wij thans niet in staat is hem iets te kunnen doen."⁶⁴ Viljoen het dit as sy plig betrag om te verhoed dat dinge tot 'n uitbarsting met die Swartes lei. Daarom was hy selfs bereid om bevele van sy owerstes te verontagsaam - iets wat hy onder heersende omstandighede nie as verkeerd beskou het nie.

Generaal Cronjé was op 10 Februarie 1881 al enigins "verwondert" dat Viljoen nog nie op die oproepingsbevel van vise-president Paul Kruger gereageer het nie.⁶⁵ Toe Viljoen dit by die krygsraadvergadering op Zeerust op die 12de te hore gekom het, was hy woedend.⁶⁶ Hy het blykbaar nie besef dat Cronjé sy onmiddellike hoof was nie, en het hom op sy aanstelling as 'kommandant' deur kommandant-generaal Piet Joubert beroep.⁶⁷ Die volgende dag het hy aan Cronjé probeer verduidelik dat sy "Zielverlangen is om met mijne Broeders op de voorste punt te staan waar de Kogels het ergste regen", maar dat sy plig op die wesgrens lê, en dat hy eerder graag soos Cronjé op Potchefstroom net 'n "Klompje Engelschen" sou wou hê om te bewaak, want dit sal veel makliker wees as die groot en wye grense.⁶⁸ Dit het so ver gegaan dat Viljoen op die krygsraadsitting op Maandag 14 Februarie vir kommandant Snyman belet het om verder uitvoering te gee aan Cronjé se bevele.⁶⁹ Daarop het die krygsraad wyslik besluit om 'n nuwe voorsitter, naamlik C.B. Otto, te kies, sodat nóg Viljoen nóg Snyman in 'n beherende posisie kon wees.⁷⁰

64. BV13: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, 18.2.1881, p.409.

65. BV26: P.A. Cronjé-J.P. Snyman, 10.2.1881, p.225 e.v.

66. BV19: J.P. Snyman-P.A. Cronjé, 14.2.1881, p.376.

67. BV9: J.W. Viljoen-Zeerust Krygsraad, geen datum, p.499.

68. BV19: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 13.2.1881, p.380.

69. BV19: J.P. Snyman-P.A. Cronjé, 14.2.1881, p.376.

70. BV19: T. du Plessis-P.A. Cronjé, 14.2.1881, p.378.

Cronjé het met sy hande in sy hare gesit. Aan die waar-
nemende vise-president, J.P. Maré, het hy op 16 Februarie
geskryf dat streng maatreëls teen Viljoen geneem moes
word, "daar hy eene persoon schijnt te zijn die gaarne zelf
regeert maar niet geregeerd wil worden,"⁷¹ 'n uitspraak wat
nie sonder waarhede is nie. Aan Snyman het hy die vol-
gende dag geskryf dat hy dit betreur dat 'n "ouden van
jaren niet kunnen inzien, dat ons land door ongehoorzaam-
heid aan de regering en de Wet moet verloren gaan."⁷²
En vir Viljoen self het hy op 17 Februarie gelas om on-
middellik met 50 man na die Drakensberge te vertrek om
daar "uwe heldemoed te betoonen, om daar uwe mede burgers
te helpe met uwen raad en daad", en met sarkasme in sy pen
het Cronjé die hoop uitgespreek "dat gij als een grijse
van jare (Viljoen was toe 69 jaar oud) - het voorbeeld aan
de jongere zult geven, hoe aan de orders uwer Regering moet
gehoorzaamd worden - al zoude die ook strijdig zijn met
uwe opinie."⁷³ Die generaal behoort egter toe al te besef
het dat Viljoen glad nie van plan was om Marico te verlaat
nie, want hy het gevoel dat dit sy plig is om die wesgrens
teen moontlike aanvalle te beskerm.

As strafmaatreël vir ongehoorsaamheid is Viljoen kort
hierna deur Cronjé van al sy verpligtinge in Marico ont-
hef.⁷⁴ Die ou pionier het dit vir 'n dag of wat oorweeg
om die generaal se bevel op te volg,⁷⁵ maar kort daarna
maar weer in Marico opgetree asof hy aan niemand verant-
woordelik was nie.⁷⁶ Vroeg in Maart het hy sy saak in
'n brief aan kommandant-generaal Piet Joubert probeer
verduidelik, en gestel dat hy nie sy optrede sou staak

71. BV12: P.A. Cronjé-J.P. Maré, 16.2.1881, p.362.

72. BV25: P.A. Cronjé-J.P. Snyman, 17.2.1881, p.48.

73. BV26: P.A. Cronjé-J.W. Viljoen, 17.2.1881, p.265.

74. BV26: H.A. Greeff-J.H. de la Rey, 19.2.1881, p.268.

75. BV13: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 20.2.1881, p.414.

76. BV20: Pas uitgereik deur J.W. Viljoen, 21.2.1881, p.431.

tensy hy opdrag van Joubert self kry nie.⁷⁷ In antwoord op Cronjé se skrywe van 17 Februarie - hierbo aangehaal - het hy reguit gesê dat hy sal aanhou om as kommandant te fungeer, want so het Joubert hom beveel om te doen.⁷⁸ Ook aan Kruger het Viljoen redes verskaf waarom hy nie Marico kon verlaat nie, naamlik die gevaar van die kant van Montsioa, en sy taak om die Swartes van 'n aanval op die Republiek te weerhou. Hy het oor sy suksesse uitgewei soos sy deputasies na die Swart stamme en sy pogings om Marico te bewapen. Hy het daarna verwys dat hy vroeg in Februarie Jacobus Oosthuizen met 'n bietjie geld na die Oranje-Vrystaat gestuur het op wat 'n suksesvolle sending geblyk te gewees het, want Oosthuizen is deur die "Heeren en Broeders van den Vrystaat" van soveel wapens voorsien dat Viljoen kans gesien het om die "vrouwen en kinderen" teen aanvalle te beskerm, "maar niet ik kan oorlog voeren" - daarvoor was daar nie voldoende ammunisie nie.⁷⁹ Van optrek na die Natalse front het Viljoen in hierdie skrywes nie 'n woord gerep nie. Hierdie feit het vir Cronjé, wat nie Viljoen se erns vir die beskerming van sy distrik kon begryp nie, laat voel dat Viljoen "slechts uitvlugten soek om aan de Orders Zijnen Regering niet te voldoen."⁸⁰ Of hierin waarheid steek, is moeilik om te bepaal. Viljoen se eiesinnigheid het daarmee te doen gehad.

Al het Cronjé gevoel dat Viljoen tot verantwoording oor sy verontagsaming van bevele geroep moes word,⁸¹ het die verloop van die gebeure op die Natalse front veroorsaak dat struwelinge in Marico feitlik geen aandag getrek het nie.

77. BV16: J.W. Viljoen-P.J. Joubert, 1.3.1881, p.95 e.v.

78. BV13: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 2.3.1881, p.484.

79. BV13: J.W. Viljoen-S.J.P. Kruger, 3.3.1881, p.489.
Oor die deputasie na die Vrystaat is daar ook verwys in BV12: J.W. Viljoen-H. Potgieter, 11.2.1881, p.398; BV19: J.W. Viljoen-P.A. Cronjé, 13.2.1881, p.380; en BV13: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, 18.2.1881, p.409.

80. BV26: P.A. Cronjé-J.P. Snyman, 7.3.1881, p.303.

81. Ibid.

Die belang van daardie geweste het verdwyn in die grootsheid van die Boere-oorwinning oor 'n Britse leëreheid op Majuba op 27 Februarie 1881, en in die vredesamesprekings wat daarop gevolg het. Op 17 Maart het Viljoen sy lot by die Driemanskap oor sy behandeling deur Cronjé bekla. Hy het gebelgd daarvoor gevoel dat Cronjé hom 'n "rusverstoorder en onluzverwekker" noem en hom daarvan beskuldig dat hy ongehoorsaam aan regeringsbevele was, dit na "ik myn Gouvernement 20 jaren getrouw gedint heb en altoos met eer daar afgekomen is." Terselfdertyd het hy melding gemaak van stappe wat deur hom ten opsigte van die Bantoes geneem is. Sy verweer waarom hy nie Natal toe gegaan het nie, was steeds dat "Montsioa my van january tot heden (zoo besig) gehouden (heb) dat ek niet anders kan doen as om de grenssen te bewaakt."⁸² Of die Driemanskap op hierdie skrywe geantwoord het, kon nie vasgestel word nie. Dit wil voorkom asof daar nie stappe teen Viljoen geneem is weens sy verontagsaming van bevele nie, en die saak daar gelaat is.

Jan Viljoen se rol in die Eerste Vryheidsoorlog kan nie juis as glorieryk bestempel word nie. Tog het hy 'n belangrike rol op die Transvaalse wesgrens gespeel - 'n rol wat hyself waarskynlik oorskat het. Hy was bevrees vir 'n opstand teen die Boere van die kant van die Engelsgesinde Barolongkaptein, Montsioa, en sy optrede moet teen die agtergrond van hierdie vrees gesien word. Hy het gevoel sy teenwoordigheid op die wesgrens is onmisbaar en dat slegs hy daarin sal kan slaag om Montsioa deur onderhandelinge van opstand te weerhou. Daarom het hy geweier om die bevele om na Heidelberg te gaan, te gehoorsaam. Dit was syns insiens nie onpatriotiese optrede nie. Hy het wel aan die einde van Februarie verneem dat dit hoogs onwaarskynlik is dat Montsioa 'n aanval op die Boere sou doen, want Montsioa is deur Lanyon uit Pretoria versoek om hom stil en rustig te gedra, aangesien Lanyon

82. BV13: J.W. Viljoen-Driemanskap, 17.3.1881, pp.534 e.v.

bevrees was dat die Boere sou reageer deur die Zoeloes teen die Britte aan te hits.⁸³ Hierdie berig het hom nie in sy waaksaamheid laat verslap nie, en tot aan die einde van die oorlog het hy gevoel dat, wat hy in Marico gedoen het om die vrede te bewaar, die regte optrede was. Sy verontagsaming van regeringsbevele kan nie goedgepraat word nie, maar dit kan ook nie as onpatrioties beskou word nie. Dit moet eerder gesien word as koppigheid van 'n eiewyse persoon wat gevoel het wat hy doen, reg is, en dat hy deur niks van sy koers gedwing sou word nie.

83. BV16: J.W. Viljoen-P.J. Joubert, 1.3.1881, p.96.

HOOFSTUK 12

Bedrywighede in Land Gosen

Jan Viljoen se rol eindig nie met die Eerste Vryheidsoorlog nie. Hy was ten nouste betrokke by die stryd om Betsjoeanaland en Land Gosen aan die Transvaalse wesgrens waarin sowel Swartes as Britte 'n rol gespeel het. Die agtergrond vir sy optrede na 1881 verdien nou verdere aandag.

Die basiese oorsaak van die gebeure wat tot die stigting van die Republiek Land Gosen gelei het, was 'n stryd tussen Moshette van die Ratlou-Barolong van Khunwana en Montsioa van die Tshidi-Barolong van Mafeking oor die leierskap van al die Barolong. Soos in hoofstuk 8 aangetoon is, was die Ratlou die mees senior van die Barolong-stamme,¹ maar tog het Montsioahomself as die hoogste kaptein van al die Barolong beskou. Daarby was hy 'n tradisionele vyand van die Boere en uitgesproke Engelsingesind - 'n houding wat eerstens toegeskryf moet word aan sy talle grensgeskille met die Boere, en tweedens aan die invloed van sendelinge soos veral Joseph Ludorf van die Wesleyaanse Sendinggenootskap wat van 1850 tot 1872 tussen hulle gebly het.

Mosjette was Montsioa geensins goedgesind nie. Hy was meesal op 'n goeie voet met die Suid-Afrikaanse Republiek. In 1874 is sy gebied, Khunwana, met sy goedkeuring by Transvaal ingelyf.² Dit het hom 'n aartsvyand van Montsioa gemaak. In 1881 het hulle die wapen teen mekaar opgeneem. In die stryd wat gevolg het, het Mosjette gebruik gemaak van die hulp van Boere-vrywilligers wat die Republiek Land Gosen gestig het op grond wat hulle as

1. S.M. Molema: Montshiwa, p.3. Kyk hoofstuk 8, p.220.
2. P.L. Breutz: The Tribes of the Mafeking District, p.19. Mosjette het in 1871 kaptein van die Ratlou-Barolong geword - P.L. Breutz: Die Stamme van die Distrikte Lichtenburg en Delareyville, pp.67-68.

betaling vir hulle dienste ontvang het. Jan Viljoen was een van daardie vrywilligers.

In dieselfde jaar het daar ten suide van die latere Land Gosen 'n stryd losgebrand tussen die "Engelsgesinde" Mankoroane, wat deur die Keate-uitspraak as grootopperhoof van die Batlhaping erken is, en Massouw, die "Boergesinde" hoof van die Koranna's. Beide het Blanke vrywilligers in diens geneem om vir hulle te veg, huursoldate wat as betaling vir hulle diens plase sou ontvang. Ongeveer 300 Boere het hulle onder dié voorwaarde by Massouw geskaar, en na laasgenoemde se oorwinning oor Mankoroane op 6 Augustus 1883 die Republiek Stellaland geproklameer op die grond wat hulle ontvang het.³

Om by Mosjette en Montsioa terug te kom: Die stryd tussen hulle het op 2 Mei 1881 begin met 'n aanval van laasgenoemde op Lotlakana (Rietfontein), die belangrikste stat van die Rapulana-Barolong van Matlaba. Die stat is aan die brand gestek en die beeste is gebuit. Sestig van die Rapulana het in die geveg gesneuwel en vroue en kinders is doodgebrand. Montsioa se motief was om sy gesag oor die gebied van Matlaba wat buite Transvaal gelê het, uit te brei, want hy het homself ook as hoof van die Rapulana beskou. Mosjette het homself aan Matlaba se kant geskaar, en hulle het saam beplan om wraak vir die aanval op die Rapulana te neem.⁴

Ooreenkomstig die Pretoriase Konvensie het kommandant-generaal Piet Joubert en majoor Ernest Buller die aanval namens respektiewelik die Suid-Afrikaanse Republiek en die Koninklike Kommissie gaan ondersoek.⁵ Uit Joubert se

3. D.W. Krüger: Die Republiek Stellaland; W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boeren-Republieken I, pp.113-122.

4. P.L. Breutz: Die Stamme van die Distrikte Lichtenburg en Delareyville, p.86; G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964), p.146.

5. J.A. Mouton: Genl. Piet Joubert, p.86; W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boeren-Republieken I, p.110; W.J. de Kock: Ekstraterritoriale Vraagstukke, p.99.

verslag het dit geblyk dat Montsioa uitgesproke vyandig-
gesind teenoor die Boere was. Matlaba, aan die ander
kant, het gedreig om Montsioa weg te draf "tot bij
Bangwakisoe (Bangwakatse) syn land."⁶ Daar kon dus
probleme tussen die Wesgrens-Bantoe verwag word en met
die oog daarop het Joubert wat ook Superintendent van
Naturellesake was, 'n Naturellekommissaris in die persoon
van kommandant H.A. Greeff op die Wesgrens aangestel,
met die uitdruklike bevel dat niemand anders hom met die
sake van die Bantoe buite die grense mag bemoei nie.⁷
Hierdie bevel is op groot skaal verontagsaam, ook deur
Jan Viljoen, want, soos hy op die vooraand van Mosjette
se eerste aanval op Montsioa op 17 Oktober 1881 aan die
Driemanskap geskryf het: "De ontmoeten van de menschen zijn
opgewonden tegen Montsioa." Omtrent 50 Boere-vrywilligers
het aanvanklik vir Mosjette bygestaan, en Viljoen se
laaste poging om hom sover te kry om die geskil vreed-
saam te probeer oplos is beantwoord met die woorde:
"neen daar ligt te veel onschuldig bloed die Monsioa ver-
oorsaakt heeft"⁸ (met sy aanval op Matlaba in Mei).

Die gevegte van Oktober 1881 het oor die algemeen in
Mosjette se guns verloop, en al Montsioa se statte be-
halwe Mafeking,⁹ waar sy broer Molema gewoon het, is
afgebrand. Viljoen het deurentyd as bemiddelaar probeer
optree maar tevergeefs. Mosjette se antwoord was altyd
dat Montsioa die oorlog begin het deur sy onuitgelokte
aanval op Matlaba. Montsioa het beweer dat die Boere die
oorlog begin het deurdat hulle aan Mosjette kruit en lood
verskaf het.¹⁰ Aan Joubert se bevel van 21 Oktober 1881

-
6. SS636 R1915/82: P.J. Joubert se verslag oor Montsioa, 24.5.1881, p.58 e.v.
 7. SS540 R3054/81: P.J. Joubert-J.W. Viljoen, Pretoria, 18.8.1881, p.7.
 8. Argief Marico 2: J.W. Viljoen-Driemanskap, Vergenoeg, 15.10.1881.
 9. Eers bekend as Mafikeng of 'die plek van rotse', volgens S.M. Molema: Montshiwa, p.52.
 10. KG202/1: J.W. Viljoen-P.J. Joubert, Marico, 29.10.1881.

dat Viljoen die burgers moes belet om hulle met die onderlinge stryd tussen die Barolong te bemoei, wou die oud-kommandant ook nie gehoor gee nie.¹¹ Op 3 November het 'n proklamasie in die Staatskoerant gevolg waarin krygsoffisiere op die wesgrens gelas is om hulle onderdane te beveel om hulle te onthou van deelname aan die "bloedderstige moordgevechten van wilde barbaren."¹²

In 'n aanval van Montsioa op Mosjette se laer tien dae later is drie vrywilligers gedood. Die toestand van die Boere op die wesgrens was werklik kritiek. Veediefstal het 'n daaglikse verskynsel geword.¹³ Aangesien die Regering geen beskerming aan hulle gebied het of kon bied nie weens die delikate posisie van die wesgrens in die onderhandelinge met Brittanje in verband met die wysiging van die Konvensie van Pretoria, het die Boere daar hulle toekoms in eie hande geneem. Onder leiding van Nicolaas Claudius Gey van Pittius, 'n Kaaplander uit die distrik Beaufort-Wes,¹⁴ is daar op 11 Januarie 1882 'n ooreenkoms onder die volgende voorwaardes met Mosjette aangegaan, naamlik eerstens dat Mosjette of sy verteenwoordiger/s aan elke Blanke vrywilliger wat vir hom teen die 'Rebel Montsioa' veg die helfte van die buit, sal gee; tweedens dat elke sodanige vrywilliger 'n plaas noord-oos van die Moloporivier sou ontvang op die territoriale regte waarvan Mosjette afstand sou doen; en derdens dat elke vrywilliger 'n kontrak sou teken om Mosjette getrou by te staan.¹⁵ Hierdie vrywilligers het op 13 Januarie op demokratiese wyse 'n bestuur, die Uitvoerende Raad of die "Raad van Bestuur" genoem, oor hulle gekies. Dit het uit vyf lede bestaan en was verantwoordelik vir die beheer oor die

11. Argief Marico 2: P.J. Joubert-Landdros Marico, 21.10.1881.

12. ZAR Staatskoerant, 3.11.1881.

13. SS636 R1915/82: J.W. Viljoen-Driemanskap, 26.11.1881, pp.170-171.

14. W.J. de Kock: Ekstraterritoriale Vraagstukke, p.103.

15. SS1109 R4867/85: Akte van ooreenkoms tussen Mosjette en die Blanke Vrywilligers, 11.1.1882, p.265.

algemene gang van sake.¹⁶ Gey van Pittius was voorsitter van die Bestuur, en sou dit bly tot met die vernietiging daarvan deur Warren in 1885. Die naam Gosen, wat die vrywilligers aan hulle gesamentlike grondgebied deur Mosjette aan hulle afgestaan gegee het, is ontleen aan die Bybel. Dit was die naam van die landstreek in Egipte waar Jakob en sy seuns gaan bly het na hulle op Josef se aandrang Kanaän verlaat het.¹⁷ Die rede vir die stigting van 'n republiek was dat, volgens die Pretoriase Konvensie, die Suid-Afrikaanse Republiek geen grondgebied buite die omskrewe grense kon inlyf nie. Die Konvensie het egter niks van aparte republieke daarbuite gerep nie.

Aanvanklik het nóg Viljoen nóg sy seuns hulle lot by die vrywilligers ingewerp. Dat hulle dit later gedoen het, is aan verskillende oorsake te danke waarvan die vernaamste ekonomies van aard is. Soos in hoofstuk 10 aangetoon is, was die aansienlike byverdienste uit ivoor wat tot in 1879 die Viljoens se kospotte volgehou het, na die Eerste Vryheidsoorlog nie meer beskikbaar nie. Ekonomiese ruïnering was hulle lot omrede hulle almal saam op een plaas gewoon het wat hulle nou nie meer kon onderhou nie.¹⁸ Boonop is hulle aanhoudend deur veediefstalle geteister, en kon hulle nie werksvolk kry nie. Hulle klagtes gerig aan die Driemanskap, het op dowe ore geval. Viljoen se optrede toe hy sy lot in die winter van 1882 by die vrywilligers ingewerp het, was nie impulsief nie. In Augustus 1881 het hy al gedreig dat, as die Regering nie help nie, "dan zal wy verplicht zyn om de grenzen te verlaten". In November het hy sy dreigement herhaal. In Greeff wat deur Joubert as Naturellekommissaris op die wesgrens aangestel is, het Viljoen geen vertroue gehad nie:

16. I.M. Meyer: Die Republiek Land Goosen, p.32.

17. Genesis 45:10.

18. In hoofstuk 13 word hierna breedvoerig verwys.

"De man hebt geen Kaffers Politiek".¹⁹ In 'n toekoms in die Suid-Afrikaanse Republiek het Viljoen en sy seuns begin wanhoop. Daarom het hulle waarskynlik geredeneer dat hulle deur vir Mosjette te help hulle materiële posisie kon verbeter deur sowel die deel van die buit wat hulle sou toekom as die plase wat hulle sou ontvang. Die feit dat Rooigrond minder as 60 kilometer oos van Vergenoeg geleë was, en die Viljoens se families dus daar kon bly tot na die vestiging van Blanke gesag oor die te verwerfde grondgebied, moes die besluit vir die ou pionier en sy seuns maklik gemaak het.

Vanaf Junie 1882 verskyn die sewentigjarige Jan Viljoen se naam gereeld in die notules van die Raad van Bestuur van Land Gosen, eers as voorlopige lid,²⁰ en later as volle Raadslid.²¹ Daar is ook van tyd tot tyd allerhande take aan hom opgedra, soos die aanskaffing van ammunisie,²² ondersoek van kriminele en siviele aanklagte,²³ en later die afbakening van plase.²⁴ By geleentheid het Viljoen met die afwesigheid van Gey van Pittius selfs waargeneem as voorsitter van die Bestuur.²⁵

Na Mosjette se formele verkryging van vrywilligers in Januarie 1882 het hy die vyandelikhede teen Montsioa in alle erns voortgesit. Op 20 April 1882 het Mosjette by wyse van 'n proklamasie sy volk en grondgebied onder beskerming van die regering van die Suid-Afrikaanse Republiek geplaas.²⁶ Die proklamasie het verder bepaal dat die

-
19. SS540 R3054/81: J.W. Viljoen-Driemanskap, Marico, 2.8.1881, p.2 e.v.; SS636 R1915/82: J.W. Viljoen-Driemanskap, Marico, 26.11.1881, pp.170-171; KG202/1: J.W. Viljoen-P.J. Joubert, Marico, 24.12.1881; SS1107, R563/84 by R4867/85: Memorie van J.W. Viljoen en 78 burgers-Uitvoerende Raad, 16.1.1884, pp.252-254.
 20. LG1: Notule Bestuursvergadering, 7.6.1882, p.17; ook p.18: Raad van Bestuur-C. Daly, 7.6.1882.
 21. LG1: Notule Krygsraadsvergadering, 10.7.1882, p.22.
 22. LG1: Verklaring van N.C. Gey e.a., 12.7.1882, p.25.
 23. LG1: Notule Bestuursvergadering, 5.8.1882, pp.54 en 85.
 24. Kyk voetnote 32 en 33 hieronder.
 25. LG1: Notule Bestuursvergadering, 24.11.1882, p.145 en 18.1.1883, p.171.
 26. SS1109 R4867/85: Proklamasie van Mosjette, 20.4.1882, p.272. Hierdie proklamasie was strydig met die Konvensie van Pretoria.

oorlog teen Montsioa, wat homself nou in Mafeking ver-
skans het, met behulp van Blanke vrywilligers voortgesit
sou word. In 'n verdere proklamasie²⁷ van dieselfde dag
het Mosjette bepaal dat die oorlog in beheer van die Vry-
willigers se Raad van Bestuur sou wees. Na die sluiting
van vrede moes die Bestuur 'n kommissie benoem om aan elke
daarop geregtigde vrywilliger 'n plaas uit te meet en die
gronde wat so in Blanke hande kom, laat inlyf "onder welke
beschaafde Regering als zij noodig en veilig acht".
Vir alle praktiese doeleindes het die vrywilligers dus 'n
vry hand van Mosjette gekry vir die reëling van hulle sake.
Teen Oktober 1882 kon Montsioa die beleg van Mafeking nie
langer weerstaan nie, en het hy die hulp van kommandant
J.P. Snyman van Marico ingeroep om tussen hom en Mosjette
te kom bemiddel.²⁸ Snyman het toegestem, en deur sy
bemiddeling het Montsioa en Mosjette op 24 Oktober 'n
vredesooreenkoms onderteken. Daarvolgens het beide af-
stand gedoen van groot dele van hulle grondgebied grensende
aan die Suid-Afrikaanse Republiek noord van Stellaland.
Uit ander artikels, soos die R32 000-skuld wat hy moes
betaal, blyk dit dat Montsioa hierdie ooreenkoms geteken
het om van die beleëring bevry te word, en geensins bedoel
het om hom aan die bepalinge daarvan te onderwerp nie.
Gey van Pittius het egter voortgegaan om die stuk grond
wat die Barolong-hoofmanne aan die vrywilligers afgegee
het, as Land Gosen te proklameer.²⁹

Volgens die ooreenkoms sou 'n kommissie van die vrywilligers
binne twee maande met die opmeet van plase begin.³⁰ Talle
praktiese probleme het egter opgeduik. Jan Viljoen het
byvoorbeeld in Desember berig dat hy sukkel om

27. KG 202/2: Proklamasie van Mosjette, 20.4.1882.

28. G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964),
pp.150-151; LG7: Montsioa-Mosjette, 4.10.1882, p.44;
LG7: J.P. Snijman-Voorsitter en Bestuurslede, 5.10.1882,
p.47.

29. G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964),
pp.151-153.

30. LG7: Brief van Montsioa, 26.10.1882, p.75.

kompassie in die hande te kry.³¹ Hy was lid van die kommissie wat die grense van Land Gosen moes gaan vasstel,³² en later adviserende lid van al die grondinspeksie-kommissies.³³ 'n Tweede probleem was die gebrek aan samewerking tussen die inspeksie-kommissies wat die plase moes uitmeet, wat natuurlik die werk geweldig vertraag het.³⁴ Die vernaamste probleem was die vyandiggesindheid van die Barolong: hulle wou doodeenvoudig nie sekere gebiede laat inspekteer nie. Dit was nie net die houding van Montsioa se onderdane nie. Inteendeel, in Maart 1883 het Viljoen berig: "Wy kunnen Moshete's volk minder vertrouwen dan die van Montsioa."³⁵ 'n Weeklange onderhoud met Mosjette in Februarie het dit vir die kommissie duidelik gemaak dat Mosjette onwillig was om hom aan die grondbepalings van die vredesooreenkoms van Oktober 1882 te hou.³⁶ Finale reëlins is nooit getref nie, en al die vrywilligers het ook nie plase gekry nie. Vir Jan Viljoen is wel een uitgemeet, en hy het dit die naam "Nooitverwacht" gegee.³⁷

Vanaf Maart tot September 1883 was Viljoen nie lid van die Raad van Bestuur nie, en uit protes teen sy afsetting het hy in daardie tyd nie deelgeneem aan bedrywighede in die gebied nie. Die rede vir sy afsetting was 'n memorie wat op 18 Maart by die Bestuur ingedien is, onderteken deur 77 vrywilligers, waarin beswaar gemaak is teen die feit dat sommige van die Bestuurslede nie verkose was nie -

31. LG7: J.W. Viljoen-N. Gey van Pittius, 9.12.1882, p.145.

32. LG1: N. Gey van Pittius-J.W. Viljoen, 13.12.1882, p.164.

33. Kyk LG1, p.143.

34. LG8: J.W. Viljoen-N. Gey van Pittius, 1.12.1883, p.180.

35. LG8: J.W. Viljoen-N. Gey van Pittius, 26.3.1883, p.261.

36. I.M. Meyer: Die Republiek Land Goosen, p.52.

37. SS1131 R5813/85: Grondbrief van J.W. Viljoen se plaas in Land Gosen, p.75. Waar die plaas geleë was, kon nie vasgestel word nie.

Viljoen was een van hulle - en waarin 'n nuwe verkiesing gevra is.³⁸ Viljoen was bitter ongelukkig toe hy van hierdie memorie gehoor het, en het uit protes daarna nie die Raadsvergaderinge bygewoon nie.³⁹ In 'n verkiesing op 26 Maart het hy en sy seun Georg. en S. Hartman uitgeval.⁴⁰ In September het daar egter weer 'n memorie voor die Raad van Bestuur gedien waarin gevra is dat die gewese lede heropgeneem word in die Bestuur. Dit is as noodsaaklik beskou omdat Mosjette nie met die nuwe Bestuur kon saamwerk nie. Die Bestuur het self ook so gevoel, en op 7 September is die drie uitgestemde lede heropgeneem.⁴¹ Dat Viljoen 'n gesiene lid van die gemeenskap in Land Gosen was, is seker, want in die grondplan van die dorp Rooigrond - soms ook Vrywilligersrust genoem - was een van die belangrikste strate Viljoenstraat.⁴²

Op 6 Maart 1884 het Mosjette in 'n proklamasie⁴³ ernstig beswaar gemaak teen daardie bepalings van die Konvensie van Londen (27 Februarie 1884) wat inbreuk op sy regte gemaak het. Land Gosen is daardeur in twee gedeel. Montsioa se mening oor die Konvensie was egter dat dit hom van die bepalings van die vredesooreenkoms van 24 Oktober 1882 onthef het. Daarom kon hy in antwoord op 'n ultimatum van 1 April 1884 dat hy sy onderdane voor 5 April uit Land Gosen moes verwyder, op 2 April antwoord: "I do not know the Land Goosen you write of. My people are living on the lands their Fathers lived on. The Lands of the Barolong."⁴⁴

38. LG12: Memorie aan Raad van Bestuur, 18.3.1883, p.1088.

39. LG2: Notule Raadsitting, 21-22.3.1883, p.268 e.v.

40. LG8: Verkiesingsuitslae, 26.3.1883, pp.267-268.
Viljoen het 19 stemme gekry, teenoor G. Otto, wat die minste van die gekose lede gekry het, se 58 stemme.

41. LG2: Notule Bestuursvergadering, 7.9.1883, p.310 e.v.

42. LG12: Straatplan van Roode Grond, p.1058.

43. SS1109 R4867/85: Proklamasie van Mosjette, 6.3.1884, pp.295-296.

44. LG10: Kommandant-generaal van Land Goosen-Montsioa, 1.4.1884, p.674; op.cit.: Montsioa se antwoord, 2.4.1884, p.677.

Vyandelikhede het die volgende maand opnuut losgebars toe Gey van Pittius op 10 Mei teen Montsioa oorlog verklaar het. Twee dae later het dié geantwoord met 'n verrassingsaanval op Rooigrond, suksesvol deurdat talle huise afgebrand is. Voordat die Goseniete 'n teenaanval kon loods, het die Britse Onder-Kommissaris van Betsjoeanaland, die sendeling John Mackenzie, op 20 Mei in Mafeking opgedaag.⁴⁵ Hy wou 'n Britse protektoraat oor die Barolong afkondig, en Montsioa het daartoe toestemming gegee in die hoop dat dit hom van 'n verwagte teenaanval van die kant van die Goseniete sou vrywaar. Op 23 Mei het die afkondiging van 'n protektoraat plaasgevind⁴⁶ - dit sou die hele Barolonggebied insluit, want dit het glo ook Mosjette se toestemming weggedra. Daarna het Mackenzie gepoog om met Gey van Pittius te onderhandel, maar dié het geweier, want hy het geweet dat die protektoraat onwettig was, omdat die Konvensie van Londen nog nie geratifiëer was nie.

Op 31 Julie 1884 het daar weer 'n botsing tussen die Goseniete en Montsioa se magte plaasgevind, en by hierdie geleentheid het Montsioa se raadgewer Bethell gesneuwel.⁴⁷ Dit was 'n dag na Cecil John Rhodes se aanstelling as Britse Kommissaris van Betsjoeanaland in die plek van Mackenzie.⁴⁸

-
45. A.J. Dachs (ed.): Papers of John Mackenzie, pp.150-151; G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964), pp.159-160; W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boere-Republieken I, p.182 e.v.
46. LG12: Proklamasie van J. Mackenzie, 23.5.1884, pp.944-945.
47. W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boeren-Republieken I, p.200; LG13: W. Weber-Montsioa, 2.8.1884, p.161. Christopher Bethell, 'n opgevoede Engelsman, was 'n luitenant in die Britse Leër voordat hy hom as Montsioa se hoofraadgewer onder die Barolong gevestig het. Hy het getrou met 'n familielid van Montsioa en homself heeltemal met die Barolong probeer assosieer: S.M. Molema: Montshiwa, p.104; G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964), p.149.
48. Basil Williams: Cecil Rhodes, p.81; G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964), p.160.

Op 8 Augustus 1884 het die Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek die Konvensie van Londen bekragtig. Aangesien grensbepalings in hierdie Konvensie die gebied Land Gosen in twee verdeel het, het die vrywilligers in 'n proklamasie van 12 Augustus verklaar dat hulle hul nooit daaraan sou onderwerp nie,⁴⁹ en ongestoord met die oorlog teen Montsioa voortgegaan. Teen die einde van die maand was Rhodes en Piet Joubert, nou spesiale kommissaris van die suidwestelike grense van die Republiek⁵⁰ op die toneel. Hulle het op 26 Augustus in Rooigrond aangekom, maar kon nie vrede bewerkstellig nie, want Van Pittius het geweier om Rhodes te woord te staan.⁵¹ Joubert het wel vir Montsioa sover gekry om vir vrede te vra, en dié het homself op 30 Augustus onvoorwaardelik aan die Goseniete oorgegee.⁵² Rhodes het egter hierdie oplossing van die probleem verwerp.⁵³ 'n Onafhanklike republiek dwarsoor die pad na die Noorde is alles behalwe wat hy aan die Transvaalse wesgrens wou sien.⁵⁴

Paul Kruger het nou met 'n vredespoging voor die dag gekom deur in 'n voorlopige proklamasie op 16 September 'n protektoraat van Transvaal oor die gebied van beide Mosjette en Montsioa af te kondig.⁵⁵ Ds. S.J. du Toit is as Spesiale Kommissaris wat die proklamasie moes uitvoer op 22 September hartlik deur die Bestuur in Rooigrond verwelkom.⁵⁶ Op 25 September het Du Toit vir Montsioa sover

49. LG15: Proklamasie van N.C. Gey van Pittius, 12.8.1884, p.43.

50. LG12: P.J. Joubert-N. Gey van Pittius, 21.8.1884, p.1000.

51. LG12: C.J. Rhodes en P.J. Joubert-N. Gey van Pittius, 26.8.1884, p.1004; op.cit.: P.J. Joubert-N. Gey van Pittius, 27.8.1884, p.1011; J.A. Mouton: Genl. Piet Joubert, p.91.

52. SS1109 R4867/85: Vredesooreenkoms, 30.8.1884, p.95 e.v.; op.cit.: Bestuur van Land Gosen-P.J. Joubert, 31.8.1884, pp.102-103; ZAR Staatskoerant, 18.9.1884: Montsioa-P.J. Joubert, 30.8.1884; G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964), pp.163-164; W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boeren-Republieken I, p.206.

53. J.A. Mouton: Genl. Piet Joubert, p.92.

54. W.J. de Kock: Ekstraterritoriale Vraagstukke, p.232; B. Williams: Cecil Rhodes, p.72.

55. ZAR Staatskoerant, 18.9.1884: Proklamasie van S.J.P. Kruger, 16.9.1884.

56. SS1108 R4867/85: Verwelkomingsadres aan S.J. du Toit, 22.9.1884, pp.264-265.

gekry om toe te stem om hom onder 'n protektoraat van Transvaal te stel.⁵⁷ Die Bestuur van Land Gosen het op 29 September ook 'n 'Acte van Cessie' met Du Toit gesluit, en op 3 Oktober het die Spesiale Kommissaris die Vierkleur oor Rooigrond gehys.⁵⁸ Dit was nie deel van sy opdrag nie, en op bevel uit Pretoria moes hy dit spoedig weer stryk.⁵⁹ Buitendien het die Britse Hoë Kommissaris, sir Hercules Robinson, ooreenkomstig die Konvensie van Londen beswaar gemaak teen Kruger se proklamasie van 16 September. Dit is op 13 Oktober teruggetrek.⁶⁰

Die Goseniete het gevoel dat Kruger hulle in die steek gelaat het en op Jan Viljoen se aandrang is die hulp van Piet Joubert ingeroep.⁶¹ In 'n skrywe van 20 Oktober het die Bestuur 'n uitnodiging gerig om hulle met sy "verstandige en versienende raad" te kom bedien.⁶² Viljoen en talle ander Goseniete het steeds gehoop dat hulle land deel van die Suid-Afrikaanse Republiek kon word, en het verklaar dat hulle die Vierkleur sal beskerm "al spring de bloet tot aan den Hemel."⁶³ Van Joubert se kant sou die Goseniete geen hulp kry nie, want hy het op 29 September al as kommandant-generaal bedank - volgens sy biograaf

57. SS1108 R4867/85: Notule byeenkoms te Mafeking, 25.9.1884, p.277 e.v.

58. LG3: Notule Raadsvergadering, 29.9.1884, pp.385-388.

59. W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boeren-Republieken I, p.212; J.F. van Oordt: Paul Kruger, pp.442-443.

60. ZAR Buitengewone Staatskoerant, 13.10.1884: Proklamasie van S.J.P. Kruger, 13.10.1884; W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boeren-Republieken I, p.215.

61. LG12: J.W. Viljoen-Bestuur van Land Goosen, 17.10.1884, p.932.

62. LG3: Bestuur van Land Gosen-P.J. Joubert, 20.10.1884, pp.592-593.

63. LG12: Verklaring van J.W. Viljoen en 61 ander inwoners van Land Goosen, 3.11.1884, p.953.

omdat Kruger hom as Spesiale Kommissaris vervang het met Du Toit.⁶⁴ Viljoen en sy makkers het dus weer alleen gestaan op die Transvaalse wesgrens.

Dit was die posisie toe twee Kaapse ministers, die premier Upington en die oud-premier Sprigg, in die middel van November hulle opwagting in Rooigrond gemaak het. Die sending van hierdie twee ministers het 'n laaste poging verteenwoordig uit die Kaapkolonie om die onsekere toestand op die Transvaalse wesgrens opgelos te kry.⁶⁵

Hulle ontvangs in Land Gosen was veel vriendeliker as dié wat Rhodes in Augustus te beurt geval het. Viljoen het saam met die res van die Bestuur ingestem om met die ministers te onderhandel.⁶⁶ Die samesprekings het in 'n goeie gees verloop. Tydens die samesprekings het Viljoen die houding van meeste van die Goseniete teenoor Montsioa in geen onduidelike taal gestel nie, naamlik "altyd trachte ik vrede te houden, maar alleen met Montsioa kan ik daarin niet slagen; hy is een dief (en) een moordenaar ... Hy is er altyd op uit om te stelen en oorlog te maken ..."⁶⁷ Die Kaapse ministers se sending was 'n sukses, en die Goseniete het feitlik eenparig 'n voorgestelde inlywing⁶⁸ by die Kaapkolonie ondersteun. Miskien het hulle dit gedoen omdat hulle besef het dat die Britse Imperiale Regering van plan was om in te meng,⁶⁹ sodat al hulle eie planne en idees tever-

64. J.A. Mouton: Genl. Piet Joubert, p.97.

65. W.J. Leyds: Het Insluiten van de Boeren-Republieken I, pp.220-223; G.M. Theal: History of South Africa XI (Struik, 1964), pp.165-167.

66. LG3: Notule Bestuursvergadering, 18.11.1884, p.602 e.v.

67. SS1111 R5594/84 by R4867/85: Notule van samesprekings, 18.11.1884, p.200 e.v.

68. Imperiale inmenging was onvermydelik na die afkondiging van 'n Duitse protektoraat oor Namaqua-Damaraland in Augustus 1884 en die gevolglike vrees in Britse regeeringskringe vir Duitse uitbreiding ooswaarts en aansluiting met Transvaal dwarsoor die 'Road to the North'. Volg E.A. Walker: A History of South Africa, p.405.

69. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.443.

geefs sou wees.

Sir Hercules Robinson kon nie Upington en Sprigg se reëlings met die Bestuur van Land Gosen goedkeur nie. Die rede was dat 'n militêre mag onder generaal-majoor sir Charles Warren vroeg in Desember 1884 in Kaapstad geland het, 'n mag van 4 000 man wat na Betsjoeanaland gestuur is. Sonder dat 'n skoot geskiet is het al die Goseniete finaal uit wat hulle as hulle wettige grondgebied beskou het, padgegee. Die Blanke vrywilligers van die Barolong-hoofman Mosjette het kaal uit die stryd gekom, en natuurlik ook Mosjette self. Dit het nie beteken dat Montsioa nou onafhanklik in besit van die 'land van sy voorvaders' was nie; intendeel op 30 September 1885 is sy grond ingesluit by die gebied wat as Brits-Betsjoeanaland geproklameer is.

Saam met die verdwyning van Land Gosen voor die mag van Warren, eindig die rol van Jan Viljoen in die geskiedenis van die klein republiekie. Na afloop van die gebeure wat nadelig vir hom geëindig het in die sin dat hy die plaas Nooitverwacht verloor het, het hy hom teruggetrek op Vergenoeg, waar sy gesin die hele tyd gebly het. Hierdie keer het hy hom ook teruggetrek uit die openbare lewe. Die ou pionier van al meer as sewentig jaar sou hom nie langer aktief bemoei met gebeure in sy distrik of elders in die Suid-Afrikaanse Republiek of op sy geliefde wesgrens nie.

HOOFSTUK 13

Laaste jare en karakter

Jan Viljoen is op 30 Maart 1893 op tagtigjarige ouderdom oorlede. Hy het te perd deur die vol Klein Maricorivier gery, en nat by die huis op Vergenoeg aangekom. As gevolg daarvan het hy koue gevat en na 'n kort siekbed gesterf.¹ Hy is oorleef deur sy vrou, wat op 3 Mei 1900 oorlede is² en agt van hulle vyftien kinders, naamlik vier seuns: Johan Georg Hermanus, Johannes Willem, Marthinus Willem, Hendrik Petrus Botha; en vier getroude dogters: Maria Catharina Elizabeth (getroud met Jacobus Petrus Erasmus), Alletta Susarah Henrietta Wellemina (met Jacobus Francois Gert du Toit), Gertruida Stephina (met Cornelis J. Engelbrecht), en Amalia Carolina Magdalena (met Jan Christoffel Fourie).³

Uit Viljoen se testament blyk dit dat hy ten tye van sy dood nie 'n welgestelde man was nie. Inderdaad was sy finansiële posisie een van die grootste probleme dwarsdeur sy lewe. Daar bestaan geen bewys dat hy ooit ryk was nie, al het hy kontant uit ivoor en ander produkte van die jag gemaak. Soos alle ander Boere was sy grootste bate sy grond en sy vee.⁴ Grond het hy gehad in die vorm van sy eerste plaas Vergenoeg en die latere De Putten. Hoeveel vee hy gehad het, kon nie vasgestel word nie. Dit is hoogs onwaarskynlik dat hy kapitaal in enige

-
1. A787 (Preller) no. 213, Lêer 148: Getuienis omtrent J.W. Viljoen, p.294.
 2. Testament no. 3593 (1900): Testament van Maria Catharina Viljoen, geb. Messer.
 3. Testament no. 7842 (1893): Testament van Johannes Willem Viljoen; A787 (Preller) no. 213, Lêer 148 (Geslagsregister van J.W. Viljoen), pp.288-289.
 4. Historiese Studies II:3, Januarie 1941 (A.N. Pelzer: Die 'Arm-Blanke' in die Suid-Afrikaanse Republiek tussen die jare 1882 en 1899), p.130.

ander vorm as vee met hom saam die Transvaal ingebring het. Sy plaas in die Soewereiniteit is immers in 1848 gekonfiskeer,⁵ sodat hy nie enige geld daarvoor gekry het nie. Die meeste Trekkers het min aardse goedere gehad toe hulle in Transvaal aangekom het, want hulle is met min uit die Kaapkolonie weg.⁶ Die Transvaalse Boere se landelike bestaan gedurende die wordingsjare van hul staat was alles behalwe 'n kommerlose tydperk. Elke persoon het net genoeg gehad om in sy eie behoeftes te voorsien.⁷ Daar kan dus aangeneem word dat dit met diegene wat terugslae ondervind het swak sou gaan.

Jan Viljoen het kort na sy intrek in Marico in 1848 'n terugslag ondervind. Tydens die botsings met die Swart stamme op die wesgrens in die vroeg vyftiger jare, is sy koringmeule wat hy na sy aankoms op Vergenoeg opgerig het,⁸ stukkend gekap en verbrand. Aan Andries Pretorius skryf hy in 1853: "Ik heb niets."⁹ Dit is terselfdertyd bevestig deur die Engelse handelaar James Chapman wat van Viljoen geskryf het: "He was poor, had been reduced by the bad policy of commandants (in die botsings met die Swart stamme), and now had lost about 50 head of cattle,"¹⁰ wat toon dat hy heelwat beeste moes gehad het. Die olifantjag het blykbaar ekstra inkomste verseker, vandaar sy byna jaarlikse jagtogte, maar met die uitroeiing van dié diere in die sewentiger jare was 'n belangrike bestaansbron vir hom opgehef.

-
5. Kyk hoofstuk 2.
 6. J.D. Kestell: Die Voortrekkers, p.27.
 7. Soos A.N. Pelzer tereg aandui in sy Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek I, p.14.
 8. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, p.22.
 9. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R517/53: J.W. Viljoen-A.W.J. Pretorius, Schoonspruit, 16.4.1853, p.329.
 10. James Chapman: Travels in the Interior of Africa I (Ed. Tabler, Balkema, 1971), p.87.

Viljoen was nie die enigste Maricoaner wat dit finansiël swak daaraan toe gehad het nie - in 1855 het hyself uit Marico berig dat "de armoet is hier zeer zwaar onder de menschen ...",¹¹ en in die volgende jaar "de geld is maar braaf schaars."¹² Met die loop van die jare het die toestand op finansiële gebied ook nie verbeter nie. In die sewentiger jare het 'n Oostenrykse reisiger, Emil Holub, na 'n besoek aan Zeerust geskryf: "It was only in a few instances that we saw anything like abundance."¹³ Wat die Viljoens betref moet die oorsaak daarvoor gesoek word in die feit dat hulle almal saam, die getroudes met hulle kinders inkluis, uit Vergenoeg 'n lewe probeer maak het.¹⁴ Solank hulle hul inkomste uit die jag kon aanvul, het dit met hulle goed gegaan. Viljoen se seuns en skoonseuns was almal van plan om, soos hulle vader en skoonvader, jagers te word.¹⁵ Vanaf die sewentiger jare kon die jagveld egter nie meer 'n goeie inkomste bied nie, en van daardie tyd af dateer die pogings van Viljoen om hom en sy familie se posisie te probeer verander.

Viljoen het besef dat een van die belangrikste voorwaardes vir toekomstige voorspoed was om nog grond in die hande te kry. In 1870 het hy die eerste van 'n reeks briewe in dié verband aan die President en Uitvoerende Raad gerig. Hy vra dat "daar het aan alle Voortrekkers twee plaatsen en een erf beloof is, ... myn nog een plaats toe te kenne, ... daar ik nog maar een regt gekrygen heeft ..." Hy het gevoel dat hy dit verdien "daar ik al voor jaaren in het Gouvernements Dienst is geweest."¹⁶

-
11. A.N. Pelzer: Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek I, p.16.
 12. SS11 R957/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 4.1.1856, p.1.
 13. Emil Holub: Seven Years in South Africa, 1872-1879, pp.420-421.
 14. J.P.R. Wallis (ed.): The Matabele Mission, p.197.
 15. E.C. Tabler (ed.): To the Victoria Falls via Matabeleland. The Diary of Major Henry Stabb, 1875, p.4.
 16. SS123 R587/70: J.W. Viljoen-Staatspresident en Uitvoerende Raad, Klein Marico, 3.5.1870, p.35.

Die Uitvoerende Raad se antwoord was gunstig: hy kon vir hom 'n plaas aanteken waar daar oop grond was.¹⁷ So het Viljoen in die sewentiger jare die plaas Valleifontein bekom, wat hy De Putten genoem het.¹⁸ Dit was ongeveer 20 kilometer wes van Vergenoeg geleë. Die oud-kommandant was egter nog nie tevrede nie: in April 1882 het hy om nog 'n plaas aansoek gedoen, weer sinspelende op die feit dat "ik mijn gouvernement en mijn natie jaren achtereen trouw gedient hebbe."¹⁹ Toe daar geen antwoord op was nie, het hy sy lot ingewerp by die vrywilligers van Mosjette in Land Gosen.²⁰ Dit het hom niks gebaat nie, want vroeg in 1885 moes hy en sy mede Goseniete by die aanhoor van die nuus dat 'n Britse leër na die gebied op pad was sonder seremonie uit hulle Republiek die wyk neem. Daarna het Viljoen hom weer tot die Uitvoerende Raad gewend.²¹ Hy het die "Hoog Eedele Heeren" daarop gewys dat hy "in 1848 hier komen woon en woon heden vandag nog op de zelve klyne plaats met al myn kinderen en kinds kinderen op twee klyne lappen grond."²² Die poging was vergeefs - Viljoen is daarop gewys dat "de Regeering geen macht heeft zonder toestemming van den Gst. Volksraad Gouvernementsgronden te verkoopen of op eenigerlei anderen wijze af te staan."²³

Dit is interessant om te let op Viljoen se motivering vir sy aansoek om nog 'n plaas. Landsdiens. Hy was bewus van sy pionierstaak as wegbereider vir die nageslag.

17. SS1038 R922/85: Kopie URB 13.5.1870, art. 16, p.67.

18. Ibid., p.69.

19. SS668 R2885/82: J.W. Viljoen-Driemanskap, Vergenoeg, 28.4.1882, pp.120-121.

20. Volg hoofstuk 12.

21. SS1038 R922/85: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Vergenoeg, 16.2.1885, p.66.

22. SS1038 R923/85: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Vergenoeg, 16.2.1885, p.74.

23. SS8665 BB316/85: W.E. Bok-J.W. Viljoen, Pretoria, 25.2.1885, p.366.

Viljoen se poging om nog grond te bekom het nie daar opgehou nie. Toe hy nie self daarin kon slaag om sy saak voor die Volksraad te lê nie, het hy 'n persoonlike brief aan president Kruger geskryf om hom te versoek om die saak op te neem.²⁴ Die amptelike antwoord daarop was egter dieselfde as dié een wat hy in Februarie 1885 ontvang het.²⁵ In Desember 1886 het Viljoen vir die sesde en laaste keer sy versoek aan die Uitvoerende Raad herhaal, blykbaar weer tevergeefs.²⁶ Die gevolg daarvan was dat hy met sy dood slegs die plase Vergenoeg en De Putten besit het om aan sy kinders na te laat.²⁷ Dit weerspieël die bestaansekonomie van die eerste pioniers. Hulle het nie tred gehou met die verandering van die samelewing nie. Die wild was uitgejag en grond het skaars geword. Verarming was die gevolg. Sentiment was nie voldoende om die ou pionier se probleme op te los nie.

Dit was nie die enigste pogings wat Viljoen aangewend het om sy posisie te verbeter nie. In sy skrywe van April 1882 aan die Driemanskap het hy gevra dat hy vry gesprek moet word van belasting en daarby gevoeg dat hy "een penseoen verdient hebbe, bij mijn gouvernement en mijn natie."²⁸ Dit het hom nie geluk om een van die twee aansoeke goedgekeur te kry nie. In dieselfde maand het hy gepoog om die nageslag van 'n sewentigtal beeste wat hy in 1853 aan 'n Bakwena sou gegee het om vir hom op te pas weer in die hande te kry. Dit het hom ook nie geluk nie.²⁹ Onder welke omstandighede die beeste aan die Swartman gegee is, en waarom dit nie eerder opgeëis is nie, word nie vermeld nie. Moontlik kon dit tydens een van sy jagtogte gewees het.

-
24. SS1038 R2934/85: J.W. Viljoen-S.J.P. Kruger, Vergenoeg, 6.6.1885, pp.75-76.
25. SS1038 R923/85: W.E. Bok-J.W. Viljoen, Pretoria, 25.2.1885, p.78. Volg voetnoot 23 hierbo.
26. SS1038 R6480/86 by R923/85: J.W. Viljoen-S.J.P. Kruger en Uitvoerende Raad, Vergenoeg, 9.12.1886, p.79.
27. Testament 7842 (1893): Testament van J.W. Viljoen.
28. SS668 R2885/82: J.W. Viljoen-Driemanskap, Vergenoeg, 28.4.1882, pp.120-121.
29. SS646 R2409/82: J.W. Viljoen-Driemanskap, Marico, 11.4.1882, pp.181-182; SS8658 BB1126/82: J.E. Bok-J.W. Viljoen, Pretoria, 1.5.1882, p.26; SS8698 BB2690/91: W.J. Leyds-J.W. Viljoen, Pretoria, 25.9.1891, pp.151-152.

Reeds in 1875 het Viljoen klippe wat hy gemeen het goud=
draend kan wees op sy plaas gevind en laat toets, maar die
resultate was negatief.³⁰ Tog het daar in 1887, dit wil
sê toe die goudkoors in die Suid-Afrikaanse Republiek sy
hoogtepunt bereik het, 'n gerug ontstaan dat Viljoen sy
plaas wat aan die Malmanigoudveld gegrens het aan die
groot kapitalis Rothchilds verkoop het vir R60 000.³¹
Dit was 'n blote gerug.

Jan Viljoen se pogings om hom en sy familie ekonomies op
te hef, het dus misluk. Veral na die gebeure in Land
Gosen waar die toekomsmoontlikhede om meer grond te bekom
rooskleurig begin lyk het toe dit vroeg in 1885 in die
stof van 'n Britse Imperiale troepemag verdwyn het, het
die ou pionier werklik verleë geraak met sy "beede" om "eene
dorre lap grond."³² Dit sou hom egter niks baat nie.

Soos bekend het daar met die uitjag van die wild en die
skaarste aan grond bewegings onder die Transvaalse Boere
ontstaan om die land in georganiseerde trekke te verlaat
met die doel om hulle ou bestaanswyse as pioniere elders
hoër-op in Afrika te gaan voortsit. Viljoen het nie aan-
gesluit by enige van die trekke uit die Suid-Afrikaanse
Republiek in die tydperk na 1885 nie. In die winter van
1886 het die Betsjoeanalandse grenspolisie wel die gerug
versprei dat Viljoen as leier van 'n groot groep Boere besig
was om voor te berei vir 'n inval in Masjonaland, en in
die volgende winter is melding gemaak van 'n ekspedisie van
250 Boere wat onder Viljoen georganiseer sou word. Dit
het egter geblyk dat daar geen waarheid in die gerugte steek
nie.³³ Die bedoeling was blykbaar om Rhodes se aandag op
die Trans-Limpopo te vestig.

30. SS188 R1123/75: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Pretoria,
19.5.1875, p.211.

31. J.L. Hattingh: Die Trekke uit die Suid-Afrikaanse
Republiek en die Oranje-Vrystaat, p.515.

32. SS1038 R922/85: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Ver-
genoeg, 16.2.1885, p.66.

33. J.L. Hattingh: Die Trekke uit die Suid-Afrikaanse
Republiek en die Oranje-Vrystaat, pp.70-71.

Viljoen het na die gebeure in Land Gosen homself uit die openbare lewe onttrek en in sy laaste jare word daar niks meer van hom verneem nie. Hoe hy geleef en wat hy gedoen het, weet ons nie. Hy het in stilte gesterf. Van sy dood is daar geen ophef gemaak nie. Slegs 'n amptelike kennisgewing in die Staats Courant³⁴ het aangekondig dat die ou pionier van die wesgrens die tydelike met die ewige verwissel het. Hy was een van die baie wat hulle lewe feil gehad het vir die Republiek. Moontlik het sy rebelle-leierskap hom vroeg reeds in die vergetelheid laat geraak. Hy sou egter voortleef in die wêreld van die grootwildjagters en tot legende word.

Noudat die lig geval het op die lewe van Jan Viljoen as die bekendste Transvaalse wesgrenspionier is dit nodig om sy geaardheid en karakter te ontleed. Daar bestaan heelwat in die bronne wat lig daarop werp. Dit blyk dat Viljoen 'n man met vele aangesigte was waarvan twee duidelik na vore kom. Die eerste is dié wat in sy optrede teenoor sy mede-Boere en die staat tevoorskyn kom en die tweede dié wat deur veral Engelse reisigers, handelaars en jagters vir ons geskilder is.

In sy optrede teenoor sy mede-Boere en die staat was Viljoen 'n individualis en soms voortvarend. Daar bestaan voldoende getuienis dat hy 'n "kwaai" man was met 'n ontplofbare humeur wat hom gewelddadig laat optree het teen sowel persone as teen die Staat. In 1853 het hy gedreig om die Volksraad te vernietig,³⁵ en tien jaar later het hy leier van 'n opstand teen die Staat geword. In 1851 het hy gedreig om twee van sy wykslede met 'n sambok te slaan,³⁶ en 17 jaar later het hy vir ds. Cachet met 'n sambok aangeraand. En tog was hy 'n gewilde en gerespekteerde persoon. Daartoe het veral sy vriendelike geaardheid

34. ZAR Staatskoerant, 10 Mei 1893, p.451.

35. Kyk p.59.

36. Kyk p.59.

bygedra, asook sy gasvryheid waarvoor hy bekend was. Volgens James Chapman was hy baie nadruklik en het hy elke sin begin met: "Nou neef, sal ek jou darem dit vertel..." By 'n ander geleentheid het dieselfde Chapman na Viljoen verwys as "one of the most good-natured and obliging men you can meet with."³⁷

Na sy optrede in verband met die Transvaal Advocate se implisiete beskuldigings van moord teen sy seun Marthinus in 1869, is Viljoen egter deur iemand as 'n bombastiese vuurvreter bestempel.³⁸ Wanneer sake nie na sy sin verloop het nie, kon hy inderdaad baie hardkoppig raak, soos sy optrede in Marico tydens die Eerste Vryheidsoorlog bewys, toe hy nie die bevele van generaal Cronjé uit Potchefstroom wou gehoorsaam nie. Op die Raad van Bestuur van Land Gosen het dit nie altyd eenstemmig gegaan nie, en ware of valse aanklagte is sonder aansiens des persoons heen en weer gemaak, sodat Viljoen telkens die Raad in 'n vlag van woede verlaat het.³⁹

Die gevolgtrekking wat hieruit te maak is, is dat Viljoen 'n gekompliseerde persoon was, eiewys en eiegeregtig wanneer dinge hom nie pas nie, maar aangenaam en vriendelik in die normale gang van sake. Hy het ook deursettingsvermoë en 'n sterk wilskrag gehad anders sou hy nie daarin kon slaag om homself as pionier in Marico te vestig en vir byna vyftig jaar daar te handhaaf, of met groot moeite olifante verder noord te gaan jag nie. Jan Viljoen was 'n tipiese grenspionier, koning op sy plaas, "baas" in sy wyk en self "die regering". Hy kon nie verset teen hom duld nie en moeilik buig vir owerheidsbevele, wanneer hy nie daarmee saamstem nie. Hy was koppig, selfstandig,

-
37. J. Chapman: Travels in the Interior of Africa I, (Ed. Tabler, Balkema, 1971), p.57 en 25; volg ook hoofstuk 9.
 38. The Friend, 14.10.1869 (Van 'n korrespondent uit Potchefstroom, 28.9.1869).
 39. Byvoorbeeld LG4: Notule Raadsvergadering 22.3.1883, p.633; volg hoofstuk 12.

individualisties, 'n man met 'n sterk persoonlikheid en leierseienskappe. Ambisieus was hy nie, anders sou hy geaspireer het na politieke leierskap. Hy het vaste idees gehad van hoe die staat georden moes word en het opgetree met die bedoeling om die staat volgens sý idees te herorden. Teenoor sy land en volk was hy lojaal en bereid om te dien en op te offer.

Viljoen self het besef dat hy pionierswerk gedoen het. In 1885 het hy met volle reg aan die Uitvoerende Raad kon skryf: "Ik heb met myne Familie hier in getrokken toe alles hier woest waart en heb de Grensen opgehouden tot dat hier nu Kerken en Scholen in Vyligheid zyn."⁴⁰ Al was hy in sy optrede soms onberekenbaar, kwaai en voortvarend het hy die beste vir sy land in die oog gehad, soos blyk uit sy belofte aan M.W. Pretorius in 1856: "Ik geef U.HEd. myn Woord en Eer, dat ik Marico niet zal afgeven, en myn bestes zal doen, om alles tot besten en tot Eer der Republiek uit te werken."⁴¹ Uit sy optrede vanaf 1848 is dit duidelik dat hy met dié belofte bedoel het om alle vreemde invloede daaruit te weer en te keer dat die gebied nie deur Swartes oorgeneem word nie. Sy optrede teen Britse fortuinsoekers, wie se teenwoordigheid op die wesgrens hy gevrees het aangesien dit moontlik tot toestroming van vreemde elemente kon lei, sy optrede teen die Gereformeerde Kerk van ds. Postma, die vestiging waarvan sinsinsiens tot 'n godsdiensoorlog kon lei, sy aanranding van ds. Cachet, wie se Kerk hy gevrees het vanweë sy verbinde met die Kaapkolonie, en sy diplomatieuse optrede teen die Swart stamme in die omgewing van Marico, in wie se verenigde mag hy 'n wesentlike bereiging vir Blanke voortbestaan gesien het, getuig telkens van sy pogings om die Transvaalse wesgrens as deel van die Suid-Afrikaanse Republiek in stand te hou.

40. SS1038 R923/85: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Vergenoeg, 16.2.1885, p.74.

41. SS11 R1127/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 30.6.1856, pp.461-462.

Dit is ook die agtergrond waarteen Viljoen se rol in die Burgeroorlog beoordeel moet word. Kerk en Staat was vir Viljoen wesentlik dieselfde. Sy staat was die Suid-Afrikaanse Republiek, sy kerk die Hervormde Kerk, wat die Staatskerk van die Suid-Afrikaanse Republiek was. Toe Viljoen ten onregte onder die indruk gekom het dat Kruger die posisie van die Hervormde Kerk as Staatskerk wou ondermyn, en boonop nie vir M.W. Pretorius as staatshoof wou hê nie, het die kommandant geoordeel dat Kruger die staatsgesag wou afbreek. Vandaar sy proklamasie waarin hy almal wat soos hy gevoel het, uitgenooi het om saam met hom die wapen op te neem om die staat weer op te bou. Viljoen is wel by die Krokodilrivier deur Kruger verslaan, maar hy het tog geglo dat hy die oorlog gewen het. Want hy het in sy doel geslaag, soos hy in 1874 aan Moilo geskryf het: "Paul Kruger heb ook geseg dat ik niets ben, maar ik heb Pretorius op zyn stoel gezet."⁴² Vir Kruger het Viljoen nooit groot bewondering gekoester nie, sekerlik omrede Kruger so 'n sterk Gereformeerde was, en dan ook as gevolg van die ongelukkige Burgeroorlog waarin hulle teenoor mekaar te staan gekom het. Wat Viljoen van president Burgers gedink het, kon nie vasgestel word nie.⁴³ Na die Eerste Vryheidsoorlog was Viljoen 'n geswore Joubertman.⁴⁴ Was dit dan nie kommandant-generaal Piet Joubert wat hom in Desember 1880 vir die duur van die vryheidstryd as kommandant aangestel het nie?

Viljoen het die Swartmense goed verstaan en hulle regte gerespekteer. In sy optrede teenoor hulle was hy streng maar regverdig en was om dié rede deur hulle gerespekteer. Deur sy temming van die Swartes het hy 'n groot diens aan

42. SS180 R2068/74: J.W. Viljoen-Moilo, 20.11.1874, p.86.

43. In die S.P. Engelbrecht-museum in Pretoria berus 'n Statebybel wat deur Berend Burgers van Murraysburg in die Kaapkolonie, broer van president T.F. Burgers, in 1868 aan Viljoen geskenk is. Om daarvan af te lei dat Viljoen die Burgerse geken het, sal egter vergesog wees.

44. A787 (Preller) no. 213 Lêer 148 (Getuienis omtrent J.W. Viljoen), p.292.

sy tyd bewys. Hy was voorstander van vrede en 'n vrede=maker en diplomaat. Moontlik het sy bynaam "Jan Secheel" iets hiermee te doen.

Al bestaan daar geen breedvoerige beskrywing van Viljoen as persoon nie, is dit moontlik om tot enkele gevolgtrek=dings in verband met sy voorkoms en karakter te geraak. Volgens tydgenootlike waarneming was Viljoen liggaamlik kort en skraal van bou, so taai soos 'n ratel en bekend vir sy besondere uithouvermoë. "For a Boer, he is of small stature, though very tough and wiry, with a quick vivacious manner, and keen dark eyes, which betray his French descent."⁴⁵ Nie net sy helder bruin oë en wye baard is dadelik opgemerk nie, maar ook sy uitdagende houding: "His dress and bearing denoted him a person of position in the community."⁴⁶ "He was a typical Frenchman in appearance and manner, evidently of Huguenot descent."⁴⁷ Selfs toe hy begin oud word het, het hy energiek gebly: "Jan Viljoen was still, when I last saw him, in 1879 (Viljoen was toe 67 jaar oud), as strong and active as a young man,"⁴⁸ aldus die beroemde jagter F.C. Selous.

Viljoen het nie skoolopleiding geniet om van te praat nie. Montgomery het in 1868 geskryf: "He and his good lady have had the advantage of an English schooling", maar geen besonderhede daarvan is bekend nie. Wat wel bekend is, is dat hulle, volgens Montgomery, heelwat interessante boeke in die huis gehad het.⁴⁹ Viljoen het die staats=koerante gelees, want uit sy briewe is dit duidelik dat hy op hoogte was van gebeure oral in die Republiek. Hy

45. F.C. Selous: A Hunter's Wanderings in Africa, p.30; volg ook S. le Roux: Baanbrekers en Jagters, p.81.

46. P. Gillmore: The Great Thirst Land, p.195; H. Rex: Die Voorgeskiedenis en Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust, p.208.

47. A787 (Preller) no. 213 Lêer 148 (Uitknipsel: "The Reminiscences of Robert Noble Acutt" in South Africa, 27.11.1925, p.376), p.312.

48. F.C. Selous: A Hunter's Wanderings in Africa, p.30.

49. The Friend, 11.12.1868 (Notes of a trip from Bloemfontein to Marico and back, by John Montgomery).

het 'n besondere mooi handskrif gehad: dit en sy uitdruk-
kingsvermoë in amptelike briewe getuig van 'n sekere
ontwikkeldheid. Hy kon Engels praat,⁵⁰ maar welke Bantoe-
tale hy magtig was, is nie bekend nie.

Sy skrale opvoeding ten spyt was Viljoen 'n gebore diplo-
maat. Hy het goed met vreemdelinge oor die weg gekom,
veral besoekende Engelstaliges wat 'n positiewe beeld oor
sy gasvryheid vir ons in hulle geskrifte nagelaat het.
Viljoen het dus na buite ook 'n positiewe beeld van "die
Boer" vertoon en ook daardeur is 'n diens bewys aan sy
land en volk.

50. Parker Gillmore: The Great Thirst Land, p.175.